لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

«تێگەیشتنی ڕاستی»

و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بغداد — ١٩٧٨

لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد

د. کەمال مەزهەر ئەحمەد

"تێگەیشتنی ڕاستی"

و

شوێنی لە ڕۆژنامەنوسی کوردیدا

چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد

بغـداد – ١٩٧٨

پێشکەشە

بەو زانا پایە بڵندەی « تێگەیشتنی ڕاستی »ی لە فەوتان ڕزگار کرد ..
بە « ئەنستاس ماری کەرمەلی » ! .

بەو « شوکریلفەضلی »یەی ئەگەر کورد بوایە زۆر بەرز بووە و ،
ئەگەر عەرەبیش بوایە دەها بەرزتر !

پێشەکی

زۆر کەمن ئەوانەی تا ئێستا بە نوسین لە چەند ڕویەکی ڕۆژنامەنوسیی [1] کوردی کۆڵیونەتەوە . مامۆستا ئەمین زەکی یەکەم کوردە کە بە شێوەیەکی بیبلیۆگرافیایی بەکورتی باسی ئەم لایەنە گرنگەی ژیانی کولتوریی کوردی کردووە [2] . دوای ئەو مامۆستا عەلائەددین سەجادیش بە هەمان دەستور شوێنێکی دیاریی لە چاپی یەکەم و دووەمی (مێژوی ئەدەبی کوردی)یەکەیدا بۆ ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان تەرخان کردووە و بە پێی سالی دەرچونیان ڕیزی کردون و چەند زانیارییەکی کورتیشی

---

(1) نوسەرانی کورد زاراوی (ڕۆژنامەگەری) بۆ «الصحافة» بەکاردێنن . منیش نیازم بۆ ناوی کتێبەکەم بنێم « تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەگەری کوردیدا» ، بەلام قسەی چەند برادەرێکی شارەزا وای لێ کردم (ڕۆژنامەنوسی) بەکاربێنم چونکە زیاتر لەگەل دەستوری زمانی کوردیدا دەگونجێ ، یەکەم لەبەر ئەوەی قیاسی هەیە ، وەك (دوعانوسی)؛ دووەمیش لەبەرئەوەی بۆ «صحفی» (ڕۆژنامەنوس) نەك (ڕۆژنامەگەر) بەکاردێنین . (گەر)یش پاشگرێکە بۆ نیشانەی پیشە وەك (ئاسنگەر) و (زەڕنگەر) و شتیوا .

(2) بڕوانە : محمد امین زکی ؛ خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان ، جلدی اول (جزمی دوەم) ، بغدا ، ١٩٣١ . (هەروەها بڕوانە : ل ٣٧٠ — ٣٧٢ی چاپی عەرەبی ئەم کتێبە) .

دەربارەیان بلاو کردووەتەوە [٣] . دوای شۆڕشی تەمۆزی سالی ١٩٥٨یش ژمارەیەك نوسەری تری کورد چەند بەرهەمێکی سەربەخۆیان لەبارەی لایەنە جیاکانی رۆژنامەنوسی کوردی‌یەوە بلاوکردەوە [٤] .

نوسەرانی کورد ، بە زمـانی‌تر ، زۆر یا کەم ، باسی رۆژنامەنوسیی کوردی‌یان کردووە . بەشی زۆری ئەو بەرهەمانە بە زمانی عەرەبین [٥] . بە زمانە ئەوروپایی‌یەکانیش ژمارەیەك نوسەر لە سنوری توانا و پێویستدا رۆی جیاوازی ئەو باسەیان خستۆتە بەر چاو [٦] . غەیری کوردیش جاروبـار

---

(٣) علاءالدين سجادی ، مێژۆی ئـەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغـدا ، ١٩٥٢ ، ل ٥٥١ـ٥٥٨ ؛ چاپی دووەم ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٠٩ـ٦٢٦ .

(٤) بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ، مێژووی رۆژنـامەگەری کوردی ، کەرکوك ــ سلێمانی ، ١٩٧٠ (١٩٠ ل) (ئەمە یەکەم کتێبی سەربەخۆی کوردی‌یە دەربارەی رۆژنامەنوسی کوردی) . دوکتۆر کەمال فوئاد بەشی زۆری ژمارەکانی «کوردستان»ی بە زەنگۆگراف چاپکردەوە و کردی‌یـە کتێبێکی سـەربەخۆ (بڕوانە : «کوردســتان ــ یەکەمین رۆژنـامەی کوردی ١٨٩٨ ــ ١٩٠٢» ، کۆکردنەوە و پێشـەکی دوکتۆر کەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢) ؛ جمال خزنەدار ، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٣ (کارگێڕی گشـتی رۆنـاکبیری کوردی ئـەم کتێبـەی لەگـەل «رۆژی کوردسـتان»ەکەی شـێخ مەحمودا بەبـۆنەی حەفتـا و پێنـج سـالەی رۆژنامەنوسی کوردی‌یەوە بلاوکردەوە . یەکەمیان بە کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی چاپکراوە) . جگە لەمانە ژمارەیەك وتار لەسەر هەمان باس لە رۆژنامە و گۆڤاری جیاوازی کوردیدا بلاوکراونەتەوە ، ناوی هەندێکیان لە بەشی سـەرچاوەکانی ئەم باسەدا نوسراون .

(٥) بڕوانە : الدكتور عزالدين مصطفى رسـول ، حول الصحـافة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٣ ؛ جبار جباري ، تاريخ الصحـافة الكرديـة في العـراق ، بغداد ، ١٩٧٥ . زۆر نوسـەری کورد وتار و زانیاری بەکەلکیان دەربارەی مێژۆی رۆژنامەنوسی کوردی بلاوکردۆتەوە (بە وێنـە بڕوانە : محمـد الملا عبدالكريم ،الصحافة الكردية درب شـائك و مسـيرة مجيـدة ، ــ « التآخي » ، بغداد ، ١٥ حزيران ١٩٧٠) .

(٦) دوکتۆر کەمال فوئاد لەو کتێبەیدا کە بە زمانی ئەلەمانی دەری‌کردووە و بۆ دەسنوسی کوردی تەرخان کردووە باسی ژمارەکانی «کوردسـتان»ی =

هاتونەتە سەر باسی رۆژنامەنوسی کوردی • مێژوونوس مامۆستا عەبدولڕەزاق حەسەنی باسی گەلێك لەو رۆژنامە و گۆڤارە کوردییانەی کردووە کە لە عیراق دەرچوون [٧] • ژمارەیەك لە کوردناسانی سۆڤیەت ، بەتایبەتی دوکتۆر و • ڤیلچێڤسکی [٨] و دوکتۆر م• س• لازەریێف [٩] ، زانیارییان

= یەکەم رۆژنامەی کوردی کردووە کە لە کتێبخانەی ماربورگ پارێزراون (بڕوانە :

((Kurdische Handschriften)), beschrieben van Kamal Fuad, Wiesbaden, 1970, P. XVIII).

دوکتۆر مارف خەزنەدار لە نامەی دوکتۆرێکەیدا کە بە روسی چاپکراوە (بڕوانە :

Хазнадар М., Очерк истории современной курдской литературы, Москва, 1967.

م. خەزنەدار . کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردی هاوچەرخ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧) . خاوەنی ئەم کتێبەش لە هەردوو نامەی دوکتۆرێکەی کە یەکەمیان بە روسی چاپکراوە و لە وتارێکی سەربەخۆدا باسی باری رۆژنامەنوسی و چەند رۆژنامە و گۆڤارێکی کردووە . ئەو وتارەی کە دیسان بە روسی بلاوی کردۆتەوە بەم ناوەوەیە :

Камаль М.А., К истории издания первой курдской газеты,-"Народы Азии и Африки", 1968, № 4.

کمال م. ا. : دەربارەی مێژووی یەکەم رۆژنامەی کوردی . — گۆڤاری « گەلانی ئاسیا و ئەفەریقا» ، مۆسکۆ ، ژمارە ٤ ، ١٩٦٨ ، ل ١٦١—١٦٤ .

(٧) بڕوانە : عبدالرزاق الحسني . تاريخ الصحافة العراقية في طبعته الثالثة الموسعة ، الجزء الاول ، صيدا ، ١٩٧١ .

(٨) بڕوانە :

Вильчевский О., Библиографический обзор зарубежных курдских печатных изданий в XX столетии,-" Иранские Языки ", т.I, Москва, Ленинград, 1945, стр. 147-181.

و. ڤیلچێڤسکی: سەرنجێکی بیبلیوگرافی لە چاپەمەنی کوردی دەرەوەی=

دەربارەی هەندێك پەخشە و رۆژنـامەی كوردیی بڵاو كردۆتـەوە ، لـە رۆژئاواییەكان س. ج. ئەدمۆندس لە هەموان زیاتر بایەخی بەم لایەنـەی ژیـانی رونـاكبیریی كـورد داوە [10] . نیكیتـین [11] و ئیگلتن [12] و

= (سۆڤیێت ـ ك.م.) لە سەدەی بیستدا، لە كتێبی : «زمانە ئێرانییەكان»، بەشی یەكەم ، مۆسكۆ ـ لێنینگراد ، ١٩٤٥ ، ل ١٤٧ ـ ١٨١ .

(٩) لە هەردوو كتێبەكەیـدا .

Лазарев М.С., Курдистан и курдская пробле-ма (90-е годы XIX века-1917), Москва, 1964.

م.س. لازارێف، كوردستان و كێشەی كورد (نەوەتەكانی سەدەی نۆزدە- ١٩١٧) ، مۆسكۆ ، ١٩٦٤ ، لە گەڵی شوێن و لاپەڕەدا .

Лазарев М.С., Курдский вопрос (1891-1917), Москва, 1972.

م.س. لازارێف، مەسەلەی كورد ، مۆسكۆ ، ١٩٧٢، لە گەڵی شـوێن و لاپـەڕەدا .

(١٠) ئەدمۆندس یەكەم بێگانەیە كە لە چەند بەرهەمێكیدا باسی دەرچـون و ناوەرۆكی چەند رۆژنامەیەكی دەگمەنی وەك «بـانگی حـەق» و « رۆژی كوردسـتان »ی كردووە (بڕوانە :

C. J. Edmonds, A Kurdish Newspaper : ((Rozhi — Kurdistan)), — ((Jonrnal of the Central Asian Society)), Vol. XII, Part I, 1925, PP. 83 — 90; C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, PP. 58 — 59, 301 — 302, 319 ; C. J. Edmonds, The Kurds of Iraq, — ((The Middle East Journal)), Vol. XI, No. 1, 1957, P. 55.

(١١) بەتایبەتی :

B. Nikitine, ((Ria Teze)), Journal Kurde d'Erevan, — ((Afrique et l'Asie)), Paris, No. 3, 1958, P. 57.

(١٢) زۆر بـەكورتی لـە قوژبنی مێـژووی بەسەرهـاتی مەهـابادەوە بـاسی رۆژنامەنوسی ئەو دەورەی لە كتێبەكەیدا كردووە (بڕوانە :

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963, PP. 8, 59, 68, 78, 101 etc.

رۆندۆ [١٣] و سـەتۆن [١٤] و هیتر [١٥] لە بەرهەمەکانیـاندا زۆر یا کەم هاتونەتە سەر باسی رۆژنامەنوسی کوردی ٠

بێ گومان ئەم بەرهەمانە هەر یەکەیان بایەخ و سەنگی خۆی هەیـە و کەلەبەرێکی باشی پڕ کردۆتەوە ٠ بەڵام هیچ کامیان ، لەبەر چەند هۆیەکی ئاشکرای بەدەر لە دەسەڵات ، لـە کەم و کورتی و هەڵە بێبـەش نییە ٠ نوسەرانی کورد تا ئیستە نەیانتوانیوە وێنەیەکی هەمەو لایەنی دەربـارەی رۆژنامەنوسی کوردی پێشـکەش کەن ٠ دیـارە ئـەم کارە لە توانـای کوردناسانیشدا نییە ٠ ئەمان لەمەدا جێی رەخنە نین ، هەرچەندە دەشیان توانی وێنەیەکی کامڵتر لەم مەیدانەدا بخەنە بەر چاو ٠ جگە لەوە وا دیارە پەیدابونی رۆژنامەنوسی کوردی و خەبات و هونەری رۆژنامەنوسـانی کورد بە لای هەندێك نوسەری رۆژئاواییەوە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی ناوخۆ نییە ٠ بە وێنە دڵسۆزی و لانەدانی شێخ نوری شێخ صالح وەك سـەرنوسەری « رۆژی

(١٣) بڕوانە :
P. Rondot, Publication Kurde en caractéres latins ((Hawar, Komela Kurdi)) Revue Kurde . . .)), — ((Bulletin d'études Orientales)), T. II, 1932, PP. 300 — 304.

(١٤)
L. P. Elwell — Sutton, The Press in Iran to—day,— ((Journal of the Royal Asian Society)), Vol. XXXV, July — October, 1948, Parts III and IV, PP. 209 — 219.

(١٥) بە وێنـە بڕوانە :

"Роже - Курд",-"Восточный Сборник", СПб., Изд. Об-ва Русских Ориенталистов, 1913. кн. I.

« رۆژی کورد » ــ « کۆمەڵە بەرهەمی رۆژهەڵاتی » ؛ پەترۆسـبورگ ؛ بڵاوکراوەی رۆژهەڵاتناسانی رۆس ؛ ١٩١٣ ؛ کتێبی یەکەم ؛ ل ٢٢٣ ــ ٢٣٤ ٠

کوردستان » به لای ئەدمۆندسەوە بەرهەمی ئەوە بۆ کە بە «خزمایەتی دەگەیشتە ژنی دووەمی شێخ مەحمود » [16] . ئەدمۆندس دان بەوەدا دەنێ کە شێخ نوری زوربەی وتارە سیاسی و کۆمەلایەتی‌یەکانی « رۆژی کوردستان»ی دەنوسی ، بەلام دەشلێ بەشی زۆری ئەو بەرهەمانەی « لە کتێبە تورکی‌یە کۆنەکان» وەردەگرت [17] . وەك بەلگەش ئەدمۆندس بە دەستکاری‌یەوە ناوی ژمارەیەك لە وتارەکانی شێخ نوری هێناوەتەوە کە ئێمە وا لێرەدا وەك دەقی کوردی‌یەکەی پێشکەشیان دەکەین :

«بانگی کوردستان ــ رۆژی کوردستان » [18] ، « مەتانەت و سەباتی قەومی کورد» [19] ، «فەنی و ئیجتیماعی ــ میللەت» [20] ، «موجادەلەی حەیات» [21] ، « ویلایەتی مۆسل لە لۆزاندا» [22] ؛ « سیاسی ، داوای حقوقی مەشروعە » [23] ، «قسەی ناحەق رەد ئەکرێتەوە » [24] ؛ «لە فەلاکەت عیبرەت» [25] .

دیارە پێویست بە لێکۆلینەوە و دەمەتەقێ ناکا بۆ ساغ‌کردنەوەی ئەوە

---

(١٦) C. J. Edmonds, A Kurdish Newspaper, P. 85 .

(١٧) Ibid, P. 86.

(١٨) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ١ ، ١٥ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٢ . باسی ئەوە دەکات بۆچی «بانگی کوردستان» داخرا و «رۆژی کوردستان» جێگەی گرتەوە .

(١٩) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٢ ، ٢٢ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٢ .

(٢٠) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٤ ، ١٣ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ .

(٢١) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٥ ، ٢٠ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ .

(٢٢) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٦ ، ٢٧ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ .

(٢٣) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ٨ ، ١٠ی کانونی دووەمی ١٩٢٣ .

(٢٤) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ١٠ ، ٢٤ی کانونی دووەمی ١٩٢٣ . وەلامە بۆ وتارێکی رۆژنامەی «العراق» .

(٢٥) «رۆژ کوردستان» ، ژمارە ١٤ ، ٢٤ی شوباتی ١٩٢٣ . بەکورتی باسی ئەو دەردی سەری‌یانە دەکات کە لە شەڕی یەکەمەوە بەسەر کوردا هاتن و ئامادەیی فیداکاری بۆ رزگاری نیشان دەدا .

که ئیلهامی بیری شاعیرێکی خاوەن بەهرە بۆ ئەم جۆرە باســانە دەبێ باری ناڵەباری کورد بوبێ کە ئەدمۆندس بۆ خۆی یەکێك بو لەوانەی دەستیان لە دروستکردنیدا هەبو • جێگەی خۆیەتی لێرەدا ئەوەش بهێنینەوە یاد کە شێخ نوریی شێخ صالح یەکەمی ئەو پێشبڕکە دەرچو کە مێجەر ســۆن بۆ نوسینی کوردی بەر لە دەرچــونی «ڕۆژی کوردســتــان» لە ڕۆژنــامەی «پێشکەوتن»دا کردی • وەك «پێشکەوتن» باسی دەکا یازدە کەس لــەو پێشبڕکەیەدا بەشدار بون ، بەڵام نوسینی هەشتیان ڕەتکرایەوە چــونکە وەرگیراو بون و سیانەکەیتریان لەبەر ڕەسەنی یەکەم و دووەم و سێیــەم دەرچــون [٣٦] •

باسی ڕۆژنامەی «تێگەیشتنی ڕاستی» بۆ خۆی بەڵگەیەکی مانــاداری باری لێکۆڵینەوەی ڕۆژنامەنوسی کوردییە • مامۆستا عەلائەددین سەجادی یەکەم کەسە کە باسی ئەم ڕۆژنامەیەی کردووە • بەڵام ئەو باسە لە هەردو چاپی «مێژوی ئەدەبی کوردی»یەکەیدا لەوە زیاتر نییە کە دەڵێ :

«تێگەیشتنی ڕاستی» «ڕۆژنــامەیەکی حەفتــەیی کوردی پیلانی ــ سیاسی کۆمەڵایەتی بووە ، ئیحتیلالی ئینگلیزی لە ساڵی ١٩١٨ لە بەغــدا دەریکردووە • ژمارەی ٢٠ی بەر ١١ی مارتی ١٩١٨ کەوتووە ، ئیتر نازانم چەن ژمارەی لێ دەرچووە » [٢٧] • نوسەرانیتری کورد هەر یەکەیان بــە جۆرێ ئەم قسەیەیان لە بەرهەمەکانیاندا دوبارە کردۆتەوە [٢٨] • زاهیــدە

---

(٢٦) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ژمارە بیستو حەوت ، ٢٨ی ئۆکتۆبەر و ژمارە بیــستو هەشت ، ٤ی نۆڤەمبەر و ژمارە سێ ، ١٨ی نۆڤەمبەری ١٩٢٠ . لە شوێنێکیتری ئەم کتێبەدا دێینەوە سەر هەمان باس .

(٢٧) علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ چاپی یەکەم ، ل ٥٥٢ ــ ٥٥٣ ؛ چاپی دووەم ، ل ٦١١ .

(٢٨) بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ؛ مێژوی ڕۆژنامەگەری کوردی ، ل ٧٥؛ جبار جباري ؛ تاريخ الصحافة الكردية في العراق ؛ ص٢٦؛ جمال =

ئیبراهیم لەو رابەری رۆژنامەنوسیەیدا کە سالی ۱۹۷٦ بلاوی کردۆتەوە دەلێ « تێگەیشتنی راستی » رۆژنامەیەکی سیاسی و کۆمەلایەتی بووە وای نیشان دەدا گوایە دەرچونی سالی ۱۹۱۷ دەستی پێ کردووە و سالی ۱۹۱۹ وەستێنراوە و بەسەر یەکەوە ٦٥ ژمارەی لێ دەرچووە [۲۹] . خۆشم لەو کتێبەدا کە بە زمانی رووسی دەرم کردووە تەنها باسی ئەوەم کردووە کە ئینگلیزەکان بۆ کاری پرۆپاگەندەی خۆیان دوای گرتنی بەغدا «تێگەیشتنی راستی »یان بە زمانی کوردی بلاوکردەوە [۳۰] .

لەمە زیاتر هیچ دەربارەی «تێگەیشتنی راستی» بلاونەکراوەتەوە . تەنانەت ئارنۆلد ویلسنی وەکیلی حاکمی سیاسی ئینگلیزیش لە عیراق هیچ باسێکی ئەو رۆژنامەیەی نەکردووە هەرچەندە لە کتێبەکەی خۆیدا چەند جارێ هاتۆتە سەر باسی ئەو رۆژنامانەی ئینگلیز لە گرتنی بەسرەوە

= خزنەدار ، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، ل ۲۳ ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو .

(۲۹) زاهدة ابراهیم ، کشاف الجرائد والمجلات العراقیة ، بغداد ، ۱۹۷٦ ؛ ص ٥١ . خاوەنی ئەم کتێبە ناوی زۆر رۆژنامە و گۆڤاری کوردی هێناوە کە ژمارەیەکیان بە هەلە تۆمار کراون و هی وایان تێدایە تا ئێستە هیچمان دەربارەیان نەبیستووە . بۆ نمونە لە لاپەرە ٤١ی کتێبەکەیدا دەلێ : « جریدة بلدي کوردستان . جریدة یومیة سیاسیة . صاحبها : مصطفی باشا . صدرت في : ۱ و الغي امتیازها سنة ۱۹٤۱ » . دور نییە مستەفا پاشا مافی دەرکردنی رۆژنامەیەکی بەم ناوەوە وەرگرتبێ و بلاوی نەکردبێتەوە .

(۳۰) بروانە :

Камаль М.А., Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане 1918-1932, Баку, 1967, стр.67.

کەمال مەزهەر ئەحمەد ، بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە کوردستانی عیراق سالانی ۱۹۱۸ ـ ۱۹۳۲ ، باکو ، ۱۹٦۷ ، ل ٦۷ .

دەستیان‌کرد بە بڵاوکردنەوەیان و دەوری مێجەر سۆنی وەك ڕۆژنامەنووسێکی چالاك نیشان‌داوە [٣١] .

ئەو زانیاری‌یانەی دەربارەی «تێگەیشتنی ڕاستی» بڵاوکراونەتەوە سەرەڕای ئەوەی یەکجار کەمن لە هەڵەش بەدوور نین . مامۆستا سەجادی تەنها ژمارە بیستی ئەو ڕۆژنامەیەی دیوە و نەیزانیوە تەنانەت ئەو ژمارەیەش دوو جار چاپ‌کراوە . زاهیدە ئیبراهیم لەبەر ئەوەی لە برتی ساڵی ١٩١٨ بە هەڵە ساڵی ١٩١٧ لەسەر لاپەڕەیەکی ژمارە یەکی «تێگەیشتنی ڕاستی» چاپ‌کراوە ساڵێکی ڕەبەقی خستۆتە سەر تەمەنی ڕۆژنامەکە . جگە لەوە «تێگەیشتنی ڕاستی» وەك دوایی باسی دەکەین ٦٧ ژمارەی لێ دەرچووە نەك ٦٥ وەك ئەو دەڵێ . دیارە «تێگەیشتنی ڕاستی» لەلایەن فەرماندەی گشتی لەشکری ئینگلیزەوە دەرکرا نەك «لەلایەن باڵیۆزخانەی بەریتانی‌یەوە لە شاری بەغدا » [٣٢] کە تا ساڵی ١٩٣٢ شتێك بەوناوەوە نەبوو .

وادیارە زاناو قەشەی بەناوبانگ ئەنەستاس ماری کەرمەلی تاقە کەسە کاتی خۆی هەموو ژمارەکانی «تێگەیشتنی ڕاستی» لە بەرگێکی تایبەتیدا پاراستووە [٣٣] . ئەو بەرگە لەگەڵ کتێبخانەکەی ماری کەرمەلیدا دوای وەفاتی کەوتە دەست کتێبخانەی مۆزەخانەی عێراقی و ئێستە لەوێ پارێزراوە [٣٤] .

---

(٣١) لە بەشی سێیەمدا دێینەوە سەر ئەم باسە .
(٣٢) جمال خزنەدار ، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی ، ل ٢٣ .
(٣٣) مۆرێك بەم‌ناوەوە «المكتبة الشرقية العراقية للاباء المرسلين الكرمليين في بغداد ١٩١٨» بە لاپەڕە یەکی ژمارە یەك و لاپەڕە یەکی ژمارە پەنجا و دو و لاپەڕەی دوا ژمارەی «تێگەیشتنی ڕاستی»یەوە نراوە .
(٣٤) کلێسەی کەرمەلی‌یەکان ساڵی ١٩٤٩ پتر لە حەوت هەزار کتێب و بەرگی تەواوی ڕۆژنامە و گۆڤار و دەستنووسی هەمەجەشنەی ئەنەستاس ماری کەرمەلی بە دیاری دا بە موزەخانەی عیراقی . دەورو بەری ١٣٠٠ دەستنوس لەناو ئەو دیاری‌یانەدا هەیە کە بەشێکیان کەرمەلی خۆی =

کاتێك لەگەڵ ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی خەریك بوم تێگەیشتم کە ئەم رۆژنامەیە لاپەڕەیەکی گرنگ و سەیری نەزانراو لە مێژوی رۆژنامەنوسی کوردیدا پێكدەهێنێ و هەستم کرد دڵسۆزێك لە هەزاران سەربازی نەناسراوی کورد لە کاتێکی ناسکدا هەولی داوە بە پێی تێگەیشتنی سەردەمی خۆی خزمەتی گەلی کورد و زمان و ئەدەب و مێژوی بکا . تا لە خوێندنەوەی هەمو ژمارەکانی بومەوە هاتمە سەر ئەو بیرەی «تێگەیشتنی راستی» پێویستی بە لێکۆڵینەوەیەکی دور و درێژە . بەو جۆرە هەمو ژمارەکانیم نوسیەوە [٣٥] بەنیازی ئامادەکردنی ئەم بەرهەمە. هیوادارم بەهەڵەدا نەچوبم و توانیبێتم هەنگاوێکی نوێ لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی مێژوی رۆژنامەنوسی کوردیدا بنێم .

بە پێویستم زانی بەشی یەکەمی ئەم کتێبە بۆ باسی « چەند لاپەڕەیەك لە مێژو و بایەخی رۆژنامەنوسی» بەشێوەیەکی گشتی تەرخان بکەم . لەم بەشەدا هەولمداوە هەندێك زانیاری نوێ لە قاڵبێکی نوێدا عەرز بکەم . بەشی دووەم «چمکێك لە مێژوی رۆژنامەنوسی کوردی» کارێکی پێویستە بۆئەوەی بتوانین دەرچونی «تێگەیشتنی راستی» لە چوارچێوەی مێژویی

= نوسیونی. شایانی باسە ئەم زانایە دو دەستنوسی خۆی بۆ باسی کورد تەرخان کردووە ؛ یەکەمیانی سالی ١٨٩٧ نوسیوە و ناوی‌ناوە «تحقیقات عن الکرد» ؛ ئەوی تریانی سالی ١٩١٩ نوسیوە و ناوی ناوە « تاریخ الکرد»؛ یەکەمیان لە موزەخانەی عیراقی‌یە (بڕوانە : کورکیس عواد، الاب انستاس ماری الکرملي . حیاته و مؤلفاته (١٨٦٦ ـ ١٩٤٧) ، بغداد ، ١٩٦٦، ص ٢٨ ـ ٣٠ ؛ ٢٣٣ ـ ٢٢٤ ؛ کورکیس عواد ، المخطوطات التاریخیة في مکتبة المتحف العراقي ؛ بغداد ، ١٩٥٧ ، ص ٤٩) .

(٣٥) بەدەگمەن شتی‌وای تێدایە پەڕاندبێتم و نەمنوسیبێتەوە . ئەمەش بۆ خۆی جۆرە بەڵگەیەکە بۆ گرنگی ناودرۆك و خۆشی شێوازی نوسینی « تێگەیشتنی راستی » ؛ ئەگینا نوسینەوەی ٦٧ ژمارەی رۆژنامەیەك کارێکی هەروا ئاسان نی‌یە .

راستیٚ خوٚیدا ببینین • دیسان لەم بەشەدا هەولّم‌داوە هەندیٚك زانیاریٚ نەزانراو بخەمە بەرچاو و گەلیٚك جاریش بەتایبەتی باسی ئەو روٚژنامە و گوٚڤارانەم کردووە کە زانیاریٚ هەڵەیان دەربارە بلاّوکراوەتەوە • بەشەکانی‌تر بوٚ باسی‌کەی و چوٚنی دەرچوٚنی «تیٚگەیشتنی راستیٚ» و هونەری روٚژنامەنوسیٚ ئەو و شوێنی زمان و ئەدەب و میٚژوٚی کورد لەسەر لاپەرەکانی و چەند باسیٚکی‌تر تەرخان کراون • لەو بەشانەشدا بەپیٚی‌توانا هەولّم‌داوە باسەکانی «تیٚگەیشتنی راستیٚ» بەجوٚریٚکی دابراو لە روٚژنامەنوسیٚ کوردیٚ عەرز نەکەم •

ئەو شیعرانەی نالیٚ و حاجیٚ قادری کوٚییٚ و کوردیٚ و مەحویٚ و شاعیرانی‌تر کە لە بەشی پیٚنجەمدا بلاّو کراونەتەوە لەگەڵ دیٚوانە چاپ‌کراوەکانی ئەو شاعیرانەدا بەراورد کراون و جیاوازی‌یەکانی نیٚوانیان نیشان‌دراون ، لەوانەیە سودیان بوٚ شارەزایانی ئەدەب هەبیٚ • وەك دەبینین زوٚر جار توشی جیاوازیٚ دیٚین لەنیٚوان شیعرەکانی ناو «تیٚگەیشتنی راستیٚ» و ئەوانەی ناو دیٚوانەکان ، بەتایبەتی لە شیعرەکانی نالیدا • دوٚر نی‌یە دەستوسی جیاوازی ئەو شاعیرانە لای شوکریلفەضلی یا لای میٚجەر سوٚن هەبوبیٚ •

لە راستیدا گوٚرینی ریٚنوسی وتار و باسەکانی ناو «تیٚگەیشتنی راستیٚ» و ساغ‌کردنەوەی وشە و رستەکانی کاریٚکی زوٚر گران نی‌یە ، بەلاّم ئاسانیش نی‌یە ؛ زوٚر جار پیٚویستی بە بیرکردنەوە و وردبوٚنەوە هەیە • وا لیٚرەدا چەند نموٚنەیەکی کەم دەخەمە بەر چاو :

« هتا هاتین علما صنعته تنزلمان کرد» [٣٦] واتە «هەتا هاتین عیلمەن و صنعە تەن تەنەزولمان کرد» ؛ «امجا ری حج» [٣٧] واتە «ئەمجا ریٚی حەج» ؛ «له عجایبتر چیه او ترقیه اوروپاییەکان به حوتصد ساڵ کردیان ژاپونەکان

(٣٦) بڕوانە : سەروتاری ژمارە سیو حەوت ؛ ١٥ی تەموزی ١٩١٨ .
(٣٧) بڕوانە : ژمارە پەنجا ؛ ١٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ .

بـی صالی بویان میسر بو » [٣٨] واته « لەمــە عەجـایەبتر چیـیـە ئــەو تەرەقیـیەی ئەوروپاییەکان بە حەوتصەد ساڵ کردیان ژاپۆنەکان بە سـێ ساڵ بۆیان مەیـسەر بۆ » ؛ «چونکه همو متفکریك امرو فکری امه به که لــه دنیادا بشریتیکی سالم و مساوی حکمفرما بێ » [٣٩] واته : «چونکە هەمو موتەفەکیرێك ئەمڕۆ فیکری ئەمەیە کە لە دونیادا بەشەرییەتێکی ســالم و مساویٚ حوکمفەرما بێ» ؛ «ری و شوین باوباپیریان بی کم دکن » [٤٠] واته «ڕێ و شوێنی باو و باپیریان پێ گوم دەکەن » •

دەستکاریٚ شێوازی نوسینەکانی ناو «تێگەیشتنی ڕاستیٚ»مان بــە پێویست زانی ئەگینا لەوانەبۆ خوێنەر بەئاسانی لە مەبەست نەگا و بەدەست خوێندنەوەی وتار و بەشە وەرگێراوەکانییەوە هیلاك بێ • لەوەش زیاتر کە نیشانماندا دەستکاریٚ شێوازی نوسینەکان نەکراوە تا ئەوانەی مەبەستیانە باشتر لەو ئاڵوگۆڕانە بگەن کە بەسەر ڕێنوس و شێوازی نوسینی کوردیدا هاتون • زۆر بەدەگمەن بەنیازی قوتارکردنی ڕستەکان لە لەنگییەکی زەق ناچار بوین تاك (مفرد) بکەینە کۆ (جمع) یــا بە پێچەوانــەوە • ئەوجــۆرە دەستکارییە کەمانەمان خــستۆتە نێوان دۆ کەوانــەوە • لێرەدا نمونەیــەك دەخەینە بەرچــاو :

«تێگەیشتنی ڕاستیٚ» لە بەشی «ئەدەبیــاتی کورد»ی ژمــارە هەشتیدا ئەم ڕستەیەی وەهــا نوسیوە : «••• لەو ڕۆژنــامە کوردانە کە لەمەوپێش نەشرکرا •••» ، بەنیازی ڕۆنکردنــەوە ئێمە لە شوێنی خۆیــدا وامان لێ کردووە : « ••• لەو ڕۆژنامە (کوردییانەی) کە لەمەوپێش نەشر(کران)•••» •

(٣٨) بڕوانە : ژمارە پەنجاو شەش ، ٢٥ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .
(٣٩) هەمــان ژمــارە .
(٤٠) بڕوانە : سەروتاری ژمارە هەشت ، ٢٦ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

هیوادارم ئەم بەرهەمە شوێنی خۆی لە کتێبخانەی کوردیدا بگرێ و مایەی رەزامەندی خوێنەر و شارەزایانی کورد بێ •

کۆتایی سوپاسی بێ‌پایانم پێشکەش ئەو برادەرانە دەکەم کە هەریەکەیان بەجۆرێ دەستیان لە دەرکردنی ئەم بەرهەمەدا هەیە ، تایبەت ئەو دلسۆزانەی بەر لە من هەولی بایەخداریان بۆ ساغ کردنــەوەی گەلێ رۆی نــەزانراوی رۆژنامەنوسی کوردیٚ داوە• پڕ بە دڵ سوپاسی هاوڕێ و برای بەڕێز ئەندامی یاریدەری «کۆڕی زانیاری کورد» کاك محەمەدی مــەلا کەریــم دەکەم بۆ یاریدەی هەمە جۆری • زۆر سوپــاسی برایان هێمنی شــاعیر و زەبیحــی رۆژنامەنوس و صەلاح سەعدوللای ئەندازیار دەکەم کە هەریەکەیان بەجۆرێ دەســتی یاریدەیان بۆ درێژ کردم• برایانی چاپخانەی « کۆڕی زانیــاری کورد »یش ، تایبەت کاك کامیل مەنــوری بەڕێوەبەری ، جێگەی سوپاسی تایبەتیمن •

بەشی یەکەم

چەند لاپەڕەیەك
دەربارەی مێژو و بایەخی ڕۆژنامەنوسی

(دیاز)ی سەرکۆماری مەکسیك كاتی خۆی وتویە : «حەزم‌دەکرد خاوەنی ئەو کارگانە بوماية کە كاغەز و مەرەکەب دروست‌دەکەن تاوەکو هەمویانم بسوتاندایە » • لە ماری کریستینی شاژنی ئیسپانیاش دەگێڕنەوە کە وتویەتی : «تەنانەت لەناو مار و مێروشدا توشی ڕۆژنامەنوس دێیت». دەڵێن حاکمی ڤەنزەوێلاش وتویە : «لەوە ناترسم دەرگای دۆزەخم بۆ بکرێتەوە ، بەڵام لەجیڕەی قەڵەمی ڕۆژنامەنوسێك گیانم دێتە لەرزین » • قسەکانی ناپلیۆنیش هەر لەم بارەیەوە گەلێك مانا بەخشن : « سێ ڕۆژنامە لە سەد هەزار سەرباز زیاتر دەمترسێنن» [1] •ڤۆلتێریش ڕاست دەکا کە دەڵێ : «ڕۆژنامەنوسی دەزگایەکە بە کەس ناشکێ ، بەڵام ئەو جیهانی کۆن دەڕوخێنێ بۆئەوەی جیهانێکی نوێ دامەزرێنێ » •

نمونەی ئەم قسانە زۆرە و هەر یەکەشیان بەجۆرێك گرنگی ڕۆژنامە و ڕۆژنامەنوسی دەخاتە ڕو • زۆرکەس ڕۆژنامە و گۆڤار بە «دەسەڵاتی

---

(١) بڕوانە : «الدستور» ، بیروت ، العدد ٣٤٩ ، کانون الاول ١٩٧٦، ص ١٩ •

چوارەم»[٢] ناودەبەن . لەراستیشدا لەگەڵ وەرچەرخانی هەمو رژێمێکدا سەر لە بن ئەم « دەسەڵاتی چوارەمە » وەك سێ دەسەڵاتەکەیتر (تەشریعی و تنفیذی و قضائی) دەگۆڕرێت .

رۆژنامە و رۆژنامەنوســـێ مێژۆیەکی دۆر و درێژی پڕ لــە رۆداو و ئاڵوگۆڕیان هەیە [٣] . لە شارستانەتێ کۆندا چەند نمونەیەکی سەیر هەیــە کە هەریەکەیان بە جۆر و شێوازێك لە رۆژنامە دەکەن ، یان بە لای کەمەوە بە خزمایەتی پێی دەگەنەوە . چەند هەزار ســـاڵێك لەمــەوبەر فەرمانڕەوا کۆنەکانی میــر کاروباری وڵات و شەڕەکانی سوپا و گەلێك شتیتری لەو بابەتەیان بەشێوەیەکی رازاوە لەسەر بەرد هەڵدەکەند و دوایێ لەگەڵ خۆیان دەیانبردە ناو گۆڕەوە یان بۆ نــەوەی دوای خۆیانیـــان بەجێدەهێشـــت . سەرەڕای ئەوە زوربەیان دەنگوباسـیان لەسەر دیواری بتخانەکان هەڵدەکەند بۆئەوەی خەڵك بیانبینن . هەر شتێکی گرنگ روی بدایە لەســـەر تاشــە بەردی نوێ هەڵیاندەکەنــد و بە دیوارا هەڵیـــاندەواسی . دوای ئــەوەی میسرییەکان توانییان کاغەز لە (بەردێ) دروســـت بکەن فەرمانڕەوایانیان کەوتنە بڵاوکردنەوەی ئەوی مەبەستیان بۆ لەسەر ئەو جۆرە کاغەزە . لــە موزەخانەی لۆڤەری پاریس پارچە کاغەزێکی لەو بابەتە هەیە کە دەگەڕێتەوە دەوروبەری ٣٧٥٠ ساڵ لەمەوبەرو بە وتاری یەکێــك لە وەزیرەکانی ئــەو سەردەمە پڕکراوەتەوە کە تیایدا باسی دەوڵەت و کارەکانی دەکات . لەوەش

---

(٢) «السلطة الرابعة» . بۆ یەکەمجار ساڵی ١٨٢٨ ئەم زاراوە بۆ رۆژنامە و رۆژنامەنۆسێ بەکارهێنرا بەتایبەتی دوای ئەوەی رۆژنامەنۆسان کەوتنە عەوداڵی ئەو هــەواڵانەی پەیوەندییـان بــەکار و رەفتــاری مــیری و کاربەدەســتانەوە هەیە .

(٣) بەشێك لە زانیارییەکانی ئەم بەشە لە سەرچاوەی ئەنسکلۆپیدی جیاواز وەرگیراون . ناو و لاپەڕەی ئەو سەرچاوانە لە کۆتایی ئەم کتێبەدا تۆمار کراون .

سەیرتر ئەوەتە کە مێژوتوسی بەناوبانگی کۆن هیرۆدۆت [٤] باسی ئــەوە دەکات کە گوایە میسری یە کۆنەکان رۆژنامەی رەخنە و گاڵتــە و گەپیــان هەبووە کــە یەکێکیان نــاوی « رۆژنامــەی کۆشــك » بــووە و دەڵێ توسەرەکانی باسی رابواردنی شەوانی پاشا و خوا پێداوەکانیان دەکرد و بە بیانوی قــەی خۆشەوە توانجیان تێ دەگرتن[٥] •)

رۆژنامە کۆنەکانیش کە دەستی باڵایان لە رازاندنەوەی شــارستانەتی زودا هەیە دەوری خۆیان لە پێشخستنی رۆژنامەتوسێ سەرەتــایێ کۆنــدا بینی و دەسکەوتی رۆژهەلاتی یەکانیان لەم مەیدانەدا بەرەوپێش برد • پتر لە دۆ هەزار ساڵ لەمەوبەر یولیۆس قەیسەر دەستی کرد بە بلاوکردنەوەی ئەو وتار و لێکۆڵینەوە و دەمەقالێ و باس و خواسانەی لەناو «ئەنجومەنی پیران» (مجلس الشیوخ)دا رویاندەدا • تا ئەوکاتە ئەو هەوالانە لــە چوارچێوەی ئەنجومەنی ناوبراو و ئەندامانی و فەرمانرەوایان نەدەچونە دەرێ • ئەم کارە هێند ئەنجامدار بۆ وای لێ هــات بووە کارێــکی رۆژانــە و ســەرەتای هەنگاوێکی گرنگیتر بــۆ مەیدانی خۆی • زۆری نەخایاند هەر لە رۆمای کۆن و سەردەمی یولیۆس قەیسەردا بلاوکراوەیەکی رۆژانە پەیدا بۆ کە بە ناویش خزمایەتی نزیکی خۆی لەگەل رۆژنامــەتوسێ نوێدا دەگەیێنێــت ((Acta diurna Urbis)) واتە «روداوی رۆژانە»[٦]•هەروەکو بە ناوەکەیدا دیارە ئەم «روداوی رۆژانە»یە باس و خواس و بەســەرهات و خــۆشی و ناخۆشی ولات و خەلکی بلاو دەکردەوە • سەیر ئەوەیە تەنانەت هەوالی وەك ژن خواستن و منداڵ بون و نابۆتێ و بڕیاری قورسی دادگاکان و باســی

---

(٤) مێژونوسی هەرە بەناوبانگی ئەغریقە کۆنــەکان هــیرۆدۆت لە ســەدەی پێنجەمی بەر لە عیــا ژیاوە .

(٥) بڕوانە : الدکتور محمد نجیب ابواللیل ، الصحافة الفرنسیة في مصر منذ نشأتها حتی نهایة الثورة العرابیة ، القاهرة ، ١٩٥٣ ، ص ١٥ ــ ١٦ .

(٦) « الحوادث الیومیة » .

وەرزش و هونەر و هەواڵی دەگمەن و سەیری بڵاودەکردەوە • «روداوی رۆژانە» لە شوێنە گشتی‌یەکان هەڵدەواسرا و نوسەری تایبەتی رۆنوسی ناوەرۆکیان دەکرد و بە شار و ناوچەکانی وڵاتدا بڵاویان دەکردەوە • ئەم بڵاوکراوەیەی یولیۆس قەیسەر دایمەزراند نزیکەی پێنج سەدە ژیا (لە سەدەی یەکەمی بەر لە دایك بونی عیسا تا سەدەی چوارەمی پاش عیسا)•

یەکێك لە هەنگاوە گرنگە کۆنەکانی ئەم مەیدانە(چینی‌یەکان ضحایفن • ئەوانیش لە سەدەی حەوتەمدا بڵاوکراوەیەکی تایبەتی‌یان هەبو کە لە «روداوی رۆژانە»کەی یولیۆس قەیسەر زیاتر لە رۆژنامەی ئیمرۆی دەکردە چینی‌یەکانیش یاسا و بڕیار و روداوەکانی ژیانی رۆژانەی کۆشکی پاشایان بڵاو دەکردەوە و ئەوانیش ناوێکی تایبەتی ماناداریان بۆ هەڵبژاردبو : « دی باو » واتە (هەواڵەکانی پایتەخت) • ئەمەش بۆ خۆی یەکێکە لە ناوە هەرە کۆنە دەگمەنەکان کە لە ناوی رۆژنامەی ئەم سەردەمەی دەکرد •)

(دیسان لە ئەوروپا لە سەدەکانی ناوەندا بڵاوکراوەیەك بە ناوی «پامفلێت» (Pamphlet)ەوە پەیدا بو [٧] کە لە شێوەی پەخشە «نشرة» و کتێبی پچوکدا بڵاو دەکرایەوە • ئەم پامفلێتانە لە سەدەی پازدەوە لە زۆر شوێنی ئەوروپای رۆژئاوا بڵاو دەکرانەوە • گەلێك لە پیاوە ناودارەکانی ئەو سەردەمە بیر و را و هەستی خۆیان لەو رێگەیەوە بە خەڵك دەگەیاند • زوربەی ناوەرۆکی ئەو «پامفلێت»انە بۆ مەبەستی سیاسی و رەخنە لە زۆرداری رژێم تەرخان دەکران • تەنانەت چەند بزوتنەوەیەکی جوتیارانی ئەوروپای ئەو سەردەمە «پامفلێت»ی تایبەتی خۆیانیان بڵاو دەکردەوە • لەو بڵاوکراوانەدا باسی زولم و زۆری دەرەبەگایەتی و کاربەدەستانیان دەکرد و داواکانی خۆیانیان رادەگەیاند •) ٠

---

(٧) لە Pamphilius ی لاتینی‌یەوە وەرگیراوە . دو مانای هەیە : کومیدیا و گاڵتەجاڕ و هیجا یا کورتە باس و کتێبی پچوك .

هەر لەو سەردەمەشدا لە ئەنجامی پەرەسەندنی پەیوەنـدی بازرگانی لەنێوان شار و وڵاتاندا ، لەنێوان ئەوروپـا و ئاسیـادا خـاوەن مـاڵ و خەڵکی‌تریش زیاتر لە جاران کەوتنـە عەودالی هـەواڵی ئەو شـوێنانەی کەلوپەلیان بۆ دەناردن یا کەلوپەلیان لێوە دەهێنان . لەوکاتەوە بەندەر و شارە گەورەکانی ئەوروپا بونە مەڵبەندی کۆکردنـەوە و بڵاوکردنـەوەی دەنگوباسی هەمەجۆر . لە سەدەی شازدەهەمدا لە شاری ڤینیسیا (بندقیة) دەزگایەکی تایبەتی بۆ کۆکردنـەوەی هەواڵ و دەنگوبـاس دامەزرێنرا . پیشەیەکی نوێش بە ناوی «نوسەری دەنگوبـاس»ەوە داهات . لە شـارە گەورەکاندا هێ وا هەبون خۆیان بەتایبەتی بۆ ئەو کارە تەرخـان دەکرد و هەواڵ و دەنگوباسی فەرمانڕەوایان و روداوی شاران و بـاری بازرگانی و گەلێ شتی‌تریان کۆدەکردەوە و رێکیان دەخست و ئینجا بڵاویان دەکردەوە. هەر لەمەشەوە نـاوی «غەزەتـە» پەیدا بو [8] ، چونکە ئـەو بڵاوکراوەی دەنگوباسە لە شاری ڤینیسیا یەکی بە غەزەتـەیەك دەفرۆشرا و غەزەتـەش ((Gazzetta)) ناوی پـارەیەکی لە زیو دروستکراوی ئەو شـارە بو . ئەم ناوە لە وڵاتەکانی ئەوروپادا وردە وردە بۆ مانا تازەکەی بڵاو بۆوە [9] .

ئەم ئاڵوگۆڕانە دوا هەنگاو بون بۆ پەیدا بونی «رۆژنامە» بەوجۆرەی ئیمڕۆ دەیبینین ، بەتایبەتی چونکە بونە یەکێکیش لە هەوێنـە گرنـگەکانی دۆزینەوەی چاپ کە بێ ئەو رۆژنامەنوسێ نەیدەتوانی بگاتە پلەی ئیستـەی .

چاپیش مێژوی تایبەتی خۆی هەیە کە یەکێـکە لە ئەنجـامە هـەرە

---

(٨) لە سـەرەتادا و بۆ ماوەی نیو سـەدەیەك کوردیش «غەزەتـە»یان لەبریتی رۆژنامە بەکاردەهێنا . وادیارە ئەو وشـە ئەوروپایی‌یە لە رێگەی زمـانی تورکی‌یەوە گەیشتۆتە کوردی .

(٩) بەتایبـەتی دوای ئـەوەی رونـاکبیرێکی فەرەنسـەیی (ت. رینـودو T. Renaudot) لە سـالی ١٦٣١ وە دەستی‌کرد بە بڵاوکردنەوەی La Gazette

گرنگەکانی پەیدابونی نوسین و دانانی کتێب • لەوەتەی نوسین پەیدا بووە و ئادەمیزاد دەستی کردووە بە نانی هەنگاوی گەورە لە مەیدانی بەرەو پێش چونی شارەستانەتیدا ، کتێب بووەتە رۆی هەرە گرنگ و بزوێنەری هەرە پێویستی ئەو بەرەو پێش چونە • لە سەردەمی ئاشوری‌یەکانەوە کتێب و کتێبخانە پەیدا بون • کتێبی ئەو سەردەمە بە بارست گەورە و بە سەنگ قورس و بە ناوەرۆك پچوك بون ــ کتێبێك چەند تەنێك دەبو ، گواستنەوەی چەند عەرەبانەیەکی پێ دەویست ، کەچی خوێندنەوەی بە حونجە لەوانە بۆ تاقە سەعاتێك نەخایێنێ • لەم دواییەشدا کار گەیشت بەوەی دۆ دانە کتێبی چەند صەد لاپەڕەیی بەئاسانی لە پاکەتە شقارتەیەکدا جێگەیان بێتەوە • سالی ۱۸۹۶ لە بەرلین فەرهەنگێك چاپ‌کرا کە برێتی بو لە ۵۰۰ لاپەڕە و هەر لاپەڕەیەکیشی ۲۷ دێڕ و هەر دێڕێکی ۷۰ پیتی تێدا بۆ بەلام بارستی هەمۆی برێتی بۆ لە ۳۲ × ۲٤ × ۸ ملیمەتر ، واتە چەند ساتیمەترێکی سێ‌گۆشە کە لە قوتووە شقارتەیەك پچوکترە [۱۰] •

دیارە ئەم گۆڕانە گەورەیە ماوەیەکی دور و درێژی پێویست بـۆ • گەلانی رۆژهەلات لەو ماوەیەدا چەند دەستکەوتێکی گرنگیان بەدی هێنا کە دەوری دیاریان هەبو بۆ کورت‌کردنەوەی رێگەی گەیشتن بە چاپ • میسری‌یەکان یەکەم جۆری کاغەزیان لە (بەردێ) دروست کردە دوای ئەوان هەر لە رۆژهەلات دروست‌کردنی جۆری‌تری کاغەز دۆزرایەوە کە تارادەیەك لە کاغەزی ئێستەی دەکرد • ئەو جۆرە کاغەزە بۆ یەکەم جار لە سەدەی یەکەمدا لەلایەن چینی‌یەکانەوە بەکارهێنرا ، بەلام لەسەر خۆ بلاو بۆوە • لە

---

(۱۰) بڕوانە :

Богданов Н. и Вяземский Б., Справочник журналиста, Ленинград, 1965, стр.652.

ن. بەگدانۆف و ب. ڤیازێمسکی ، رابەری رۆژنامەنوسی ، بە زمانی رۆسی ، لێنینگراد ، ۱۹٦۵ ، ل ٦۵۲ .

سەمەرقەند سالی ٦٥٠ و لە بەغدا سالی ٨٨٠ [١١] و لە قاهیرە دەوروبەری ١١٠٠ دەستیان کردە بەکارهێنانی • بەلام هیچ‌کام لە گەلانی ئەوروپا تا نزیك سەدەی سیازدە ئەو کاغەزەیان نەدەزانی و ئەوساش لە رۆژهەلاتی‌یەکانەوە فێری بون •

هەر لە رۆژهەلاتیش یەکەم جۆری سەرەتایی چاپ پەیدا بو • چینی‌یەکان لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی شەشەمەوە [١٢] فێری ئەوە بون لە سەر پارچە تەختەی گەورە پیت و وشە و وێنە بە جوانی و رێکوپێکی هەلکەنن و بە هۆی مەرەکەبی رەنگاو رەنگەوە چەند هەزار دانەیەکی لێ چاپ بکەن • ئەوروپایی‌یەکان لە دەوروبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەندا لە چینی‌یەکانەوە فێری ئەم جۆرە چاپە بون • دیسان چینی‌یەکان یەکەم گەل بون کە بەر لە ئەوروپایی‌یەکان بە نزیکەی چوار سەدە یەکەم هەنگاویان نا بۆ دروست‌کردنی شتێك کە تارادەیەك لە ماکینەی چاپی دەکرد •

ئەم دۆزینەوانە هەرچەندە پێویست و گرنگ بون ، بەلام ئەنجامیان کەم و کێشەیان زۆر بو • بۆ وێنە چاپ‌کردن بە هۆی هەلکەندنی تەختەوە ماوەیەکی زۆری پێ‌دەویست و دەشبو ئەو پیت و وێنانەی هەلدەکەنرێن گەورە و بێ پێچ و پەنا بن • بۆ هەر لاپەڕەیەك پێویست بو تەختەیەکی تایبەتی هەلکەندرێ و دوایی فرێ بدرێ •

بۆ زالبون بەسەر ئەم کۆسپانەدا دەبو جۆرە پیتێکی‌تر بدۆزرێتەوە ، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە «چەرخی بوژاندنەوەی ئەوروپادا» [١٣] خوێندن و

---

(١١) هەندێك سەرچاوە باسی ئەوە دەکەن گوایە ژمارەیەك چینی لەلایەن عەرەبەوە بە دیل گیراون و لەوانەوە فێری کاغەز دروست‌کردن بون (بڕوانە : محمد نصر ، صحافة الملايين ، القاهرة ، ١٩٦٥ ، ص ١٥) .

(١٢) S. Natarjan, A history of the Press in India, London, 1962, P. 3.

(١٣) « عصر النهضة الاوروبية » .

خوێندەواری پەرەیان سەند و نوسەران کەوتنە ئەوەی بە زمانی خەلك بنوسن نەك لاتینی ، واتە دوای ئەوەی کتێب وەك بەرهەمێکی روناکبیری کەوتە بازاڕەوە [١٤] بۆیەکا وای لێهات دەستنوسی گران یا بەرهەمی پچوکی چاپکراو بە تەختەی هەلکەندراو دادی خەلك نەدەن • ئەوسا بیری ئادەمیزاد بۆ ئەوە چو پیتی جیا جیا لە قوڕ دروستبکات و لە کورەدا سوری بکاتەوە • راستە ئەم جۆرە پیتانە زۆر زۆ دەسوان یا دەشکان ، بەلاَم دۆزینەوەیان هەنگاوێکی گەورە بو بۆ نزیك کەوتنەوەی تەواو لە چاپی نوێ • وردە وردە مس و ئاسن جێگەی قوڕیان گرتەوەو بەوجۆرە پیتی لەبارتر پەیدا بو •

هەرچەندە کۆششی چەند کەسێك رێگەی ئەم دۆزینەوەیەی دوایان خۆش کرد بەلاَم داهێنانی چاپی نوێ بە پیتی نەچەسپاو «متحرك» بە ناوی داهێنەری ئەلەمانی یۆحەنا گۆتینبورگەوە (Johannes Gutenberg) (١٤٠٠ ــ ١٤٦٨) بەستراوە [١٥] کە دەوروبەری سالی ١٤٤٥ توانی

---

(١٤) تا دەوروبەری کۆتایی سەدەکانی ناوەند کتێب تەنها بۆ ئەندامانی چینەکانی ژوروی کۆمەل بو ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لاتینییان دەزانی . نوسەر و زاناکانی ئەوروپا بە زمانی نەتەوەیی خۆیان نەیاندەنوسی ، هەمویان لاتینییان بەکاردەهێنا . سەرەڕای ئەوە دەسنوس گران بو ، بۆیەکا زۆر بەدەگمەن دەکەوتە بازاڕەوە ، شوێنی ئاسایی ئەوسای کتێبخانەی کلێسە و دەسەلاَتدار و دەولەمەندان بو . لە سەرەتای «چەرخی بوژاندنەوە»وە نوسەران کەوتنە بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیی .

(١٥) شوێنی یۆحەنا گۆتینبورگ (١٤٠٠ ــ ١٤٦٨) لە بەرەوپێشچونی شارستانەتی مرۆڤدا تایبەتییە ، بەهۆی داهێنانەکەی ئەوەوە زادی بیری زانایان بووە مولکی هەموان . بەداخەوە بەلگە لەبارەی ژیانییەوە زۆر کەمە ، تا ئێستە تەنانەت سالی لەدایکبونی تەواو نەزانراوە . هەرچۆن بێ کارەکەی گۆتینبورگ وەك نوسەری رۆژئاوایی گ. سێلێری دەلێ «لەو جۆرە کارانەیە کە تاقە جارێك رو دەدەن و دوبارە نابنەوە» (بڕوانە:ــ G. C. Sellery, The Renaissance. Its Nature and Origins, Madison, 1962, P. 234).

مەکینەیەکی چاپی تەختە دروستبکات کە بە دەست ئیشی دەکرد • دوای ڕێكخستنی لاپەڕەی پێویست بە پیتی نەچەسپاو چەند لاپەڕە مەبەست بوایە بەو مەکینەیە چاپ دەکرا و ئینجا پیتەکان دیسان بەسەر قاسەی تایبەتیدا دابەش دەکرانەوە بۆ بەکارهێنانیتریان • ئەم یەکەم مەکینەی چاپەی گۆتینبورگ لە سەعاتێکدا صەد لاپەڕەی چاپ دەکرد (١٦) • ئەمە خێراییەکی بێهاوتا بو بۆ کاتی خۆی • جگە لەوە بەهۆی ئەم مەکینەیەوە توانرا هەڵەی ناو کتێب کەم بکرێتەوە و یەکیەتی ناوەرۆکی بپارێزرێ کە نەبونی بە کێشەیەکی گەورەی دەستوسە کۆنەکان دادەنرێ ، چونکە زۆر جار ئەوانەی رونوسی ئەو دەستوسانەیان دەکرد دەستیان لە ناوەرۆکیان دەدا و بە ئارەزو و بە پێوانەی تێگەیشتنی خۆیان لێیان لادەبرد یا شتی نوێیان دەختە سەر •

ئەم کارەی گۆتینبورگ گەورەترین دەسکەوتی روناکبیریێ سەرتایای گەلی ئەڵەمانیە لە سەدەی پازدەدا ، بەتایبەتی چونکە بووە سەرەتای بەرپابونی شۆڕشێکی گەورە لە ژیانی روناکبیریێ گەلانی ئەوروپا و ئینجا هەمو جیهاندا • داهێنانی چاپی نوێ رێگەی پێشکەوتنی زانست و بوژاندنەوەی کەلەپور و بلاوبونەوەی بیری نەتەوەیێ ئاسان و خۆش کرد • گەر ئەو دەسکەوتە گەورەیە نەبوایە خوێندن و خوێندەواری هەروەك جاری جاران لە قاوغێکی تەسك و مەودایەکی تایبەتیدا دەمایەوە • بەلاَم دوای هەرزان و زۆر بونی کتێبی خوێندن فێرگەش زۆر بو • لێرەدا جێگەی خۆیەتی باسی ئەوە بکەین کە یەکێك لەو کتێبە کەمانەی گۆتینبورگ بۆ یەکەمجار بە مەکینەکەی خۆی چاپی کردن «رێزمانی لاتینی» بۆ بۆ فێرگەکان• گۆتینبورگ ئەو کتێبەی چەند جارێك لەچاپ دایەوە و دۆر نییە ئەو «رێزمانی لاتینی»یە لەمەدا تاقانە بوبێ • لە هەمانکاتدا داهێنانی چاپی نوێ

(١٦) بڕوانە : ن. بەگدانۆف و ب. ڤیازێمسکی ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٤٣٧.

بووه هۆیەکی یاریدەری گرنگ بۆ خێرا بونی چەند ئالوگۆڕێکی کۆمەلآیەتی کە بەر لەوە بە ماوەیەکی کەم دەستیان پێ کردبـو ، وەك یەکگرتنی زمـانە نەتەوەییە ئەوروپاییەکان و پەیدابوون و پەرەسـەندن و بلآوبونەوەی ئەدەبی نەتەوەیی ، بەتایبەتی دوای ئەوەی بازاڕ بووە شوێنی فرۆشتنی کتێب .

وەك چاوەڕوان دەکرا چاپی نوێ بەخێرایی بە ئەوروپادا بلآوبۆوە ، هەرچەندە گۆتینبورگ و هـاوەڵەکانی دەیانویسـت نهێنی ماکینـەکەیان بپارێزن . لە ماوەی نیوسەدەدا (تاوەکو سالی ١٥٠٠) نزیـکەی ٣٠ هەزار کتێبی چاپکراو کەوتە بازاڕەوە کە لە هەر یەکەیان دەوروبەری ٣٠٠ دانـە چاپ دەکرا . واتە ژمارەی هەمو ئەو کتێبانەی لە ماوەی ئەو نیو سەدەیەدا چاپکران خۆی دەدا لە نزیکەی ٩ ملیۆن دانە . ئەمەش بۆخۆی سەرەتایەکی گرنگ بو بۆ گۆڕینی ڕۆی ژیانی کۆمەلآیەتی و روناکبیری لە هەمو جیهاندا .

شایانی باسە هەر زۆ دەستکرا بە چاپکردنی بەرهەمی ئەدەبی و کتێبی کۆن . بۆ وێنە یەکێك لەو کتێبانەی گۆتینبورگ بۆ یەکەمجار بە مەکینەکەی خۆی چاپی‌کردن داستانێکی ئەلەمانییە کە بە شـیعر هۆنراوەتەوە . لـە هەمانکاتدا چاپخانەکان دەستیان کردە بلآوکردنەوەی بەرهەمی ئەو زانا و نوسەرانەی کە بە بیر و باوەڕ دژی رژێمی سیاسی و ئابوری دەرەبەگی بوون و داوای گۆڕینی کۆمەڵیان دەکرد [١٧] . هـەر لەبەرئـەوەش بو کڵێسـە و دەسەلآتداران لە سەرەتاوە بە توندی دژی داهێنانی چاپی نوێ وەستان و تەنانەت لە چەند بەیاننامەیەکی تایبـەتیدا تیر و پڕ بە سـەر و پۆتـەلآکی گۆتینبورگ و مەکینەکەیدا هاتن و دۆزینەوەی چاپی نوێیـان بە کارێکی خراپ و نالەبار لەقەڵەم دا !! . پاپا و کاردینالەکان لەوە دەترسان ئینجیـل بە شێوەیەکی فراوان بلآو بێتەوە و بگاتە دەست هەمو کەس و ئەمەش بێتە

---

(١٧) وەك بەرهەمە بەناوبانگەکانی تۆماس مۆر و ئارازمـس و گەلێکی‌تری وەك ئـەوان .

هۆی ئەوەی خەڵکی بۆخۆیان لە ناوەرۆکی تێبگەن و بەوجۆرە پەردە لـە ڕوی ئەوان و دورکەوتنەوەیان لە ڕێگەی ئاینی دروست هەڵبماڵرێ [۱۸] .
ئینجیلیش یەکەم کتێب بو کە گۆتینبورگ بە مەکینەکەی خۆی چاپی کرد .
دیارە هێز نەبو بتوانێ بڵاوبونەوە و پێشکەوتنی خێرای چاپ و چاپەمەنێ بوەستێنێ بۆیەکا تاریك پەرستان بە نـاچاری پەنـایان بردە بەر ڕێگەیتر بەنیازی کەمکردنەوەی «زیـانە کوشندەکانی» چاپ . لە سـالی ١٥٥٩وە کلێسە دەستی کردە دەرکردنی لیستەی قەدەغەکردنی کتێب . ژمارەی ئـەو لیستانە [۱۹] تائیستە لە ٤٠ تێپەڕیوە و نـاوی هەزارەهـا کتێبی گرنـگی هەمەجۆریان تێدایە . شایانی باسە بەشێکی زۆر لەو کتێبانە دەستیان لـە کاری کلێـسە نەداوە ؛ زوربەیـان کتێبی فەلـسەفی و روناکبـیری ڕۆتن .
کتێبیوا هەیە ناوی لەسەر ئەوە خراوەتە ناو ئەو لیستانەوە چونکە خاوەنەکەی چەند سەدەیەك لەمەوبەر زاتی ئەوەی کردووە بلێ زەوی خڕە . ناوی زۆر ناوداری کەم هاوتای وەك ڤۆلتێر و هۆبس و دیکارت و برۆدۆن لاپەڕەکانی ئەو لیـستانەیان « رازاندۆتەوە » .

سـەرەڕای ئەوە و هەر لەبەرئەوەش وادیارە دەبێ مەکینەی چاپی تازە داهاتو لەبەر چاوەزار بە خوێن سـور بکرێ . کۆنەپەرستانی ئەورووپا هەر زۆ دەستیان نایە بینی یەکێك لە خاوەن چاپخانە روناکبیرە ناودارەکان تـا بێکەنە عیبرەت بۆ ئەوانیتر . سالی ١٥٤٦ دۆلیەی تۆسەر و فەیلەسوف و

---

(۱۸) پاپا و کاردینالەکان دەمێك بێ بە ئارەزوی خۆیان ناوەرۆکی ئینجیلـیان لێكدەدایەوە و بیری ئاینی وایـان بڵاو دەکردەوە کە لەگەڵ ئینجیلـدا نەدەگونجـان . هەر لەبەرئەوەش بێ پاپـاکان بەر لـە داهـاتنی چـاپ خوێندنەوەی سەربەخۆی ئینجیلیان قەدەغە کردبێ ، دەبێ پیاوی ئـاینی تایبەتی ئینجیل بێ خەڵك بخوێننەوە و بۆیانی شـەرح کەن .

(۱۹) ناوی ئەو لیستەیە بە لاتینی بەمجۆرەیە :
((Indet librorum Prohibitorum)) .

خاوەنی یەکێك لە چاپخانەکانی شـاری لیۆن [٢٠] لە نـاوەڕاستی پـاریسی پایتەختدا و بە بەرچاوی خەڵکەوە لە هەڕەتی لاویتییدا سوتێنرا • بـەڵام زۆری نەخایاند نەوەی ئەو خەڵکە و مێژو حوکمی ڕەوای خۆیاندا ـ ساڵی ١٨٨٩ هەر لەو شوێنەدا کە دۆلیەی تیا سوتێنرا پەیکەرێـکی پڕ شـانازی بەرزبۆوە بۆئەوەی هەتا هەتایە چیرۆکێکی مانادار بۆ هەموکەس بگێڕێتەوە•

داهێنانی چاپ گەورەترین کاری کردە سەر ڕۆژنامەنوسی • بەرلەوەی سەدەی پازدە کۆتایی بێ ، واتە ماوەیەکی کەم دوای دۆزینەوەی چاپی نوێ، هەندێك لەو پامفلێتانەی ئەوروپـا کە باسـمانکردن بە چـاپکراوی بڵاو دەکرانەوە • دوای ئەوە بە ماوەیەك لە ژمارەیە ولاتی وەك ئەڵەمانیا دەستکرا بە چاپکردنی ڕۆژنامە کە لە سـەرەتای سەدەی حەڤدەوە بەجۆرێکی هەست پێکراو کەوتە بڵاوبونەوە و پەرەسەندن • ڕۆژنامەیوا پەیدا بو کە چەنـد هەزار دانەیەکی لێ چاپ دەکرا • لەگەڵ ئەوەشدا تا ئەو کاتە نە توانا هەبو نە پێویـستی بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەی ڕۆژانە • زوربەی ئـەو ڕۆژنامـانەی دەردەچون مانگانە و کەمێکیان هەفتـانە بون • سـاڵی ١٦٦١ لە لایپزگی ئەڵەمـانیا بۆ یەکەمجـار لە مێـژودا ڕۆژنـامەیەکی ڕۆژانــە بە نـاوی ((Leipziger Zeitung)) وە کەوتە بازاڕەوە • ئەمە هەنگاوێکی زۆر گەورە بو بۆ سەردەمی خۆی • ولاتێکی پێشکەوتوی وەك ئینگیلتەرە تا ساڵی ١٧٠٢ توانای دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی وەك ئەوەی لایپزگی نەبو • بەڵام بە تێکڕا سەدەی هەژدە و نۆزدە بە سـەرەتای پەرەسـەندنی خێرای ڕۆژنـامەنوسی ئەوروپا دادەنرێن • ڕۆژنامەی بەناوبانگی «تایمس» (The Times) کە لــە ساڵی ١٧٨٥وە دەسـتی بە دەرچـون کرد سـاڵی ١٨١٥ تەنها پێنج هەزار

---

(٢٠) دۆلییـە (Dolet) (١٥٠٩ ـ ١٥٤٦) یەکێـکە لـە نوسـەر و زانـا ناودارەکانی فەرەنسـای نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەم . کە سوتێنرا تەمەنی ٣٧ سـاڵ بو .

دانەی لێ چاپ دەکرا . بەڵام لە ناوەندی هەمان سەدەدا ژمارەی چاپکراوی گەیشتە ٥٢ هەزار و بەر لە کۆتایی ئەو سەدەیە گەیشتە ٨٠ هەزار دانە لـە رۆژێــکدا .

گەلانیتر لە ئەوروپاییەکانەوە فێری بەکارهێنانی چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژنامەی نوێ بون . هەر زۆ ژمارەیەك لە خاوەن چاپخانەکانی ئەوروپـا دەستیان کردە داڕشتنی پیتی عەرەبی بۆ وڵاتە موسڵمـانەکان . بەوێنە لـە سەرەتای سـەدەی شـازدەدا یەکێك لە چاپخـانەکانی ئیتـالیا پیتی عەرەبی تایبەتی خۆی هەبو . ئەو چاپخانەیە بۆ یەکەم جار قورئانی چاپکرد . هەر لەو دەورو بەرەشدا لە هەمان چاپخانە بەرهەمی ژمارەیەك زانای عەرەب و موسڵمانی وەك (ابن سینا) چاپ کرا . ڤاتیکانیش بۆ مەبەستی ئاینی خۆی زۆر زۆ کەوتە وەرگێڕان و چاپکردنی زنجیرە کتێبێکی ئاینی گاورەکان و بە رۆژهەڵاتدا بڵاوی کردنـەوە .

بڵاوبونەوەی رۆژنامە لەبەر چەند هۆیەك کە دوایی باسیان دەکەیـن زۆر لەوە دواکەوت . لەگەڵ ئەوەشدا سـەرەتای پەیدابونی رۆژنامەنوسـی وڵاتـانی رۆژهـەڵات تا رادەیـەکی زۆر بەرهـەمی هـاتن و سـیاسەتی ئەوروپاییەکانە . لە زۆر شـوێن کۆلۆنیـستە ئەوروپـاییەکان بۆ کاری پرۆپاگەندەی خۆیان و لەبەر خـاتری ئەو ژمـارە زۆرەیان کە رژابونـە رۆژهەڵات دەستیان کردە دامەزرانـدنی چاپ و رۆژنـامە کە بەشێکیـان بەدەست میسیانێر (مبشر)ەکانەوە بو . بەم جـۆرە ئینگلیزەکان لە سـاڵی ١٧٨٤وە دەستیـان کـرد بـە بڵاوکردنـەوەی « غەزەتـەی کەلکەتـا » (Calcutta Gazette) . دوابەدوای ئەوە لە بەنـگال و چین و شوێنیتر رۆژنامەی لەوبابەتە پەیدا بو . عوسمانییەکانیش لەو شوێنانەی فەرمانڕەوا بون دەستیانکرد بە دەرکردنی رۆژنامەی رەسمی کە بەدەگمـەن لە باسـی یاسا و فەرمانەکانی سولتان و کاروباری دەوڵەت بەولاوە شتێکیتریان بڵاو

دەکردەوە . یەکێك لەو رۆژنامانە «الزوراء»[٢١] بۆ کە لە ١٥ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٦٩وە عوسمانییەکان لە بەغدا دەستیان کرد بە بڵاوکردنەوەی و بەوجۆرە دەبێتە یەکەم رۆژنامەی عیراق [٢٢] . سەیر ئەوەیە ئەم رۆژنامەیە دەوروبەری ٤٨ ساڵ (تاوەکو داگیرکردنی بەغدا لەلایەن ئینگلیزەوە ساڵی ١٩١٧) ژیا و ئەوەش بۆ خۆی درێژترین تەمەنە لە سەرتاپای مێژوی رۆژنامەنوسی عیراقدا .

زۆری نەخایاند رۆژنامەی نیشتمانیش لە رۆژهەڵات سەری دەرهێنا . بەڵام مەودای گەشەکردنی ئەم رۆژنامانە کەم بو . بەوێنە لە وڵاتێکی گەورە و خاوەن شارستانەتی کۆنی وەك چین تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە رێگەی دەرکردنی رۆژنامەیەکی رۆژانە بە زمانی نەتەوەیی نەدرا .

رۆژنامە لە هەمو شوێنێك دەتوانێ دو دەوری زۆر جیاواز ببینێ ــ دەورێکی پێشکەوتوی پڕ لە بینا و پەروەردە و هاندانی چاکە یا دەورێکی کۆنەپەرستی روخێنەر . لە سەردەمی ئاڵوگۆڕی گەورەی وەك شۆڕشدا ئەم دو رووە جیاوازەی رۆژنامەنوسی زۆر رون دەردەکەون . شۆڕشی ئەمەریکا و شۆڕشی فەرەنسا دو نمونەی پڕ بەڵگەی ئەم راستییەن ــ لە

---

(٢١) «زوراء» یەکێکە لە ناوەکانی شاری بەغدا .

(٢٢) ژمارەیە لە نوسەران باسی ئەوە دەکەن گوایە یەکەم رۆژنامە لە مێژوی عیراقدا ساڵی ١٨١٦ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی داود پاشادا دەرچووە (بڕوانە : فائق بطي ، الصحافة العراقية . ميلادها ــ تطورها ، بغداد ، ١٩٦١ ، ص ٢١٣). بەڵام ئەمە تاوەکو ئێستە ساغ نەبۆتەوە و وادیارە قەت ساغ نابێتەوە چونکە لە دروستکراو دەچێت . جگە لەوە زۆر وڵاتی تری عەرەب لەو سەردەمە لە عیراق پێشکەوتوتر بون کەچی کەسیان خاوەنی رۆژنامەی خۆیان نەبون . یەکەم رۆژنامەی نەتەوەیی عەرەبی رزقەڵلا حەسون حەلەبی لە ئەستەموڵ ساڵی ١٨٥٤ بە ناوی «مرآة الاحوال»ەوە دەری کرد و بەر لەوەش محەمەد عەلی گەورە لە قاهیرە نوێرگانێکی میری بە ناوی «الوقائع المصرية»وە بڵاوکردەوە (بڕوانە : فیلیپ دی طرازي ، تاريخ الصحافة العربية ، بيروت ، ١٩١٣ ، ص ٣٢ ، ٤٩ــ ٥٠) .

رۆژانی شۆڕشی ئەمەریکادا (١٧٧٥ ـ ١٧٨٣) چەند رۆژنامەیەکی کەم لایەنی ئینگلیزە داگیرکەرەکانیان گرت و ئەوە بووە هۆی مردنیان . زوربەی رۆژنامەکانیتر بە گەرمی لایەنی شۆڕشیان گرت و دەورێکی باشیان لە ریسواکردنی دوژمن و بەرزکردنەوەی دروشمە نیشتمانییەکاندا بینی [٢٣].
ئەم کارە لە رواداوەکانی شۆڕشی فەرەنسەدا زیاتر رەنگی دایەوە . لە ماوەی دە سالی دوای شۆڕشی گەورەی ئەم ولاتە (١٧٨٩ ـ ١٨٠٠) نزیکەی ١٣٥٠ رۆژنامەی نوێ کەوتە بازاڕەوە . رۆژانی شۆڕشی ١٨٤٨ ـ ١٨٤٩ بەلای کەمەوە ٦٠٠ رۆژنامەی نوێ بە زمانی فەرەنسی دەستیان بە دەرچون کرد . کۆمۆنەی پاریسیش (سالی ١٨٧١) تەنها لە پاریس نزیکەی ١٣٠ رۆژنامە و گۆڤاری نوێی خستە بازاڕەوە .

هەنگاو بە هەنگاو لەگەڵ پێشکەوتنی مرۆڤ دەورو جێگەی رۆژنامەنوسێ لە ژیانی گەلاندا پەرە دەسێنێ . ئیمڕۆ رۆژنامەی وا هەیە ژمارەی لاپەڕەکانی لە ٤٠ تێدەپەڕێ [٢٤] . دەمێکە زانست و مێژو و ئەدەب و وەرزش و هونەر و هەمو رویەکی ژیانی کۆمەڵایەتی تێکەڵ بە لاپەڕەکانی رۆژنامە بون . رۆژنامە و گۆڤاری تایبەتی هەمەچەشنە هاتونە مەیدانەوە (وەك هی وەرزش [٢٥] و ئافرەت و منداڵ و هونەر و ئەدەب و قوتابی و لاوان و گەلێکیتر) . رۆژنامەنوسی بوتە هۆی بەهێزبونی پەیوەندی لەنێوان خەڵك و شار و لادێ و ولاتاندا . بەکورتی ئەم پیشە گرنگە و بەرهەمەکانی بونەتە بەشێکی نەپچڕاوی ژیانی مرۆڤ . وەك نەهرۆ

---

(٢٣) بڕوانە :
Th. E. Berry, Journalism to day. Its Development and Practical Applications, Second Printing, New York, 1958, PP. 10 — 12.

(٢٤) دێینەوە سەر ئەم باسە .

(٢٥) لە سەرەتای سەدەی بیستەوە لە ئەمەریکا دەستکرا بە بایەخ پیدانی وەرزش لەلایەن رۆژنامەنوسانەوە . ئیستە بەدەگمەن رۆژنامەیەکی ئەوتۆ هەیە هەمو رۆژ بەشێك بۆ هەواڵەکانی وەرزش تەرخان نەکات .

دەڵێ : «ئەوی بە لای کەمەوە رۆژی رۆژنامەیەك نەخوێنێتەوە رونـاکبیر نیە» • لە راستیشدا بەپێی ژمارەیەك سەرچاوەی باوەڕ پێکراو لە ولاتـە پێشکەوتووەکاندا هەر کەسێ لە سەرو تەمـەنی منداڵیەوە بێ رۆژی ٤٠ تاوەکو ٤٥ دەقیقە بە خوێندنەوەی رۆژنامەوە دەبەنە سەر [٣٦] • بۆ زیـاتر رۆن کردنەوەی ئەم مەبەستە چەند نمۆنە و ژمارەیەکی مانادار دەخەینە بەرچاو•

بەپێی راپۆرتێکی یۆنسکۆ سالی ١٩٥٩ لە هەمۆ جیهاندا رۆژی ٢٥٠ ملیۆن دانە رۆژنامەی هەمەجۆر بلاو دەکرایەوە • ئەم ژمارەیە ، بەپێی هەمـان راپۆرت ، سالی ١٩٦٥ گەیشتـە ٣٠٠ ملیـۆن • لەگەڵ ئـەوەش بـەپێی راپۆرتێکی‌تری یۆنسکۆ سالی ١٩٦٢ دۆ ملیار کەس ، واتە نیوەی خەڵـکی جیهان ، لە رۆژنامە بێبـەش بۆن [٣٧] • بـەم جۆرە بۆ تێگەیشـتنی رۆی جیاوازی رۆژنامەنوسێ پێویستە چەند نمونەیەك لە ولاتە پێشکەوتووەکان بهێنینـەوە •

دەمێکە لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و کەنەدا هەر ٢٤ سەعاتەی پتر لە ٥٥ ملیۆن رۆژنامە دەفرۆشرێ [٣٨] ، واتە هەر ساڵەی ٢٠ بلیۆن دانە •

---

(٣٦) بڕوانـە :
((Journalism Tomorrow)), Edited by W. C. Clark, New York, 1958, P. 8.

(٣٧) بڕوانە : هشـام توفیق بحري ، صحافة الغـد ، القاهرة ، ١٩٦٨ ، ص ١٧ .

(٣٨) سەرەتای ساڵەکانی شەست تەنها لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پتر لە ١١٫٣٢٢ رۆژنامە لە نزیکەی ٨٫٤٥٠ شار چاپدەکرا (بڕوانە :

"Печать зарубежных стран. Западная Европа, Америка, Австралия", Под редакцией Н.Г.Пальгунова и М.А.Харламова, Москва, 1962, стр. 322-323.

«چاپەمەنێ ولاتانی دەرەوە ـ ئەوروپای رۆژئاوا ، ئەمەریکا ، ئوسـتورالیا»، لەژێر چاودێری ن. گ. پالگونۆڤا و م. ا. خارلامۆڤا ، مۆسـکۆ ، ١٩٦٢، ل ٣٢٢ ـ ٣٢٣) . (لەمەودوا : «چاپەمەنێ ولاتانی دەرەوە ») .

ئەمەش ، وەك یەكێك لە شارەزاكان باسی دەكا ، لە فرۆشتنی جگەرە یا گوێزانی تەراش یا پاكەتە بنێشت زیاترە . بەپێی قسەی هەمان شارەزا حەفتەی ١٨ ملیۆن دۆلار (واتە سالی ٩٠٠ ملیۆن [٢٩]) بۆ كڕینی ئەو رۆژنامانە خەرجدەكرێ [٣٠] . هەر لە ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا دەوروبەری ١٢٫٥٠٠ گۆڤاری هەمەچەشنە بلاو دەبێتەوە كە نزیكەی ٣٠٠یان گۆڤاری گشتین و ١٫٥٠٠یان بۆ كاروباری ئایینی و ٢٫٠٠٠یان بۆ بازرگانی و ٨٫٥٠٠یان بۆ پیشەسازێ تەرخان كراون [٣١] . تەنها لە گۆڤاری ((The Reader's Digest)) [٣٢] ٢٠ ملیۆن دانە لە هەر ژمارەیەكی چاپ دەكرێ و بەلای كەمەوە ٨٠ ملیۆن كەس دەیخوێنەوە [٣٣] . دیسان لە ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا نزیكەی هەزار گۆڤار و رۆژنامە بە زمانی بێگانە چاپ دەكرێ ، لەمانە دەوروبەری صەدیان رۆژنامەی رۆژانەن [٣٤] .

ئینگلیزەكان لە ئەمەریكاییەكان زیاتر عەودالی گۆڤار و رۆژنامەن . هەر ئینگلیزێك نزیكەی دوو ئەوەندەی ئەمەریكاییەك و سێ ئەوەندەی فەرەنسەییەك رۆژنامە دەكڕێ . هەر ٢٤ سەعات جارێك ٣٠ ملیۆن رۆژنامە دەكەوێتە بازارەكانی ئینگلیتەرەوە . سەرەڕای ئەوە ٤٠٨٨ گۆڤاری جۆربەجۆر و نزیكەی ١٠٥٠ رابەر و سالنامە و بەرهەمی رۆژنامەنوسێتری

---

(٢٩) دوور نییە ئیستە ئەو ژمارەیە لە ملیار تێپەڕیبێ .

(٣٠) بڕوانە :

F. W. Rucker and A. L. Williams, Newspaper — Organization and Management, Third Reprinting, Iowa, U.S.A., 1961, P. 3.

(٣١) بڕوانە :

((Journalism Tomorrow)), P. 53.

(٣٢) بە عەرەبی بە ناوی «المختار»ەوە دەردەچێ .

(٣٣) بڕوانە :

((Journalism Tomorrow)), P. 53.

(٣٤) بڕوانە : الدكتور ابراهیم عبده ، الصحافة في الولایات المتحدة . نشأتها وتطورها ، القاهرة ، ١٩٦١ ، ص ٢٠٤ .

لەو بابەتە لە ئینگیلتەرە چـاپ دەکرێ [٣٥] .

لە سۆڤیەت هەمۆ سەر لە بەیانی‌یەك تەنها لە رۆژنامەی «ئیزڤێستیا» پتر لە ٨ ملیۆن و لە «پراڤدا» ٩ ملیۆن دانە و هەمۆ سەری مانگێك ١٠ ملیۆن لە گۆڤاری «زدەرۆڤیا» (تەندروستێ) [٣٦] دەفرۆشرێ . لە هەمۆ کۆمارەکانی سۆڤیەت بە روسی و زمانی نەتەوەیێ خۆیان رۆژی هەزارەهـا رۆژنـامەی جیاواز چاپ دەکرێ . تەنها لە کۆماری ئوکراینا سالی ١٩٧٠ هەمۆ رۆژێك ١٣٤١ رۆژنامە چاپ دەکرا کە ٩٣٦یان بە زمانی ئۆکراینی و ئەوانی‌تری بـە رۆسی و زمانی‌تر بۆن . سالی ١٩١٣ هەر صـەدکەسی رۆسـیا ١ر٢ دانـە رۆژنامەیان بەردەکەوت ، ئەم ژمارەیە سالی ١٩٤٠ بووە ٨ر١٩و سالی ١٩٧٠ گەیشتە ٥٨ دانـە .

ئەم خشتـەیەی خوارەوە پوختـەی بـاری رۆژنامـەنۆسێ ولاتـە پێشکەوتووەکانمان دەخاتە بەرچاو :

ولات	سـال	هەر هەزارکەس لە رۆژێکدا چەند رۆژنامەیان بۆ چاپ دەکرێ
یۆغۆسلاڤیا	١٩٦٩	٧٩
ئیتالیـا	١٩٦٧	٩٥
رۆمانیـا	١٩٦٩	١٧١
بەلغاریـا	١٩٦٨	٢١٤
هەنغاریـا	١٩٦٩	٢٢٧
فەرەنسـا	١٩٦٧	٢٥٣
چیکۆسلۆڤاکیا	١٩٦٨	٢٧٠
ولاتە یەکگرتووەکانی		

(٣٥) بڕوانە : «چاپەمەنی ولاتانی دەرەوە» ، ل ١٨ .
(٣٦) ئەوی زۆ دانەیەك لەم گۆڤارە بۆ خۆی تۆمار نەکا ئیتر دەستی ناکەوێ .

ئەمەریکا	١٩٦٩	٣٠٥
ئەڵەمانیای فیدراڵی	١٩٦٩	٤٠٠
ئەڵەمانیای دیموکرات	١٩٦٩	٤٠٣
بەریتانیــا	١٩٦٦	٤٨٨
سویسره	١٩٦٨	٥١٨
یەکیەتی سۆڤیەت	١٩٧٠	٥٨٠

بایەخی بێئەندازەی رۆژنامەنوسی لە ژیانی خەڵکدا و دەوری لە هاندان و بزواندنیاندا هەمیشە کارێکیوای کردووە دیکتاتۆر و داگیرکەر و چەوسێنەر بە چاوی ترسەوە سەیری رۆژنامەی خاوێن و نیشتمانپەروەر و رۆژنامەنوسی خۆنەفرۆش بکەن • هەمو زۆربەدەستێك ناچارە کەم و زۆر حیساب بۆ رەخنەی رۆژنامە بکات • هەیانە دەرس لەو رەخنەیە وەردەگرن و بۆ هەڵبژاردنی رێگەی راست کەڵکی لێ دەبینن ، هەشیانە پەنا دەبەنە بەر زەبر و زۆر بۆ دەمکوتکردنی ئەوانەی دەیانەوێ پەردە لە رۆی کاری چەوت هەڵماڵن و ئافەرینی کاری راست بکان • مێژوی ئادەمیزاد لە کۆنەوە تا ئیستە پڕە لە نمونەی سەیری ئەم راستیە • هەرچەنده ئەو «روداوی رۆژانـە»یەی بـاسمان کرد بە فەرمانی یۆلیۆس قەیسەر و لەژێر سەرپەرشتی خۆیدا لەدایكبو کەچی لەگەڵ ئەوەشدا چ خۆی و چ ئەوانەی دوای ئەو هاتنە سەر تەخت بە وردی سەرپەرشتیان دەکرد و رێگەی بڵاوبونەوەی هیچ باسێکیان نەدەدا کە دەقاودەق لەگەڵ بیر و رێبازی خۆیاندا نەگونجێ • داگیرکەرە ئینگلیزەکان نەیاندەهێشت ئەمەریکاییەکان بە ئارەزوی خۆیان کاغەز دروستبکەن و گەلێك کوسپیان دەخستە بەردەم هێنـانی کاغەز و مەرەکەب و دامودەزگای چاپ لە دەرەوەی وڵاتەوە • لە حاکمی ڤێرجینیا دەگێڕنەوە گوایە گەرم لە خوا پاڕاوەتەوە لە نیعمەتی (!)

بێچاپخانەیێ خۆی و خەڵکی ناوچەکەی (ا) بێبەش نەکا [٣٧] . ئینگلیزەکان ئەو کارەیان بۆ خۆیان لە عەقڵەوە بو . بۆنمونە یەکێك لە کێشــە هــەرە گەورەکانی رۆژنامەنوسیێ لە رۆژانی شــۆڕشی گەلی ئەمەریکیــدا کەمی کاغەز بو [٣٨] . هەر ئەو کۆسپانەش بونە هۆی ئەوەی دامەزراندنی یەکەم رۆژنامە لە ئەمەریکای دەولەمەندا زۆر دوای ئەوروپا بــکەوێ . یــەکەم رۆژنامەی ئەمەریکایێ رۆژی ٢٥ی ئەیلولی ساڵی ١٦٩٠ لە چاپخانە دەرچو ، بەڵام ئەم ژمارەیە تاقانە مایەوە و بنیامین هاریسی خاوەنی پاش چەند رۆژێك لە دەرچونی بووە «میوان»ی کاربەدەستە ئینگلیزەکان لە بەندیخانەی شاری بۆســتن [٣٩] .

لەگەڵ زیاتر وریابونەوەی خەڵك و پەرەسەندنی بایەخی رۆژنامەنوسیێ ترسی دەسەڵات پەرستان لە چاپەمەنیێ ئەوەنــدەی تر بەهێــز بو . چەنــد نمونەیەکی کەمی رابوردوی نزیك بەسە بۆ ساغکردنەوەی ئەم راستییە : دوای کوژاندنەوەی شۆڕشی ئیسپانیا فرانــکۆ ژمــارەیەکی بێشــومار رۆژنامەنوسی لە بەندیخانەکان توند کرد و فەرمــانی دەرکرد بۆ خنکاندنی تەنها ... چل کەسیان [٤٠]. دوای کۆدێتای راستڕەوی پورتوگال (٢٨ی مایــسی ١٩٢٦) یەکێك لــەو بڕیارانە رژێمی نوێ یەکســەر دەریکردن یاسەیەکی زۆر دواکەوتوی چاپەمەنیێ بو (٢٩ی گەلاوێژی هەمانساڵ) کە فشارێکی زۆری خستە سەر رۆژنامــەنوسیێ و تــا ئەم چەنــدانەی دوایێ بێدەســتکاریێ وەك خۆی لە کاردا بو [٤١] .

---

(٣٧) بڕوانە : د. ابراهیم عبده ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٠ .
(٣٨) بڕوانە : Th. E. Berry, Op. Cit., PP. 1 — 2, 10 — 12 .
(٣٩) Ibid , P. 2.
(٤٠) بڕوانە :
((The Press in Authoritarian Countries)), Published by The International Press Institnte , Zurich, 1959, P. 139.
(٤١) Ibid, PP. 155 — 156.

له زۆر ولاتی ئەمەریــکای لاتینی شــتێك نەمــاوە بۆنی ئــازادیٚ ڕۆژنامەنوسیٚ لیٚ بێت . سالی ۱۹۵۸ لە هەمو پەرەگوای تەنها چوار ڕۆژنامە هەبو کە بە هەر چواریان ٤٥ هەزار دانەیان بۆ ملیۆن و نیوێك بەشەر چــاپ دەکرد [٤٢] . لەو ولاتە تەنانەت ڕۆژنامەنوسە بێگانەکانیش مافی ئەوەیــان نی‌یە هیچ هەوالێك بە دەرەوە بگەیێنن بەر لە وەرگرتنی ڕەزامەندیٚ دەزگای تایبەتیٚ ڕاگەیاندن . لە پەرەگوای تاقە ڕۆژنامەیەکی سەربەخۆ هەیــە [٤٣] ، واتە هی میریٚ خۆی نی‌یە ، بەلام لەگەل ئەوەش کە ناحەزی کاربەدەســتــان نی‌یە ئینجا بۆ ماوەی پازدە سالی ڕەبەق ڕێگەی پیٚ نەدرا لە هیچ ژمارەیەکیدا سەروتار بلاو بکاتەوە. نمونەی لەوەش خراپتر هەیە: ڕۆژنامەی(El Orden) کە ژمارەیەك ڕۆژنــامەنوسی ســەر بــە میریٚ بلاویــان دەکردەوە پــاش ۲٦ ڕۆژ لە دەرچونی قەدەغە کرا چونکە نوزێك لە ڕۆژنامەکانی‌تر کەمتــر کۆنەپەرســت بو [٤٤] .

لە دۆمینیکان لە ماوەی فەرمانڕەوایی ترۆجیلۆدا خۆی دو ڕۆژنامەی دەردەکرد ، یەکەمیــان ((La Gazette)) کە ســالی ۱۹٤۰ دایمــەزراند و ئەوی‌تریان ((El Caribe)) کە دوای ۸ سال دایمەزراند . ئەم دو ڕۆژنامەیە ٦۱ هەزار دانەیان چاپ دەکرد و بە هەمو ڕۆژنامەکانی‌تریش کە هیچیان تلپی تەزی دیموکراسی‌یان تیدا نەبو کەمتر لە ١٤ هەزاریان چاپ دەکرد [٤٥] .

لە ولاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا سەربەستی چاپەمەنیٚ پارێزراوە و مرۆڤ توانای تەواوی ڕەخنەگرتنی هەیە . بەلام لەگەل ئەوەشدا ڕۆژنامە نایارەکانی

---

(٤٢) واتە ڕۆژی ۳۰ دانە بۆ هەزار کەس . بۆئەوەی ڕادەی نزمیٚ ئەو ژمارەیــە تیٚبگەین دەبیٚ لەگەل ئەو ژمارانەدا بەراوردی بکەین کە لە خشتەی پێشودا نیشانمان داون و دەشبیٚ ئەوە لە یاد نەکەین کە خوێندەواریٚ لە ولاتانی ئەمەریکای لاتینی لە زۆر شوێنی‌تر زیاتر بلاوە .

(٤٣) نــاوی ((La Tribunna))

(٤٤) بڕوانە : ((The Press in Authoritarian Countries)), P. 169.

(٤٥) Ibid, P. 171.

میریّ له عەزیەت‌دان و بیانوّ پێ‌گرتن بەتەواوەتی رزگاریان نەبووە • هەر بۆ نموّنه رۆژنامەی «یومانیتێ»ی پاریسێ له ماوەی ۸ ساڵدا (۱۹۵۰ ــ ۱۹۵۸) تەنها ۲۱٤ جار دراوە بە دادگا [٤٦] •

لێرەدا جێی خۆیەتی چەند روّیەکی تایبەتێ رۆژنامەنوّسێ جیهانی سەرمایەدار بخەینه بەرچاو • له رۆژانی شۆڕش و راپەڕین و ئاڵوگۆڕە بۆرجوازی‌یە گرنگەکاندا زوربەی هەرە زۆری چاپەمەنێ ئەو وڵاتانە دەوری پێشکەوتویان دەبینی بەوەی بوبونه هێزێکی بزوێنەری گەورەی رەوڕەوەی مێژوّ • بەڵام دوای وەرگرتنی دەسەڵات و پەرەسەندنی پەیوەندێ سەرمایەداریّ و دەست پێ‌کردنی چەوساندنەوەی کۆلۆنیالی زوربەی ئەو رۆژنامانەش وەك زۆر روّی‌تری ژیانی روناکبیریّ و کۆمەڵایەتێ وڵات کەوتنە سەر بارێکی نویّ • بەپێی یاسای نەگۆڕراوی سەرمایەداریّ «ماسی‌یە گەورەکان دەستیان کردە خواردنی ماسی‌یە پچوکەکان » • له وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کار گەیشت بەوەی سەرتاپای هۆکانی راگەیاندن کەوتنە دەست ژمارەیەك ترێستی دەسەڵاتدارەوە کە خاوەنەکانیان لە ریزی پێشەوەی سەرمایەدارە گەورەکانی ئەو وڵاتەن • بە وێنە ئەو پارەیەی یەکێك لەو دەزگایانە بۆ کاری رۆژنامەنوّسێ هەموّ ساڵێك دەیخاتە گەڕ ۲۵۰ ملیۆن دۆلارە [٤٧] • له وڵاتێکی بچوکی وەك بەلچیکا دەوروبەری کۆتایێ سەدەی نۆزدە ۹۲ رۆژنامەی رۆژانە دەردەچو ، ساڵی ۱۹۲۷ ئەو ژمارەیە هاتە سەر ۷٦ و ساڵی ۱۹۳۹ بووە ٦٥ و ساڵی ۱۹٦۱ هاتە سەر ٥٤ رۆژنامە کە بەسەر یەکەوە رۆژی ۲٫۳ ملیۆن دانە چاپ دەکەن [٤٨] • هەر بەوجۆرەش دامەزراندنی رۆژنامەیەکی نویّ له وڵاتە سەمایەدارەکاندا بۆتە کارێکی

---

(٤٦) « چاپەمەنێ وڵاتانی دەرەوە » ، ل ۱۷۲ .

(٤٧) بڕوانە : «رابەری رۆژنامەنوّس» ، ل ۷٥۲ .

(٤٨) بڕوانە : « چاپەمەنێ وڵاتانی دەرەوە » ، ل ۹ .

ئەوتۆ بە خەڵك و دەزگای پارەدارێ زۆر نەبێ هەڵنەسوڕێ • بەپێی قسەی شارەزایان لە چلەکاندا ، نەك ئیستا ، دامەزراندنی رۆژنامەیەکی نوێ لە ئینگیلتەرە بە لای کەمەوە پێویستێ بە ۲ ملیۆن پاوەن هەبۆ ، ئەویش تەنها بۆ دەست پێکردنی کار [٤٩] • ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا دەبو خێرا بکەوێتە گەڕ و پەرە بسێنێ بەرلەوەی قوت بدرێ •

لە روی ناوەرۆکیشەوە رۆژنامە و گۆڤارە بۆرجوازی‌یەکان زۆر گۆڕاون • ئیستە گەلێك لە جاران کەمتر بایەخ بە سیاسەت دەدەن • جاران بەرهەمی بیری شکسپیر و ڤۆلتێر و رۆسۆ و کەسانی‌تری وەك ئەوان شوێنی دیاریان لەسەر لاپەڕەکانی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە هەبۆ ، ئیستەش باسی دیوەخان و جل و بەرگ و مێزی قومار و ژمارەی دۆست و تاوڵەی ولاخی خوا پێداوەکان جێگەی ئەوانیان گرتۆتەوە • بەپێی لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی ٦٠٪ی ئەو هەواڵانەی یەکێك لە رۆژنامەکانی شاری دیترویتی ئەمەریکایێ لەسەر لاپەڕە یەکی بلاوی کردۆنەوە بریتی بوە لەباسی جەردەیێ و خراپەکارێ [٥٠] • چ لە ئەوروپای رۆژئاوا و چ لە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئەو جۆرە رۆژنامانەی هەر لەوێ کاتی خۆی ناوی « رۆژنامەی زەرد »یان بۆ هەڵبژێرراوە [٥١] گەلێك زیاتر لەو رۆژنامانەی ئەو رێگەیەیان

---

(٤٩) K. Martin, The Press the Public wants, London, 1947, P. 32.
لەم سەرچاوەیەدا گەلێك زانیاری و بەلگەی پڕمانا دەربارەی ئیحتیکاری کاری رۆژنامەنوسێ هەیە (Ibid, PP. 33 — 55) •

(٥٠) بڕوانە : الدکتور حسین عبدالقادر ، الصحافة کمصدر للتأریخ ، الطبعة الثانية ، القاهرة ، ١٩٦٠ ، ص ١٢٩ .

(٥١) ئەو رۆژنامانەی رێبازێکی تایبەتی‌یان نی‌یە و هەر بەدوای قازانجدا دەگەڕێن ئەگەرچی لەسەر حسابی ناو و شەرەفی خەڵکیش بێ پێیان دەڵێن « رۆژنامەی زەرد » . ئەم ناوە بۆ یەکەم جار لە ئەمەریکا لە کۆتایی سەدەی رابوردودا بۆ ئەم مانایە بەکار هێنرا . سالی ١٨٩٥ لە یەك کاتدا دۆ رۆژنامەی نیۆیۆرك World لەگەڵ New York Journal لەسەر لاپەڕەی یەکەمیان وێنەی منداڵێکی کراس‌زەردیان بلاوکردبۆوە =

ئەگرتۆتەبەر لەبرەودان • هەر بۆنمونە رۆژنامەیەکی کۆنی بەناوبانگی وەك «تایمس»ی ئینگلیزیێ رۆژی ٣٠٠ هەزار و «نیۆیۆرك تایمس»ی ئەمەریکی ٧٠٠ هەزار و «مۆنـد»ی فەرەنسی ٤٠٠ هەزار دانەیان لێ چاپدەکرێ ، کەچی «رۆژنامەی زەرد»ی وا هەیە رۆژی ٥ ملیۆنی لێ دەکەوێتە بازاڕەوە •

بەشی زۆری داهاتی رۆژنامە رۆژئاواییەکان لە پارەی ئیعلانەوە دێت • دەزگا سەرمایەدارەکانی ئەمەریکا سالی نەك چەند ملیۆنێك یا چەند ملیارێك بەڵکو چەند بلیۆنێك دۆلار تەنها بۆ پرۆپاگەندە و ئیعلان خەرج دەکەن[٥٢]. لە ولاتێکی کەم گەشە کردوی وەك یۆنان پارەی ئیعلان ٥٠٪ تـا ٦٠٪ی گشت داهاتی چەند رۆژنامەیەکی ناودار پێكدەهێنێت • ٦٠٪ی پوختـەی داهاتی بێشوماری رۆژنـامەی «فرانس سـوار»ی پـاریسی لە پـارەی ئیعلانەوەیە [٥٣] • هەر لەبەر ئەم هۆیەشە کە رۆژنـامە رۆژئاواییەکان بـە بارست زۆر گەورەن • زۆریان ٤٠٪ و هەندێکیان ٧٠٪ی لاپەڕەکانیـان بۆ ئیعلان تەرخان دەکەن • رۆژانی یەك شەموان لاپەڕەی ژمـارەیەك لـە رۆژنامە ئەمەریکاییەکان دەگاتە ٢٠٠ لاپەڕە و هەندە جارێکیش خۆی دەدا لە ٤٠٠ ــ ٤٥٠ لاپەڕە کە نزیکەی ٧٥ ــ ٨٠٪یـان بۆ ئیعـلان تەرخـان

= کە بە توانجەوە باسی خەڵکی ناوداری دەکرد بەنیازی لەکەدار کردنیـان . لەسەر یەکەمێ ئـەو «شەرەفـە» بـەرزە هـەردو رۆژنـامە کەوتنـە دۆبەرەکییەکی زۆر توند و تێژ . لەمکاتەدا سەرنوسـەری رۆژنـامەی ((New York Press))ناوی «زەرد»ی بەسەر ئەو دۆ رۆژنامەیەدا ؛ کە لەسەر کراس زەرد شەڕیان بو ، داسەپاند . لەوکاتەوە «رۆژنامە یـا چاپەمەنی زەرد» بۆنە دۆ زاراوەی بلاو کە وەك ناتۆرە بۆ ئەو چاپەمەنییانە بەکاردەهێنرێن کە لە نوسیندا پەیڕەوی رەوشت ناکەن .

(٥٢) بڕوانە : F. W. Rucker and H. L. Williams, Op. Cit., P. 6 . بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەو پارەیە سالی ١٩٤١ خـۆی لە ٢ بلیـۆن دۆلار و سالی ١٩٦١ خۆی لە ٥ بلیۆن داوە (بڕوانە : د. ابراهیم عبده ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٦) .

(٥٣) «چاپەمەنی ولاتانی دەرەوە» ، ل ٤٩ ، ١٧٠ .

دەکرێ [٥٤] .

کار و هونەری دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤار بێوچان لە پێشکەوتن و بەرزبونەوەدایە . هەرچەندە مەکینەی ئۆتۆماتیك و کەمپیوتەر بەخێرایی جێگەی کاری ئینسان دەگرنەوە ، بەڵام دەرکردنی رۆژنامەیەکی بەناوبانگ هێشتا پێویستی بە صەدان و هەزاران نوسەر و بەڕێوەبەر و کارگەر هەیە . یەکێك لە رۆژنامە ناودارەکانی ژاپۆن نیازێتی هەمو رۆژ بە تەلەڤیزیۆنی تایبەتی لاپەڕەکانی بگەیێنێتە ماڵان تەنها بۆئەوەی لە گێرمە و کێشەی دابەش‌کردن و قەڵەباڵغی تۆکیۆ خۆی قوتار بکات .

ئەو راستییانەی بەکورتی باسمان کردن بایەخ و باری رۆژنامەنوسی دەخەنە پێش چاو . گەلی کوردیش لەم دەریا پان و بەرینە بێبنەی رۆژنامەنوسیدا قەترە ئاوێکی هەیە ، بەڵام مێژوی ئەو قەترەیە بۆ خۆی دەریایەکە . لە لاپەڕەکانی بەشی داهاتوی ئەم کتێبەدا هەوڵدەدەین بەپێی توانا چەند رویەکی ئەم باسە بخەینە بەرچاو تاوەکو باشتر لە زروفی دەرچونی « تێگەیشتنی راستی » بگەین .

(٥٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٣٢٧ .

بەشی دووەم

چمکێك لە مێژوی رۆژنامەنوسی کوردی

(سەرەتای پەیدابونی رۆژنامەنوسی هەمو گەلێك مێژوی تایبەتی خۆی هەیە ٠ ئەو مێژووە بەستراوە بە گەلێك هۆی جیاوازەوە ، بۆیەکا رونکردنەوەی پێویستی بە رونکردنەوەی زۆر لایەنی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی‌یە ٠ بەنیسبەت پەیدابونی رۆژنامەنوسی کوردی‌یەوە جگە لە مەرجەکانی ناوەوەی کۆمەل چەند هۆیەکی دەرەوە دەوری زۆریان تیا بینیوە٠ یەکێك لەو هۆیانە بریتی‌یە لە پەیدابونی رۆژنامەنوسی و پەرەسەندنی دەوری لە ژیانی روناکبیری و سیاسی گەلانی دراوسێی کوردا ٠)

وەك لە بەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسمان کرد زۆر بەسەر دۆزینەوەی مەکینەی چاپدا تێنەپەری کە ئەوروپاییەکان پیتی عەرەبیشیان دارشت ٠ بەلام ماوەیەکی زۆری دەویست بەرلەوەی چاپخانەی نوێ و پیتی عەرەبی بگەنە ولاتە موسلمانەکان ٠ راستە لە کۆتایی سەدەی پازدەوە چاپ و چاپەمەنی نوێ گەیشتە ولاتی عوسمانی ، بەلام نە ئەمیان و نە ئەویان بە تورکی و عەرەبی نەبون ٠ یەکەم دەزگای چاپ ئەو جولەکانە هێنایانە تورکیاوە کە لەدەست زۆرداری فەرمانرەوایانی ئیسپانیا پەنایان هێنایە بەر ولاتی عوسمانی٠ ئەمانە سالی ١٤٩٤ یەکەم چاپخانەیان لە هەمو ئیمپراتۆری عوسمانیدا لە

ئەستەمۆڵ دامەزراند ، بەڵام تەنها دەوروبەری بیستساڵێك ژیا [1] • دوا بەدوای ژمارەیە چاپخانەی‌تری وەك ئەو دامەزرێنرا کە هەنـدێکیان بـەر شاری‌تریش کەوتن •

ئەرمەنەکانیش زۆ هاتنە مەیدانی چاپ و چاپەمەنی‌یەوە • ساڵی ١٥٦٥ یەکەم چاپخانەی ئەرمەنی لە ئەستەمۆڵ کەوتە کار [2] • سـاڵی ١٧٧٣ لـە ئیچمادزینی نزیك یەریڤان ، واتم لەنـاو ئەرمینیا خۆیدا ، چاپخانـەیەکی سەربەخۆ بە پیتی تایبەتی ئەرمەنی دامەزرێنرا • زۆری نەخـایاند چەنـد کتێبێکی ئەرمەنی ئاینی و زانستی بە چاپ‌کراوی کەوتنە بازاڕەوە • دوای ئەرمەن یۆنانی‌یەکان سەرەتای سەدەی حەڤدە چاپخانەی سەربەخۆی خۆیانیان لە ئەستەمۆڵ دامەزراند •

چاپ بە زمانی گەلە موسڵمانەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی زۆر لـەوە دواکەوت • سیاسەتی کوێرانەی سوڵتانەکان و دواکەوتویی خەڵك لەمـەدا دەوری گەورەیان بینی • وەك دەگێڕنەوە ساڵی ١٤٨٣ سوڵتان بایەزیـدی دووەم فەرمانێکی بۆ قەدەغە کردنی چاپ دەرکرد و خنکاندنی کردە سزای ئەوانەی لەو فەرمانەی دەردەچن و گوایە سوڵتان سەلیم یاوزیش ساڵی ١٥١٥ ئەم فەرمانەی دوبارە کردۆتەوە • هەرچەندە ئەم باسە جێی گومانە و هێشتا

---

(١) بڕوانە :

Желтяков А.Д., Начальный этап книгопечатания в Турции,-" Ближний и Средний Восток. История, Культура, Источниковедение", Москва, 1968.

ا. د. ژیۆلتیاکۆف ، سەرەتای چاپ‌کردنی کتێب لە تورکیا ، ــ کتێبی «رۆژهەڵاتی نزیـك و نـاوەڕاسـت . مێـژۆ ، رونـاکبیری ، کـاری بیبلیۆگرافی » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨ ، ل ٤٧ .

(٢) ساڵی ١٥١٢ لە شـاری ڤینیسـیای ئیتالیا یەکەم کتێب بە زمانی ئەرمەنی چـاپ‌کرا .

به تەواوەتی ساغ نەبۆتەوە [٣] بەڵام ئەوەندە هەیە بەپێی یاسا رێگەی چاپخانەی کەمینە ئاینییەکان نەدەدرا هیچ بە زمانی تورکی یا عەرەبی چاپ بکەن [٤] . ئەو چاپخانانە خۆیشیان لەگەڵ بەرزبونەوەی هەستی نەتەوەیی لەناو ئەرمەن و یۆنانییەکاندا یەك لەدوای یەك داخران .) ؛

کار لەوەش تێپەڕی . سولتانەکان چاپکردنی کتێبیان بە کفر دادەنا ، بەتایبەتی کتێبی ئاینی . هەندێك سەرچاوەی تورکی باسی ئەوە دەکەن چۆن سولتان محەمەدی چوارەم (١٦٤٨ ــ ١٦٨٧) فەرمانی داوە هەمو ئەو قورئانانەی کابرایەکی ئەوروپایی بە چاپ کراوی لەگەڵ خۆی هێنابونییە ئەستەمۆڵ توڕ بدرێنە ناو دەریاوە . هەر بە فەرمانی ئەویش ئەو پێتە عەرەبییانەی بە دیاری لە ڤینیساوە بۆیان نارد فڕێ دراونەتە دەریاوە [٥] .

لەگەڵ ئەوەش روناکبیرانی وڵاتی عوسمانی زۆ لە بایەخی چاپ گەیشتن . سەرەتای سەدەی حەڤدە ژمارەیەکیان ویستیان چاپخانە لە دەرەوەی وڵاتەوە بهێنن . جێبەجێ کردنی ئەم ویستە لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن[٦] کارێکی ئاسان نەبو . دەبو فەرمانڕەوایان چەند جارێك تاڵی ژێرکەوتن لە

---

(٣) تاوەکو ئێستا ئەو دۆ فەرمانە نەدۆزراونەتەوە ، هەرچەندە فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانی هەر لە سەرەتاوە بایەخی تەواویان دەدا بە پاراستنی هەمو بڕیار و فەرمانێکی میری .

(٤) بڕوانە : ا. د. ژێولتیاکۆڤ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠ .

(٥) هەمان سەرچاوە ، ل ٥١ .

(٦) فەرمانڕەوا دواکەوتووەکانی دەوڵەتی عوسمانی تەنها لە کتێبی چاپکراو سڵیان نەدەکردەوە . ئەوان لە هەمو کتێبێکی جیهانبێنی دەترسان ، جا با دەستنوسیش بوایە . بەڵگەی ئەمە زۆرە . هەروەك نمونە ئەمە دەگێڕنەوە : عەلی پاشای سەدری ئەعزەم کتێبخانەیەکی یەکجار گەورەی هەبو کە تەنها ناوی کتێبەکانی لە چوار بەرگدا نوسرابونەوە . بەر لە مردنی (١٧١٦) کتێبخانەکەی وەقفکرد . بەڵام (شیخ الاسلام) رەتیکردەوە چونکە دەستنوسی فەلسەفی و زانستی تێدا بو کە بەلای ئەوەوە بریتی بون لە درۆ و دەلەسە .

بەردەمی ئەوروپاییەکاندا بچێژن تا تێبگەن هۆی سەرکەوتنی ئەوان ئەنجامی پێشکەوتنیانە. ئەمە کارێکی وای کرد وردە وردە دەرگا بۆ دەسکەوتی زانستی «کافرانی رۆژئاوا» بکرێتەوە. بەمجۆرە رێگە بۆ دامەزراندنی چاپی نوێش بە زمانی گەلە موسلمانەکان خۆش بو . رۆژی ٥ی تەموزی سالی ١٧٢٧ سولتان ئەحمەدی سێیەم بەپێی فەرمانێکی تایبەتی رێگەی دامەزراندنی چاپخانەی دا بە کابرایەك کە ناوی مستەفا موتەفەرڕیق بو ، بەلام مەرجی بۆ دانا کە هیچ جۆرە بەرهەمێکی ئاینی وەك قورئان و تەفسیر و حەدیس و ئەو بابەتانە قەت چاپ نەکات . سەیر ئەوەیە لەم قۆناغەدا خۆشنوسەکان دژی چاپ وەستان و وەك نیشانەی ناڕەزایی بەرامبەر رێگەدانی دامەزراندنی چاپخانە قەلەم و دوێتەکانیان خستە دارە مەیتێکەوە و بە شاردا گێڕایان [٧].
لەگەل هەمو ئەمانەش لە کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەوە کاری چاپەمەنی نوێ هەنگاوی باشی لە ولاتی عوسمانی بەرەو پێشەوە ناو ئەوەش سەرەتایەکی پێویست بو بۆ پەیدابونی رۆژنامە و رۆژنامەنوسی لەو ولاتەدا .

رۆژنامەش وەك کتێب سەرەتا لەناو کەمینە ئاینییەکانی ئیمپراتۆری عوسمانیدا پەیدا بو . ئەرمەنەکان زۆر زو رۆژنامەی نەتەوەیی خۆیانیان دامەزراند [٨] . بەلام یەکەم رۆژنامە لە خاکی عوسمانی خۆیدا سالی ١٨٢٥ لە شاری ئەزمیر بە فەرەنسەیی دەرچو . دوای ئەوە بە دەوروبەری حەوت سال (١٨٣٢) یەکەم رۆژنامە بە ناوی «تەقویمی وەقایع»ەوە بە زمانی تورکی

---

(٧) ا. د. زیۆلتیاکۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٦ ــ ٥٧ .

(٨) نوسەری ئەرمەنی دوکتۆر ئەستارجیان بە شانازییەوە باسی ئەوە دەکا کە ئەرمەن دەهەم گەلی جیهانن رۆژنامە و گۆڤاری خۆیان دامەزراندووە و لەوەدا پێش تورك و ئەمەریکاییەکان کەوتون (بڕوانە : الدکتور ك. استارجیان ، تاریخ الثقافه والادب الارمنی ، الموصل ، ١٩٥٤ ، ص ١٣١) . یەکەم گۆڤار بە زمانی ئەرمەنی لە مەدراس بە ناوی «ئازدارار»ەوە سالی ١٧٩٤ ــ ١٧٩٦ چاپکرا .

چاپ کرا • ئەمە بووە سەرەتایەکی گرنگ بۆ مێژوی رۆژنامەنوسی گەلانی ناو دەولەتی عوسمانی • چل سالی نەخایاند کە ژمارەی رۆژنامە و گۆڤاری ئەم گەلانە گەیشتە ٤٧ ، لەمانە ١٣یان بە تورکی و ئەوانیتریان بە یۆنانی و ئەرمەنی و عەرەبی و بەلغاری و فەرەنسی و چەند زمانێکیتر بون (٩) • رۆژنامەی تورکی وەك «ترجمان احوال» و «تصور افکار» و هیتر بەناو خوێندەواری کوردیشدا بلاودەبونەوە • لە ئێرانیش سالی ١٨٥١ یەکەم رۆژنامەی فارسی کەوتە دەست خوێندەواران و تا سەرەتای سەدەی بیست رۆژنامەنوسی ئەم ولاتە گەیشتە پلەیەك شوێنی دیاری لە ژیانی رۆژانەی کۆمەلدا هەبێ (١٠) •

جێگەی رۆژنامەنوسی لە ژیانی روناکبیری و تایبەت سیاسی ئەم گەلانەدا رۆژبەرۆژ زیاتر دەبو • ناحەزانی عوسمانی و قاجاری چاپەمەنییان کردە چەکی کاریگەری خەباتی سیاسی رۆژانەیان • وەك دواییش بە درێژی

---

(٩) بڕوانە :

Новичев А.Д., Турция. Краткая история, Москва, 1965.

ا. د. نۆڤیچێف ، تورکیا . کورتەی مێژوی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٣٣ .

(١٠) بڕوانە :

J. M. Upton, The history of Modern Iran. An itroduction, Fourth Printing, Massachusetts, 1968, P. 11.

ئەوەی گومانی تێدا نییە سالی ١٨٥١ ناصرەددین شا یەکەم رۆژنامەی بە زمانی فارسی بلاوکردەوە ، بەلام هەندێ سەرچاوە سالی ١٨٢٨یان بە سەرەتای دەستپێکردنی رۆژنامەنوسی فارسی داناوە (بڕوانە : احمد عبدالکریم ، الصحافه الایرانیه ، بغداد ، ١٩٧٢ ، ص ٧) .

باسی دەکەین « عوسمانیـانی نوێ » [11] و دوا بەدوای ئـەوان تورکانی لاو[12] ژمارەیەکی زۆر رۆژنـامە و گۆڤاریان لەنـاوەوە و دەرەوەی وڵات دامەزراند • شۆڕشگێرانی ئێران سەرەتای شۆڕشی دەستوری (١٩٠٥ ـ ١٩١١) نزیکەی ١٥٠ رۆژنامە و گۆڤاری هـەمەجۆریان دامـەزراند کە هێ وایان تێدا بو لەوکانە زووەدا ٥ تا ١٠ هەزار دانەی چاپ دەکرد [13] • تـا دەهات سەنگی رۆژنامە و رۆژنامەنوسێ لەناو عەرەب و ئەرمەندا قورستـر دەبـو •

بێ‌گومان ئەمانە هەمو لە ژیانی رونـاکبیرێ و سیـاسێ گەلی کوردا رەنگیان دایەوە و بونە هۆیەکی هاندەری گرنگ بۆ خوێندەوارە دوربینەکانی کە ئەوانیش بیر لە دامەزراندنی رۆژنامەی تایبـەتێ خۆیـان بکەنـەوە • عەبدولرەحیم رەحمی هەکاریێ کە یەکێـکە لە پێشـرەوانی رۆژنـامەنوسێ کوردیێ کاتی خۆی لەمبارەیەوە نوسیویە دەڵێ : ئێمە دەبینین چۆن «خەباتا وان (مەبەستی ئەرمەنە ـ ك• م•) بەشەو و رۆژ مرۆڤ لێ حـەیران دەبێ ـ

---

(11) «عوسمانی‌یە نوێکان» یا «عوسمانیـانی نوێ» (العثمانيون الجدد) ناوی رێکخراوێکی نیشتمانی‌یە کە ساڵی ١٨٦٥ دەستەیە پیـاوی سـیاسێ تورکیا بەنهێنی دایانمەزراند بۆ خەباتکردن لەپێنـاوی دامـەزراندنی رژێمێکی دەستوریدا .

(12) رەنگبێ «تورکانی لاو» لە «تورکە لاوەکان» بۆ مانای (الاتراك الفتيـان) زیـاتر دەسـت بـدا .

(13) بڕوانە :

Иванов М.С., Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

م. س. ئیڤانۆف ، کورتەی مێژوی ئێران ، مۆسکۆ ، ١٩٥٢ ، ل ٢١٢ ـ ٢١٣ .

هەر رۆژێ غەزەتەكی ، هەر رۆژێ مجموعەكی ، هەر رۆژە كتێبەكی دەریدەخەن » [١٤] .

لەگەڵ ئەوەش كاری رۆژنامەنوسێ لەناو كوردا زۆر درەنگتر لە گەلانی دراوسێی پەیدابو . دواكەوتویێ و بەتایبەتی لاوازێ دەستەی ئینتیلیجێنسیا [١٥] یەكەم هۆی ئەمە بو . هەر بۆنمونە رۆژانی شۆڕشی دەستورێ ئێران پیاوە سیاسی‌یەكانی كوردیش دەیانتوانی وەك تازەری‌یەكان بێ‌كۆسپ رۆژنامەی خۆیان دەركەن . كەچی وادیارە كەسێكیان بیریان لە كارێكی‌وا پێویست نەكردۆتەوە هەرچەندە هەزاران رۆڵەی كورد لەو شۆڕشە گەورەیەدا بەشدار بون [١٦] .

بۆ پەیدابونی رۆژنامەنوسێ كوردێ دەبو خوێندەوارێ وەك رۆی هەرە گرنگی ژیانی روناكبیرێ و دروستبون و پەرەسەندنی دەستەی ئینتیلیجێنسیا وەك دیاردەیەكی زۆر گرنگی ژیانی كۆمەلایەتێ بگەنە رادەیەكی ئەوتۆ نەبونی چاپەمەنێ نەتەوەیێ لەگەڵی نەگونجێ . ئەم دۆ

---

(١٤) بڕوانە گۆڤاری «ژین» ، ئەستەمول ، سالی یەك ، ژمارە ٨ ، ٩ی كانونی دووەمی ١٣٣٥ ، ل ١٦ ـ ١٧ .

ئەم گۆڤارە دوای شەڕی یەكەمی جیهان لە ئەستەمۆڵ لە چاپخانەی «نجم استقبال» بە كوردی و توركی چاپ دەكرا . خاوەن ئیمتیاز و لێ‌پرسراوی ئەشرەف حەمزە و دوای ئەو مەمدوح سەلیم بو . عەبدولرەحیم رەحمێ خەڵكی هەكارێ ئەندامی دەستەی نوسەرانی بو . لەژێر ناوی گۆڤارەكە نوسراوە : «دین ، ئەدەبیات ، اجتماعیات و اقتصادیاتدن بحث ایدر تورکجە ـ کوردجە مجموعەدر » . ئەو سەرچاوانەی «ژین»یان بە رۆژنامە داناوە هەڵەن .

(١٥) ئینتیلیجێنسیا (یا ئینتیلیگێنسیا) لە وشەی (Intellegence) ی لاتینی كۆنەوە وەرگیراوە كە مانای زیرەك و دانا و تێگەیشتو دەگەیێنێ . لە كۆتایێ سەدەی نۆزدەوە بۆتە زاراوێكی كۆمەلایەتی كە مانای دەستەی خوێندەوار دەگەیێنێ . روناكبیرانی رۆس یەكەم كەس بون ئەم زاراوەیان بۆ مانای نوێی بەكارهێنا .

(١٦) بڕوانە : م. س. لازەرێف ، كوردستان و كێشەی كورد ، ل ١١٨ .

ئاڵوگۆڕە پێکەوە بەستراوە لەناو کوردا هێواشتر ڕۆیان دەدا وەك لەناو زۆربەی گەلانی دراوسێی ئەودا ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش هەردوکیان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە بونە ڕوداوێکی هەست پێکراو ؛ بەرادەیەك بایەخدان بە خوێندەواری بووە یەکێك لە دروشمەکانی بزوتنەوەی ئازادیخوازی کورد ، لێرەدا پێویستە سەرنج بۆ ئەوەش ڕاکێشین کە فێرگەی ئاینی لە کوردستان لە دێرزەمانەوە جێگەی شیاو و دیاری بووە و زانا و خوێندەواری باشی پێگەیاندووە ، زۆربەی ئەو زانایانە لە هەست و خزمەتی نەتەوەیی ڕاست بێبەش نەبون و دەستی باڵایان لە پێشخستنی ژیانی ڕوناکبیری گەلدا هەبو ، حاجی قادر و مەلای گەورە و دەیانی تری وەك ئەوان بەرهەمی پڕشانازی ئەو فێرگانە بون کە جگە لە باسی ئاینی بایەخی زۆریان بە ئەدەبی نەتەوەییش دەدا [۱۷] .

سەرەڕای ئەوە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە خوێندن لەسەر شێوازی نوێ گەیشتە کوردستانیش ، بۆنمونە بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان لە عەقرە ۳۰ قوتابی و لە زاخۆ ٤٠ و لە عەمادیە ٤٥ و لە ڕەواندزیش ئەوەندە و لە دهۆك ٥٠ و لە کۆیە ١٢٥ و لە سلێمانی بە شارباژێڕەوە ١٤٠ و لە سەلاحیە ١٥٠ و لە هەولێر ١٥٥ قوتابی لە فێرگەکانی میری دەیانخوێند [۱۸] ، دیسان بەر لە کۆتایی سەدەی ڕابوردو چەند فێرگەیەکی ڕوشدیە (ناوەندی) لە ناوچە کوردیەکاندا کرایەوە کە ژمارەیەکیان فێرگەی ناوەندی سەربازی بون ، بە وێنە ساڵی ١٨٩٣ فێرگەیەکی ڕوشدیەی سەربازی لە شاری سلێمانی کرایەوە و پاش چەند ساڵێکی کەم

---

(۱۷) دەربارەی مێژوو و بلاوی ئەو جۆرە فێرگانە و شوێنی زانا و بایەخیان بڕوانە : محمد القزلجي ، التعريف بمساجد السليمانيه ومدارسها ، بغداد ، ١٣٥٦ هـ (١٩٣٨ م) .

(۱۸) بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني (١٦٣٨ — ١٩١٧) ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ١٧٩ — ١٨٠ .

بەشێك لە دەرچوانی تێرِرانە بەغدا و ئەستەمۆل[19] • بەر لە کەوتنی عوسمانی‌یەکان ژمارەی قوتابیانی ئەم فێرگەیە گەیشتە ١١٠ کەس جگە لە ٧٠ کەسی‌تر کە لە فێرگەی ناوەندیَ مولکی دەیانخوێند [20] •

خوێندن و خوێندەواریَ لە شاری گەورەی وەك دیاربەکر زۆر لەوە زیاتر و خێراتر پەرەی سەند • ئاڵوگۆڕە روناکبیری‌یە گەورەکانی پایتەخت و لە رێگەی ئەوەوە پێشکەوتنی گەلانی رۆژئاوای ئەوروپا زیاتر کاریان کردە سەر دەستەی خوێندەواری نوێی ئەو جۆرە شارانە • لەوەش گرنگتر ئەوە بۆ کە ژمارەیەکی زۆر لە خوێندەوارانی کورد وەك فەرمانبەر یا قوتابیَ دەزگای زانستیَ و سەربازیَ لە ئەستەمۆل کۆبوبونەوە • هێشتا سەدەی نۆزدە کۆتاییَ نەهاتبو کە لەناو ئەمانەدا هیَ وا هەڵکەوت بۆ خوێندن یا کاری دیپلۆماسی رویان‌کردە ئەوروپاش • دیارە ئەم روداوانە چاوی خوێندەواری کوردیان کردەوە و خستیانە سەر رێبازێکی نویَ • هیچ لە خۆوە نی‌یە یەکێکی وەك مستەفا پاشا یاموڵکی کە لە ریزەکانی سوپای عوسمانیدا گەیشتە بەرزترین پایە و ماوەیەکی زۆری ژیانی لە ئەستەمۆل بردە سەر ، دوای گەڕانەوەی لە کاتێکی ناسکی مێژۆی گەلەکەیدا ئەو هەمو بایەخەی بە کاری رۆژنامەنوسیَ‌دا • یا چۆن نەوەی بەدرخان پاشا و کوڕانی جەمیل پاشا [21] چاپەمەنی‌یان خستبووە سەرو ئەرکەکانی خەباتی بیَ‌وچانی رۆژانەیان •

---

(١٩) محمد امين زكى ، تاريخ السليمانيه ، نقله الى اللغة العربية الملا جميل الملا احمد الروزبيانى ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٠٥ ــ ٢١٠ .

(٢٠) هەمان سەرچاوە ، ل ٢١٠ .

(٢١) تایبەت مەدحەت و عەبدولڕەحمان و جەلادەت بەدرخان و قەدری و ئەکرەمی جەمیل پاشا کە هەمویان جێگەی دیاریان لە ژیانی روناکبیریَ کوردا هەبو . ناوبراوان ماوەی زۆریان لە ئەستەمۆل و شارە پێشکەوتووەکانی ئەوروپا بردە سەر و زمانێك یا زیاتریان لە زمانە ئەوروپاییەکان دەزانی .

ئەمانە لەگەڵ پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەیی و زۆربونی فشاری زوڵم و زۆری عوسمانی و قاجاری و چەسپ بونی ڕۆژنامەنوسی وەك کارێکی کاریگەر لەناو هەمو دراوسێکانی کوردا ڕێگەیان بۆ پەیدا بونی ڕۆژنامەنوسی کوردی خۆش‌کرد • بەڵام بەهۆی ڕژێمی خوێناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە دوامەرجی لەدایك‌بونی کۆرپەی نوێ لەناو وڵات خۆیدا نەبو • ئەمە و چەند هۆیەکی‌تر کە لەخوارەوە باسیان دەکەین ، شاری قاهیرەیان کردە شوێنی لەبار بۆ چاپ‌کردنی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژوی کوردا •

سوڵتان عەبدولحەمید کە سەرەتا خۆی بە دەستورپەروەر دادەنا و لەراستیدا پیاوێکی غەداری ترسنۆك و فێڵباز بو لەو ڕۆژەوەی هاتە سەر تەخت (ساڵی ١٨٧٦) کەوتە گیانی هەر شتێك بۆنی ئازادی و دیموکراسی و پێشکەوتنی لێ دەهات [٢٢] • «فەلسەفەی» حوکمی سوڵتان عەبدولحەمید دانانی وەزیر و کاربەدەستی گەورەی نیمچە خوێندەوار بو • خۆی دەیگوت: «دەزانم دەورو بەرم بە دز تەنراوە ••• بەڵام من وای بە باش دەزانم ئەم پیرە دزانە لەسەر کار بهێڵمەوە ••• ئەمانە بۆ من دڵسۆزن »[٢٣] •

---

(٢٢) ساڵ وەرنەچەرخا سوڵتان عەبدولحەمید دەستوری بەناوبانگی ١٨٧٦ی وەستاند و مەدحەت پاشا و هاوەڵەکانی دورخستەوە و گەلێکیانی لە بەندیخانە توند و زۆریانی ئاوارەی شار و وڵاتان کرد . لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەوا زیاتر لە ٢٠ هەزار کەس بەرەسمی جاسوس بون (بڕوانە : ادموند تیلور ؛ سقوط الاسر الحاكمة ، ترجمة علي عزت الانصاري ، القاهره ، ١٩٦٥ ، ص ١٩٣) .

(٢٣) بڕوانە :

Алиев Г.З., Турция в период правления младотурок (1908-1918), Москва, 1972.

گ. ز. ئەلیێف ، تورکیا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی تورکانی لاودا (١٩٠٨ ــ ١٩١٨) ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ ، ل ٤٦ .

عەبدولحەمید هەمو قوژبنێکی ئەستەمۆل و شارە گەورەکانی بە پیاوی خۆی ئاخنیبو • بەپێی سەرگوزشتەی مێژوتوسان لە سەردەمی سولتان عەبدولحەمیدا دەبو هەمو فەرمانبەرێکی تورك لە هەمان کاتدا پیاوی گوێ قولاغی کۆشکی یەڵدز بن • «زۆر جار برا خەبەری لە برا دەدا و بەوجۆرە پاداشتێکی چەوری وەردەگرت » • یەکێك لە تورکانی لاو هەر لەمبارەیەوە وتویە : « لە تورکیا (ی سەردەمی عەبدولحەمیدا ـ ك• م•) تاقە رێگەیەك، تاقە ئامانجێك مابۆوە : کۆکردنەوەی پارە و خەرج کردنی بە سەفاهەت • بەلام بۆ گەیشتن بەوە دەبو ببیە پیاوی کۆشك و دلسۆزێ خۆت بەگوێ نەدانە باوك و دایك و برا و هاوڕێ و بیر و ویژدان و هەمو هەستێکی نیشتمانی و مرۆڤایەتی ساغ بکەیتەوە » [٢٤] •

دیارە دەبێ ڕۆژنامەنوسی لەژێر سایەی فەرمانڕەوایی ٣٣ ساڵەی سولتان عەبدولحەمیدا بکەوێتە زەلالەتەوە • لێرەدا چەند نمونەیەکی کەمی مانادار دەخەینە بەرچاو • هەرچەندە یەکەم «یاسای چاپەمەنی» کە سالی ١٨٥٧ دانرابو پڕ لە مەرج و بڕیاری قەبە و گران بو بەلام سولتان پێی قایل نەبو بۆیە پێنج جار (لە سالی ١٨٥٧وە تا سالی ١٩٠٠) ئاڵوگۆڕی تێدا کرد [٢٥] تا وای لێهات تەنها بۆ پێکەنین بشێ • ڕۆژنامەنوسان مافی ئەوەیان نەما بە هیچ کلۆجێك ناوی مەدحەت پاشا و دەستور و دینامێت و بۆمبا و

---

(٢٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٤٩ ـ ٥٠ •

(٢٥) بڕوانە :

Котлов Л.Н., Становление национально-освободитнльного движения на Арабском Востоке (середина XIX в.-1908 г.), Москва, 1975.

ل. ن. کاتلۆف ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە ڕۆژهەلاتی عەرەب (ناوەندی سەدەی نۆزدە ـ سالی ١٩٠٨) ، مۆسکۆ، ١٩٧٥ ، ل ١٢٩ ـ ١٣٠ •

شۆڕش و سۆشیالیزم و ماف و مانگرتن و ئازادی و سەربەستی و یەکسانی و خەبات یا باسی کوشتن و لابردنی هیچ فەرمانڕەوایەك بنوسن • تەنانەت ماوەی «فیل» و «فەرەج» و «قاچاغ»یش بۆ رۆژنامەنوسان نەمابو چونکە سولتان خۆی رەقیبی چاپەمەنییەکانی ئەستەمۆل و پیاوە دلسۆزەکانی هێ شارە گەورەکان بون • لەسەر یەك دوو هەڵەی چاپ کە مانای رستەیەکی گۆڕیبو بەجۆرێك بۆنی توانجی لێ بێت رۆژنامەی «صەباح» چەند ساڵێك قەدەغە کرا[٢٦]• لەبەرئەوە هیچ سەیر نییە کۆتایی حوزەیرانی سالی ١٨٩٤ رۆژنامەنوسانی ئەستەمۆل سەری دنیایان لێهاتەوە یەك چۆن هەواڵی کوشتنی سەرەك کۆماری فەرەنسە س•کارنۆ بلاو بکەنەوە ، لەلایەکەوە نەدەبو توخنی باسی کوشتنی سەرۆکی دەوڵەتێك بکەون ، لە لایەکیتریشەوە زاتیان نەدەکرد بنوسن بە دەردی خوا و لەبەر پیری مردووە چونکە سولتان لەگەڵیدا هاوتەمەن بو • بەوجۆرە هیچ رۆژنامەیەك بە خۆیدا رانەپەرمو لە دێڕێکی پچوك زیاتر بنوسێ کە ئەویش بریتی بو لە راگەیاندنی هەواڵی مردنی • بەکورتی رقی ناپیرۆزی عەبدولحەمید بەرامبەر رۆژنامەنوسی سەربەست گەیشتبووە رادەیەك تەنانەت دوای هێنانە خوارەوەشی لەسەر تەختی خەلافەت (سالی ١٩٠٩) خۆزگەی بەوە دەخواست رۆژێ لە رۆژان بگەڕێتەوە کۆشکی یەلدز تاوەکو « سەرتاپای رۆژنامەنوسان تورداتە تەندورەوە » [٢٧] •

بێگومان لەژێر سایەی رژێمێکی لەو بابەتە قەت چاوەڕوان نەدەکرا رێگەی بلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی بدرێ ، جا یا کەس زاتی داواکردنی مافی دەرکردنی رۆژنامەیەکی بە زمانی کوردی نەدەکرد یا ئەوی بیوێرایە و

---

(٢٦) هەر بەو بیانووە یەکەم رۆژنامەی تورکی «تەقویمی وەقایع»یش داخرا.

(٢٧) بڕوانە : الدکتور خلیل صابات ، الصحافة استعداد ، فن ، علم ، القاهرە ، ١٩٥٩ ، ص ١٣ .

لەژێر هەر پەردەیەکدا داوایەکی وای بکردایە بە دەستی بەتاڵ دەگەڕایە دواوە •

جگە لەوانەی باسمانکرد بۆ ئەمە هۆیەکی گرنگیتر لەئارادا بـو • ڕژێمی سوڵتان عەبدولحەمید بە توندی دژی وریابونەوەی نەتەوەکانی نـاو دەوڵەتی عوسمانی بو • لە سەردەمی فەرمـانڕەوایی ئەودا لە زۆر شـوێن بێبەزەییانە لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد و گەلانی دراوسێی کورد درا • هەروەها سوڵتان دەیویـست هۆزە چەکدارەکانی کورد بکاتە یەکێك لە داردەستەکانی بۆ لێدانی ناحەزانی خۆی و دەستە و دایەرەی ، لەبەرئەوەش بو کە «سوارەی حەمیدی» لە چەکدارانی ئەو هۆزانە دروستکرد [٢٨] • دیارە سوڵتانی کورتبێن شتێکی نەدەویست پێچەوانـەی ئەو ئـارەزووە ناهەموارەی بێ [٢٩] •

بەمجۆرە دەبو خوێندەواری کورد وەك خوێندەواری زوربەی گەلانی ناو دەوڵەتی عوسمانی [٣٠] بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەی خۆی بیر لە شوێنیتر بکاتەوە • قاهیرە لەبارترین جێگە بو بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە • بەر لە هەمو شت میسر لە زوربەی وڵاتانیتری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر پێـوەندی لەگەڵ شارستانەتی ئەوروپا هەبو • سەرەتای پەیدابونی ڕۆژنامەنوسی ئەم

---

(٢٨) لەوبارەیەوە بڕوانە : الدکتور کمال مظهر احمد ، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی ، ترجمة محمد الملا عبدالکریم ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ص ٨٤ – ٩٤ .

(٢٩) وەك دوایی باسی دەکەین «کوردسـتان»ی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی دژی سـەرتاپای سیاسـەتی سوڵتان عەبدولحەمیـد وەستـا ، بەتـایبەتی دژی «سـوارەی حەمیدی» و کوشـتاری ئەرمەن .

(٣٠) زۆر لە گەلانی ژێردەسـتەی عوسـمانی ناچار بون ڕۆژنامەی خۆیان لـە دەرەوەی وڵات دەرکەن . سـاڵی ١٧٩٤ ئەرمەن لە مـەدراس یـەکەم گۆڤاریان بە ناوی «ئازدارار»ەوە دەرکرد . سـاڵی ١٨٥٤یش لە مۆسـکۆ دەسـتیان کردە بڵاوکردنەوەی گۆڤارێکیتر بە زمان و پیتی ئەرمـەنی . تەشرینی دووەمی سـاڵی ١٨٨٧ حیزبی «هەنچاك» لە جنێڤ هەر بەناوی خۆیەوە کە مانای (زەنگی کڵێـسـە)یە ڕۆژنامەیەکی دەرکرد .

ولاته دەگەڕێتەوە سەردەمی هاتنی ناپلیۆن و لەشکری فەرەنسی بۆ ئەوێ ؛ واتە کۆتایی سەدەی هەژدە . دوای داگیرکردنی میسر لەلایەن لەشکری ئینگلیزەوە (ساڵی ١٨٨٢) دەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانی دەنگی ماو رەنگی نەما . لەگەڵ ئەوەش فەرمانڕەوایانی ئەستەموڵ دەیانویست کەڵك لە باری سیاسی نێوان دەوڵەتان و ئاڵوگۆڕی ناو میسر وەربگرن بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتی لەکیس چویان . ئەمە بووە هەوێنی دۆبەرەکییەکی شاراوە لەنێوان ئینگلیز و تورکدا کە تا دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی خایاند . رۆژنامەنوسی لەم دۆبەرەکییەدا دەورێکی گەورە و سەیری بینی. سوڵتان عەبدولحەمید بە هەر چوار لادا هەولی دەدا هەستی رۆژنامەکانی میسر بەلای خۆیدا راکێشێ . بۆ ئەم مەبەستەی پارەی زۆری دەدا [٣١] و هەستی ئاینی دەبزواند و عوسمانی پەروەرانی هان دەدا رۆژنامەی نوێ لە قاهیرە دامەزرێنن . تەقەلای سوڵتان لەم مەیدانەدا بێسوود و ئەنجام نەبو . مێژونوسێکی عەرەب لەمبارەیەوە نوسیویە دەڵێ :

« تورکیا هەرچەند لاواز بو ، بەڵام هەولی دەدا هەستی خەڵك دژی داگیرکەران (ی ئینگلیز ـ ك. م.) بزوێنێ چونکە نەیدەویست بە یەکجاری میسری لە کیس بچێ . هەمان کات زۆر میسری ئەڵقە لە گوێی تورکیا بون و ئەوەش بۆ خۆی ئەنجامی هەستی ئاینی بو ... لەبەرئەوە رۆژنامەی وا پەیدا بو کە بەلای دەوڵەتی عوسمانیدا مەیلی هەبو ، هێواش هەبو بە هاندانی ئەو دامەزرا » [٣٢] . «البرهان» و «القاهرة» و «الأهرام»ی

---

(٣١) رۆژنامەیوا هەبو هەزار جونەیهی بۆ بڕیبۆوە کە ئەمەش بۆ ئەو سەردەمە پارەیەکی زۆر بو .

(٣٢) الدکتور سامی عزیز ، الصحافة المصرية وموقفها من الاحتلال الانجليزي، القاهرە ، ١٩٦٨ ، ص ١٦١ ـ ١٦٢ .

ئەوسا (٣٣) و چەند رۆژنامەیەکی‌تر لەوانە بون کە بە لایەنگری ئەستەمۆڵ دادەنـــران •

دیارە کاربەدەستانی ئینگلیز لە میسر بەرامبـەر بەمە دەستەوەســـان نەوەستان ، بەتایبەتی چونکە سوربون لەسەر مانەوەی خۆیان و دەرپەڕاندنی یەکجاریی عوسمانییەکان لە میسر و بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەش ئامادە بون بێ سێ و دوو پەنا بەرنە بەر هەر رێگەیەك دەست بدا • کۆششی ئینگلیز لەم مەیدانەدا لە کۆششی عوسمانییەکان گەلێك بەرهەمدارتر بو• ئەمەش بەر لە هەموشت ئەنجامی ئەوە بو کە توانا و دەسەڵاتیان زۆر لەوان زیاتر بـــو • رۆژنامەی وەك «الوطن» و «الزمان» و «مرآة الشرق» و «النیل» و «المقطم»و هی‌تر کەوتنە هێرش بردنە سەر دەسەڵاتی عوسمانی و نیشاندانی عەیب و عاری • دوبەرەکی‌یەکی توند و تـیژ لەنێوان رۆژنـامە ئینگلیز خواکان و ئەوانی سەر بە ئەستەمۆڵ دروست بو (٣٤) •

سەرەڕای ئەوە کاربەدەستانی ئینگلیز لە میسر دەرگایـان بۆ هەمـو نـاحەزانی سوڵتان عەبدولحەمید و رژێمی عوسمانی خستە ســەر پشت • شاری قاهیرە بووە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی کۆبونـەوە و خەبـاتی تورکانی لاو کە دوژمنی هەرە گەورە و بەتوانای سوڵتان بون • یەکێك لەو کارانەی تورکانی لاوی دەرەوەی وڵات بایەخی زۆریان پێ دەدا دەرکردن و بڵاوکردنەوەی رۆژنامە بو بە چەند زمانێك • لەبەرئـەوە قاهـیرەش بووە ناوەندێکی گرنگی خەباتیـان لەم مەیـدانەدا و ئەو رۆژنامـانەی لـەوێ دەریاندەکردن بوبونە رویەکی دیاری چالاکییان (٣٥) • شایانی باسە یەکێك

(٣٣) لەگەڵ ئەوەش بڵاوکردنـەوەی «الاهرام» لەو شوێنـانەی دەســەڵاتی ئەستەمۆڵ بەهێز بو لە ساڵی ١٨٨٤وە قەدەغە بو .

(٣٤) بڕوانە : د. سامی عزیز ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٩ ــ ١٧٨ .

(٣٥) تورکانی لاو چەند رۆژنامەیەکیان لە قاهیرە دەردەکرد ، لە هەمویـان ناودارتر ئەوەیان بو کە موراد داغستانی بە ناوی «میزان»ەوە بـڵاوی دەکردەوە .

لەو رۆژنامانە کە ناوی «اجتهاد» بو دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەتی کورد بلاوی دەکردەوە کە بۆ خۆی یەکێك بو لە یەکەم دەستەی دامەزرێنەری کۆمەڵی « تورکانی لاو » [٣٦] •

بەهەمان دەستور کاربەدەستانی ئینگلیز ماوەیان دەدا بە ناحەزانیتری سوڵتان میسر بکەنە مەڵبەندی کار و خەباتیان • نیشتمانپەروەرانی ئەرمەن وەك نیشتمانپەروەرانی تورك لێرەش بەگەرمی کەوتبونە جموجۆڵ• ئەوانیش لە قاهیرە رۆژنامەی خۆیان هەبو •

بەمجۆرە و هەر لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن ، میسر بووە باشترین و نزیکترین شوێن بۆ لەدایکبونی یەکەم رۆژنامە لە مێژۆی کوردا [٣٧] •(رۆژی پێنج شەممەی ٣٠ی «ذو القعدە»ی سالی ١٣١٥ی کۆچی – ٩ی نیسانی سالی ١٣١٤ی رۆمی کە دەکاتە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی [٣٨] لە شاری قاهیرەی میسر یەکەم ژمارەی یەکەم

---

(٣٦) عەبدوڵلا جەودەت خەڵکی عەرەبکیرە . مانگی مایسی ١٨٨٩ لەگەڵ ئیسحاق سکوتی خەڵکی دیاربەکر و چەند هاوڕێیەکیتری یەکەم شانەی رێکخراوی تورکانی لاویان دامەزراند ، توشی گەلێك دەرد و ئازار هات و دوای گرتن و دورخستنەوەی بۆ لیبیا هەڵهات و لە دەرەوە چالاکانە تێکەڵ بە خەباتی ناحەزانی سوڵتان عەبدولحەمید بو . لەگەڵ عەبدوڵلا سکوتی رۆژنامەی «عوسمانلی»شی دەرکرد . تا سەر خەباتی بۆ نەکرا و سوڵتان توانی بەلای خۆیدا رایکێشێ .

(٣٧) ئەو سەردەمە چاپەمەنی و رۆژنامەنوسی میسر قۆناغێکی باشی بەرەو پێشەوە بڕیبو . دەمێك بو ژمارەیە چاپخانەی گەورە بە پێوانەی ئەوسا لە میسر کاریان دەکرد و رۆژنامەیان لەچاپ دەدا . تەنها لە ماوەی دوازدە سالدا (١٨٦٥ – ١٨٧٧) پتر لە ١٥ رۆژنامەی هەمەچەشنە هاتنە دەرچون (بڕوانە : عبدالله حسين ، الصحافة والصحف ، القاهرە ، بلا ، ص ١٢٧) .

(٣٨) لێرەدا پێویستە سەرنج راکێشین بۆ ئەوە کە رۆژی دەرچونی یەکەم ژمارەی «کوردستان» لەسەر رۆژنامەکە خۆی تەنها بە سالی «هیجری»و «رۆمی» نوسراوە . هیجرییەکەی ، وەك وتمان ، ٣٠ ذوالقعدەی ١٣١٥یە . بەلام بەپێی ئەو جەدوەلە باوەڕ پێکراوانەی لەبەر

دەستماندان ، بەتایبەتی جەدوەلی ئەکادیمی ئۆرەبیللی کە سالی ١٩٦١ لە سۆڤیەت چاپکراوە ، رۆژی (٣٠ی ذو القعدەی ١٣١٥) دەکاتە هەینی ، کەچی لە سەر «کوردستان» لە دوّ شوێن نوسراوە رۆژی پێنجشەممە چاپکراوە . بەپێی جەدوەلەکەی ئۆرەبیللی (٣٠ی ذوالقعدەی ١٣١٥) دەکاتە ٢٢ی نیسانی ١٨٩٨ . لەبەرئەوەش کە لە راستیّ گۆڕینەکەی ئۆرەبیللی دلنیاین (بڕوانە ل ٢٦٩ی جەدوەلی ناوبراو) بەتایبەتی چونکە لەو هەلە کەمانەی زانای سۆڤیەتی پرۆفیسۆر تیبۆلسکی لەناو جەدوەلی ناوبراودا دۆزیونیەوە سالی ١٣١٥ و ١٣١٦یان تێدا نییە (بڕوانە : گۆڤاری «گەلانی ئاسیا و ئەفریقا» ، بە زمانی رۆسیّ ، مۆسکۆ ، ژمارە ٢ ، ١٩٦٢ ، ل ٢٤٥) ناچار کەوتینە سۆراخی ئەوەی ئایا (٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨) بەر پێنجشەممە یا هەینی دەکەویّ . دوای لێکۆلینەوەیەکی ورد ساغبۆوە کە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ دەقاودەق رۆژی پێنجشەممە دەگرێتەوە. کەواتە دەبیّ هەلە لە دیارکردنی سەرەتا و کۆتایی مانگە هیجرێکانی ئەو سالە خۆیدا روّی دابیّ ، ئەمەش بۆ سالنامەی هیجریّ ئاساییە چونکە ، وەك ئاشکرایە ، دیارکردنی سەرەتا و کۆتایی مانگەکانی لەسەر بینینی مانگ وەستاوە و زۆرجار هەلەی تێدا دەکریّ . کەواتە ئەو رۆژی (٢٢ی نیسانی ١٨٩٨)ەی لە میسر بە ٣٠ی «ذوالقعدە» دانراوە ٢٩ی «ذوالقعدە» بووە. هەمان هەلە بەنیسبەت ژمارەیتری «کوردستان»ەوە دوبارە بۆتەوە .

ئەم راستییەم یەکەمجار بیّ ناوی خۆم لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردا بلاوکردەوە (بڕوانە : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩٥ ــ ٣٩٦) .

(٣٩) لە کۆتایی دوا لاپەڕەی ژمارە یەك و دوّو سێی «کوردستان» نوسراوە لە چاپخانەی «الهلال» چاپکراوە ، کەچی لەسەر هەمان لاپەڕەی ژمارە چوار و پێنج نوسراوە گوایە لە چاپخانەی رۆژنامەی کوردستان چاپ کراوە . دوّر نییە میقداد مەدحەت بەگ بۆ نیشاندانی توانا یا سەرلێشێواندن وایکردبیّ . بارستی ئەو ژمارانەی من دیومن ٨ر٢٣ × ٢٦ سانتیمە . دوکتۆر کەمال فوئاد کە زوربەی ژمارەکانی «کوردستان»ی دیوە ٥٠ر٢٥ × ٥٠ر٣٢ی داناوە (بڕوانە : « کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردیّ» ، پێشەکیّ) .

(٤٠) میقداد مەدحەت ناوی لێکدراوی خۆیەتی وەك مستەفا کەمال ، عەلیکەمال ، ئیسماعیل حەقی و گەلێکیتر . سەردەمی عوسمانییەکان ناوی لێکدراو باو بو .

بەگی نەوەی بەدرخان پاشاوە چاپکرا .

بەم مەینەت و دەردێ سەرییە بناغەی رۆژنامەنوسێ کوردێ دانرا کە وەك دیمان تەنها دارشتنی گەلێ سالی پێ ویست چونکە ژانی گەلی کورد بۆ لەدایكبونی یەکەم رۆژنامەی زۆر زیاتری لە ژانی گەلانیتر خایاند . جێگەی خۆیەتی لێرەدا باسی ئەو نامەیە بکەین کە روناکبیرێکی کورد ناردویە بۆ خاوەنی «کوردستان» و تێیدا بەداخەوە پێی دەلێ تۆ درەنگ دەستتپێکرد و دەبو بەر لە ۲۰ سال ، واتە حەفتاکانی سەدەی نۆزدە ، رۆژنامەکەت دەرکردایە [٤١] .

وەك دولیش باسی دەکەین (?) مەدحەت و بەتایبەتی عەبدورڕەحمان بەگی برای لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەل تورکانی لاودا هەبو . ئەمەش بۆ خۆی تا رادەیە کاری دەرکردنی «کوردستان»ی ئاسان کرد . ئەو پەیوەندییە نزیکەی بەدرخانییەکان وای لە ژمارەیە مێژونوس کردووە رۆژنامەی «کوردستان»یش بە یەکێك لە ئۆرگانەکانی تورکانی لاو لە قەلەم بدەن [٤٢] . بەلام راستییەکەی «کوردستان» رۆژنامەی سەربەخۆی نیشتمانپەروەرانی کورد بو کە زۆر شت لەو سەردەمەدا لەگەل ناحەزانی رژێمی سولتان عەبدولحەمید لە یەك سەنگەردا کۆی دەکردنەوە .

دەمێکە ژمارەیەکی زۆر لە کورد و رۆژهەلاتناسان بایەخ دەدەن بە مێژوی یەکەم رۆژنامەی کوردی و شوێنی لە ژیانی روناکبیرێ و سیاسێ کوردستاندا [٤٣] . مینورسکی پتر لە ٦٠ سال لەمەوبەر باسی دەرچونی

---

(٤١) بڕوانە : «کردستان» ، عدد ١٤ ، جنێف ، ٩ی ذي‌الحجة ١٣١٦ .

(٤٢) وەك رۆژهەلاتناسی ئازەرێ دوکتۆر حەمید عەلیێف (بڕوانە : لاپەڕە ٥٨ی کتێبەکەی «تورکیا سەردەمی فەرمانڕەوایێ تورکانی لاو») .

(٤٣) ژمارەیەکیان لە لێکدانەوە و دیارکردنی رۆژی دەرچونی « کوردستان » بە هەلە چوبون . مامۆستایان ئەمین زەکی و عەلائەددین سەجادی ١٨٩٧یان بە سالی دەرچونی داناوە (محمد امین زکی : خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ترجمة محمد علی عونی ، القاهره ، ١٩٣٦ ، ص ٢٧٠؛

«کوردستان»ی له قاهیره کردووه (٤٤) . دوای ئەو بە دوو ساڵ (ساڵی ١٩١٧) گەردلێڤسکی بەمجۆرە هەمان باسی هێناوەتە کایەوە : « ساڵی ١٨٩٨ لە قاهیرە رۆژنامەی «کوردستان» دەرچو ، دوایی لە جنێف دەستکرایەوە بە بلاوکردنەوەی . ئەم رۆژنامەیە کوردێك کە مەدحەتی کوڕی بەدرخانی ناودار

علاءالدین سجادی ، مێژوی ئەدەبی کورد ، بغداد ، ١٩٥٢ ، ل ٥٥١ . لە چاپی دووەمی کتێبەکەیدا (بەغدا ، ١٩٧١ ، ل ٦٠٩ — ٦١٠) مامۆستا سەجادی لەبەر رۆشنایی ئەو زانیاریيانەی دوکتۆر کەمال فوئاد کاتی خۆی بلاوی کردۆنەوە ساڵی دەرچونی « کوردستان »ی راست کردۆتەوە) . ئەدمۆندس و دوکتۆر شاکیر خەصباك و هیتر ساڵی ١٨٩٢یان داناوە (الدکتور شاکر خصباك ، الکرد والمسالة الکردیة ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ٢٩ ؛

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58; C. J. Edmonds, The Kurds of Iraq , — ((The Middle East Journal)), 1957, No. 1, P. 55).

باسیل نیکیتین و دوکتۆر بلەچ شێرکۆ و دوکتۆر عەبدورڕەحمان قاسملۆ ساڵی کۆچی دەرچونی «کوردستان»یان وەك خۆی نوسیوە (بڕوانە :
B. Nikitine, Les Kurdes. Etude Sociologique et historique, Paris, 1956, ; A. R. Ghassemlou, Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965, P. 44 ; .

الدکتور بلەچ شیرکوه ، القضیة الکردیة . ماضي الکرد وحاضرهم ، القاهرە ، ١٩٣٠ ، ص ٥٠) . کاتی خۆی ئەم راستیيانەم لە وتارێکی تایبەتیدا بلاو کردەوە (بڕوانە : پێشەکی ، بەراوێزی ژمارە ٦) .

(٤٤) بڕوانە :

Минорский В.Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915.

ف. ف. مینۆرسکی ، کورد . تێبینی و سەرنج ، پێترۆگراد ، ١٩١٥ ، ل ١٨ (هەروەها بڕوانە : ف. ف. مینۆرسکی ، الاکراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمة الدکتور معروف خزنەدار ، بغداد ، ١٩٦٨ ، ص ٤٤ — ٤٥) .

بو دەریکرد • دیارە لە تورکیا بلاوبونەوەی قەدەغە بو » [٤٥] • دوابەدوای ئەمان زۆر کوردناسیتر باسی سالی دەرچونی «کوردستان»یان بە دروستی کردووە و بەرز نرخاندویانە [٤٦] •

دوکتۆر بلەچ شێرکۆ [٤٧] دەربارەی «کوردستان» تۆسیویە دەلێ : نیشتمانپەروەرانی کورد لەناو خۆیاندا بڕیاری دەرکردنی ئەم رۆژنامەیەیان داو بەوجۆرە بووە ئۆرگانی ئەوان [٤٨] • دوکتۆر شاکیر خەسباکیش دەرچونی «کوردستان» بە سەرەتای گۆڕین یا قۆناغێکی نوێ لە ژیانی کوردا دادەنێ [٤٩] •

---

(٤٥) Гордлевский В.А., Избранные сочинения, том III (история и культура), Москва, 1962.

ئەکادیمی ف. ا. گەردلێفسکی ، کاری هەلبژاردەی ، بەرگی سێ (مێژۆ و روناکبیری) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ ، ل ١١٩ .

(٤٦) بەوێنە بڕوانە : م. س. لازەریێف ، مەسەلەی کورد ، ل ٤٨ .

(٤٧) جێگەی خۆیەتی لێرەدا راستییەکی نەزانراو بخەمە بەرچاو . زۆرن ئەوانەی ناوی دوکتۆر بلەچ شێرکۆیان بیستووە یا کتێبەکەیان بینیوە . دەمێکە «القضیة الکردیة» کە بە ناوی کۆمەلی «خۆیبون»ەوە دەرکراوە و صەد لاپەڕە زیاترە بۆتە سەرچاوەیەکی باش بۆ مێژۆنوسان . زۆری خۆمان و رۆژهەلاتناسان بۆ نوسینەکانیان کەلکیان لە زانیاری ناو ئەم کتێبە بینیوە . بەلام کەمن ئەوانەی دەزانن دوکتۆر بلەچ شێرکۆ کێیە . هەن وادەزانن مامۆستا جەلادەت بەدرخانە . راستەکەی دوکتۆر بلەچ شێرکۆ مامۆستا محەمەد عەلی عەونییە کە یەکێك بۆ لە خوێندەوارە هەرە دلسۆزەکانی کورد. مامۆستای ناوبراو زمانزان و مێژۆنوس بۆ، زوربەی بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی ئەو وەریگێڕانە سەر زمانی عەرەبی . خزمەتی زۆری «خۆیبون»ی کرد . شایانی باسە مامۆستا عەونی بۆ نوسینی «الکرد والقضیە الکردیە»کەی کەلکی زۆری لەو زانیاری و چاپەمەنییانە وەردەگرت کە جەلادەت بەدرخانی هاوەل و هاوبیری بۆی دەنارد .

(٤٨) د. بلەچ شێرکۆ ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠ — ٥١ .

(٤٩) د. شاکر خصباك ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٩ .

چاوگێڕانێکی خێرا بە ناوەڕۆکی ژمارەکانی «کوردستان»دا ئەم ڕاستی‌یە ساغ دەکاتەوە و دەری دەخا چۆن ڕۆژنامەنوسی کورد لە سەرەتای لەدایك‌بونی‌یەوە لەژێر زەبری زولم و زۆری عوسمانی‌یان و ئاڵوگۆڕی فیکری ناو دەستەی روناکبیری کوردا ڕێگەی خەباتی ڕاستی بۆ خۆی هەڵبژارد . لە یەکەم ژمارەیەوە «کوردستان» «وریا کردنەوە و هاندانی فێربونی صەنعەت»ی کردە دروشمی خۆی [٥٠] . وەك جگەرسۆز و دوربین زۆر جار باسی نرخ و بایەخی خوێندن و خوێندەواری دەکا و لە رۆلەی کورد دەپاڕێتەوە ئەویش وەك رۆلەی گەلانی‌تر روکاتە خوێندن . بەنیازی زیاتر بزواندنی هەستی کۆمەلانی خەلك لەم‌بارەوە «کوردستان» زۆ زۆ پەنا دەباتە بەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر (د. خ.) دەرحەق پێویستی و قازانجی فێربون [٥١] . «کوردستان» دەیویست بە هەموان راگەیێنێ چۆن خوێندەواری بۆتە هەوێنی پێشکەوتنی گەلان . ئەوەتە بە یاریدەی خوێندن و زانست ژاپۆن بەسەر چین و میسر بەسەر سودانا زاڵ بون . لە عەقڵەوە دەیویست مەسەلەی ئایین و خۆشەویستی نیشتمان تێکەڵ یەك کا و بەوجۆرە

---

(٥٠) لە ژێرەوەی ناوی ژمارە یەکی «کوردستان» نوسراوە : «کردلری ایقاظ وتحصیل صنایعە تشویق ایچون شمدیلك» . لە ژمارە سێوە ئەم دروشمە وای لێ هات : «کردلری تحصیل علوم و فنونە تشویق ایدر نصائح و ادبیات کردیەیی حاوی» .

(٥١) لە زۆر ژمارەی «کوردستان»دا ئەم فەرمایشتانەی پێغەمبەر دەکەونە بەرچاو : «العلماء ورثة الانبیاء» ، «العلم علمان ــ علم الابدان وعلم الادیان» ؛ «الکاسب حبیب الله» ، «اطلبوا العلم من المهد الی اللحد» ؛ « طلب العلم فریضة علی کل مسلم ومسلمة » ، «شهد الله انه لا الە الا هو والملائکة و اولوا العلم» . هەندە جاری «کوردستان» وتاری بە ناونیشانی وا بلاو دەکردەوە : «فضیلة التعلم» (ژمارە پێنج) ، « هل یستوي الذین یعلمون والذین لایعلمون» (ژمارە هەشت) ؛ «رتبة العلم اعلی الرتب» (ژمارە نۆ) و هیتر .

لاوی کورد بجوڵێنێ (٥٢) • دەیویست لە ڕێگەی قسەی پڕ بایەخی شاعیری گەورەی وەك خانی‌یەوە کورد بۆ «اتفاق» هاندا (٥٣) •

هەرکات ناوی «کوردستان» هاتە پێشەوە دەبێ دوو ڕووی پڕ شانازی ئەم ڕۆژنامەیە بخرێتە بەر چاو • یەکەمیان هەڵوەستی‌یە بەرامبەر گەلی ئەرمەن و ئەوی‌تریان بەرامبەر بەو دەزگا سەربازی‌یە دواکەوتووەی سولتان دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدە بە ناوی «سوارەی حەمیدی»یەوە لە پیاوی چەکداری هۆزانی کورد دایمەزراند •

وەك ئاشکرایە لە نەوەدەکانی سەدەی رابوردووەوە فەرمانڕەوا شۆڤێنی‌یەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە ناحەق کەوتنە گیانی نەتەوەی ئەرمەن و ویستیان هۆزە چەکدارەکانی کورد بکەنە یەکێك لە داردەستە هەرە کاریگەرەکانی جێبەجێ کردنی ئەو کارە گڵاوەیان (٥٤) • پەردە لە ڕوو لادانی ئەو کارە و بەرهەڵستی کردنی بۆ قۆناغی خۆی ئەرکێکی ئاسان نەبو • لەو کاتەدا کە زۆرکەس کوێرانە دەستی خۆیان بە خوێنی ئەرمەن رەش دەکرد و لەوانیش زیاتر دەستیان بە کڵاوی خۆیانەوە دەگرت با نەیبا «کوردستان» دڵسۆزانە بانگی نەوەی کوردی دەکرد لە مەبەستی راستەقینەی سولتان عەبدولحەمید بگەن و نەبنە هۆی لەناوبردنی ئەرمەنی دراوسێی دێرینیان • بەپێچەوانەوە ، «کوردستان» بە گەرمی داوای لێ دەکردن پارێزگاری برا ئەرمەنەکانیان بکەن هیچ نەبێ لەبەرئەوەی هەردوو لایان وەك یەك گیرۆدەی زوڵم و زۆری سولتان عەبدولحەمید و دەستە و دایەرەی

---

(٥٢) بۆ ئەمەش زۆر جار «کوردستان» پەنای دەبردە بەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر ، وەك «حب الوطن من الایمان» ، «علو الهمة من الایمان» .

(٥٣) بۆنمونە بڕوانە : «کردستان» ، ژمارە ٤ ، ١٢ ذوالحجة ١٣١٦ . بۆ هەمان مەبەست وتاری لەژێر ناونیشانی وادا بڵاو دەکردەوە : «واعتصموا بحبل الله جمیعاً ولاتفرقوا» (ژمارە یازدە) .

(٥٤) بۆ زانیاری زیاتر لەمبارەوە بڕوانە : د. کەمال مەزهەر ، کوردستان.. ، چاپی کوردی ل ٨٩ ــ ١٥٦ ، چاپی عەرەبی ل ٢٣٥ ــ ٣٠٢ .

ئەون [٥٥] . داوای لێ دەکردن شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بکەنە نمونـــە و دەرسی لێ وەرگرن چۆن کاربەدەستانی ئەستەمۆل لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەدا نەیانتوانی دژی گاوران هانی دەن • جاریوا هەبۆ «کوردستان» لە دلسۆزییەوە بە رەقی روی دەمی دەکردە گەلی کورد تاوەکو زیاتر بیزوێنێ و لەو کارە ناهەموارەی دۆرخاتەوە [٥٦] •

عەبدورڕەحمان بەدرخانی سەرنوسەری «کوردستان» راسترین هەڵوەستی بەرامبەر کوشتارەکانی ئەرمەن هەبۆ • کار گەیشت بەوەی ئەم پیاوە دۆرێتە بەئاشکرا حاشای لە عوسمانی کوژی کرد چونکە لە کوشتاری ئەرمەندا بەشدار بو [٥٧] •

بە هەمان چەشن «کوردستان» بە ئەوپەڕی تێگەیشتنەوە «سوارەی حەمیدێ» و مەبەستی شارراوەی دامەزرانی هەڵـەنگاند • کاتێك ژمارەیەکی زۆر لە سەرەك هۆزانی کورد رەشبەڵەکیان بەبۆنەی دامەزراندنی ئەو دەزگایەوە دەگێڕا و هیوایان هەبو وای دەزانی خێر و بەرەکەت بۆ هەمو کورد دێنێ (!) ، «کوردستان» بە هەموانی رادەگەیاند کە مەبەستی سەرەکێ «سوارەی حەمیدێ» خەریككردنی کورد و خۆشکردنی ئاگری دۆبەرەکێ نێوان ئەوان و ئەرمەنە تاوەکو دژی سیاسەتی چەوساندنەوەی سولتان یەكنەگرن • دیارە دەزگایە بۆ کاری وا نالەبار دامەزرابێ دەبۆ لـە

---

(٥٥) «کردستان» ، ژمارە ٢٦ ، ٢٢ی رەمەزانی ١٣١٨ ، ١٤ی کانونی دووەمی ١٩٠١ .

(٥٦) بۆنمونە بڕوانە : «کردستان» ، ژمارە ٢٧ ، ٢٢ی ذوالقعدەی ١٣١٨ ، ١٤ی مارتی ١٩٠١ .

(٥٧) بڕوانە :

E. E. Ramsaur, The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908, Princeton — New Jersey, 1957, P. 63.

زیان بەولاوە هیچی لێ چاوەڕوان نەکرێ [٥٨] . جێگەی تەقدیر و نیشانەی دۆربینی‌یە کە «کوردستان» بە هەمان دەستور ڕوی کردۆتە نیشتمانپەروەرانی عەرەب و داوای لێ‌کردون بە قسەی سولتان هەڵنەخەڵەتێن و ڕێگە نەدەن بە دامەزرانی «سوارەی حەمیدێ» لەناو هۆزی چەکداری عەرەبدا .

زۆر ڕۆی‌تری «کوردستان» وەك یەکەم ڕۆژنامەی کوردێ سەرنج ڕادەکێشن . «کوردستان» لە هەر ڕێگەیەکەوە بۆی لوابێ هەوڵی داوە هەستی‌کورد بە شێوەیەکی دیموکراسی‌یانە بزوێنێ . لەبەر خاتری ئەم مەبەستە زۆر لاپەڕەی «کوردستان» بۆ باسی ئەدەب و مێژوی کورد تەرخان‌کراون و بە بەیتی پڕمانای «مەم و زین»ی خانی ڕازێنراونەوە[٥٩] .

لەبەر ئەمانە و زۆر هۆی‌تری وەك ئەوان دەبێ «کوردستان» ئاوارەی ولاتان و میوانی شاران بێ . ڕاستە زۆر ئۆرگانی نیشتمانپەرومرانی تری ناو ئیمپراتۆرێ عوسمانێ وەك «کوردستان» دەربەدەر بون ، بەلام هیچ کامیان بەرادەی ئەو ناچار نەبون شارەو شار کەن : ژمارە یەك تا پێنجی لە قاهیرە و شەش تا نۆزدەی لە جنێف و بیست تا بیستو سێی دیسان لە قاهیرە و تەنها بیستو چواری لە لەندەن و بیستو پێنج تا بیستو نۆی لە فۆلکستۆنی باشوری ئینگیلتەرە و سێ و سێویەکی جارێکی‌تر لە جنێف چاپ‌کراون . ئەم «گەشتە»ی « کوردستان » تەنها ٤٧ مانگ و ٢٢ ڕۆژی خایاند . هەر لەبەرئەوەشە کە لەوماوەیەدا لە بریتی (٩٦) تەنها (٣١) دانەی لێ دەرچو ، واتە لە بریتی پازدە ڕۆژ کە بڕیار بو ، هەر ژمارەیەی پتر لە ٤٥ ڕۆژی بەردەکەوێ . گەلێ‌جار خاوەنی «کوردستان» داوای خوش‌بونی لە خوێنەر کردووە چونکە نەیتوانیوە کاتی خۆی ڕۆژنامەکەی دەرکا [٦٠] .

---

(٥٨) بڕوانە : «کردستان» ، ژمارە ٢٨ ، ١ جمادی الاخرەی ١٣١٩ ، ١٥ی ئەیلولی ١٩٠١ .

(٥٩) لە بەشی پێنجەم جارێکی‌تر دێینەوە سەر ئەم باسە .

(٦٠) بڕوانە : ژمارە ١٦ و ٢٤ و ٢٨ .

دەرچونی «کوردستان» بووە گرێیەکیتر لە ناخی دڵی سوڵتان عەبدولحەمید و دەستەو دایەرەکەیدا • ناوەرۆکی ئەو ژمارانەی «کوردستان» کە بۆ یەکەمجار لە قاهیرە چاپکران رۆن نیشانی دەدەن چۆن پیاوانی سوڵتان کەوتونە شەڕ فرۆشتن و بیانوگرتن بە میقداد مەدحەت بەدرخان • کار گەیشتووە بەوەی داوایان لە کاربەدەستانی میسر کردووە وەك «تاوانبارێك» میقداد مەدحەت بدەنەوە دەست ئەستەمۆل [٦١] • وادیارە ئەمە پاڵی نا بە بەدرخانیەکانەوە ناچار «کوردستان» بگوێزنەوە ئەوروپا •

پەیوەندیی نزیکی عەبدوڕڕەحمان بەدرخان لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی تورك زیاتر رقی سوڵتان عەبدولحەمیدی هەڵدەستاند • زۆر لە بیروباوەڕی کۆمەڵی «تورکانی لاو» لە ناوەرۆکی وتارەکانی «کوردستان»دا ئاشکرا رەنگیان داوەتەوە • عەبدوڕڕەحمان بەدرخان یەکێك بو لە بەشدارانی یەکەم کۆنگرەی ئەم کۆمەڵە کە شوباتی ساڵی ١٩٠٢ لە پاریس بەسترا • جگە لەوە جاروبارێش لە رۆژنامەی «عوسمانلی» ئۆرگانی ئەو کۆمەڵەدا وتاری بڵاودەکردەوە [٦٢] • سەرەڕای هەمو ئەمانە ژمارەکانی ئەوروپای «کوردستان» ئاشکرا لە چاپخانەکانی کۆمەڵی «تورکانی لاو» چاپدەکران• لە دوا لاپەڕەی زوربەی ئەو ژمارانەی لە ئەوروپا چاپکراون ناوی ئەو چاپخانانە بەئاشکرا تۆمار کراوە •) ـ

---

(٦١) تایبەت بڕوانە سەروتاری ژمارە پێنجی «کوردستان» کە بریتییە لە نامەی میقداد مەدحەت بەدرخان بۆ سولتان عەبدولحەمید . شایانی باسە ئەو سەردەمە گەلێ جار کاربەدەستانی ئەستەمۆل داوای داخستنی رۆژنامە ناحەزەکانی سولتانیان لە خدێوی میسر دەکرد (بڕوانە : د. سامی عزیز ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٦٧ ـ ١٦٨) .

(٦٢) بڕوانە : E. E. Ramsaur, OP. Cit., P. 63. بەشی زۆری ژمارە ٣١ی «کوردستان» (١٤ی نیسانی ١٩٠٢) بۆ باسی هەواڵی ئەو کۆنگرەیە تەرخانکراوە .

دیاره ئەمەندە بەس بۆ بۆئەوەی خاکی کوردستان لە «کوردستـــان» قەدەغە کرێ • خاوەن و خوێنەرانی چەند جـاریّ باسی ئەمەیـان لەســەر لاپەڕەکانی «کوردســـتان» خـۆی کردووە • بـەلاّم کپ کردنی دەنـگی خەباتکەری رەسەن کارێکی مەحاڵە • بەپێی ئەو یاسا چەسپاوە «کوردستان» توانی وەك یەکەم رۆژنامەی کوردیێ تا رادەیەکی زۆر دەوری مێژوویێ خۆی بینێ • وەك لای راستی ناوی رۆژنامەکە خۆیەوە نوسراوە خاوەنی هەرجارە دوو هەزار دانەی لێ ناردۆتە کوردستان بەونیازەی بێ پارە بەسەر خەلکـدا دابەش بکرێن [٦٣] • دور نی‌یـە بۆ جێبـەجێ کردنی ئـەم کارە گرنـگە بەدرخانی‌یەکان پەنایان بردبێتە بەر یاریدەی نیشتمـانپەروەرانی تـورك و ئەرمەن • هەر چۆن بێ ئەو سەردەمە ناردنی رۆژنامەی نەیـاری سولتـان عەبدولحەمید بۆ خەلکی ناو ولاّت کارێکی بـاو بو • بەڕێوەبـەرانی ئـەو رۆژنامانە هەزار و یەك فرت‌وفێلیان دەکرد بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەیان : جاری‌وا هەبو رۆژنامەکانی خۆیان دەخستە ناو چاپەمەنیێ ئەوتۆوە کە وێنەی سولتان یا باسی باشی ئەویان تێدا بو • رۆژنامەنوسانی عەرەبیش بۆ سەر لێ شێواندنی عوسمانی و ئینگلیز یا پیاوانی خدێو پەنایان دەبردە بەر ئەو جۆرە فێلە • یەکێکیان دە جار ناوی رۆژنامەکەی خۆی گۆڕی [٦٤] دیارە بۆئەوەی نەناسرێتەوە و بەوجۆرە بگاتە ناو ولاّت •

گومان لـەوەدا نی‌یە لــە هەر رێگەیەکەوە بوبێ بـەدرخانی‌یەکان

---

(٦٣) ئەم راستی‌یە بە کوردی و بە تورکی لای راست و چـەپی ســەرەوەی زیاتر لە نیوەی ژمارەکانی «کوردستان» نیشان دراوە . لای راستـەوە نوسراوە : « هر جار دو هزار جریدیا بی پَرَه ازی ریـکم کردستـانی دەبدەن خەلکی» یا « . . . دە بلاش بدن‌خەلکی» . لە هەندێ ژمارەدا دوو هەزارەکە بۆتە «دو صد» و لە هەندێکی‌تریشدا وای‌لێ‌هاتووە «کردستان داخلندە خصوصی استەیتلرە مجاناً کوندریلور » .

(٦٤) بڕوانە : د. سامی عزیز ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤٢ ــ ٤٣ ، ٧٢ .

«کوردستان»یان دەگەیاندە دەست سەرەك هۆز و روناکبیرانی کورد • لە زۆر نوسینی ناو «کوردستان»ەوە دەردەکەوێ ژمارەکانی زوبەزو دەگەیشتنە زۆر ناوچەی کوردەوارێ و شوێنیتری ناو دەولەتی عوسمانی • هەر زو پەیوەندێ لەنێوان خاوەنی «کوردستان» و روناکبیری کوردا دروست بو • لە لاپەڕە چواری ژمارە دۆی «کوردستان»دا میقداد مەدحەت بەدرخان باسی نامەی «هەندێك میر و ئاغای کورد» دەکا و دەلێ داوایان لێ کردووە باسی « حالی نەو و ئەدەبیاتا کوردێ» بلاو بکاتەوە • لە ژمارە سێیدا نامەی کوردێکی شام بلاو کراوەتەوە کە باسی ئەوە دەکا چۆن «کوردستان»یان پێ گەیشتووە و خەلك لە خۆشیانا ماچیان کردووە و کۆتاییش گەلێك رەحمەتی بۆ میقداد مەدحەت و باو و باپیری ناردووە • دوای ئەوە بە دۆ ژمارە نامەی « اطنەیی سید طاهر بوظی »ی بلاوکردۆتەوە کە خاوەنی بەرز ناوەرۆکی «کوردستان»ی نرخاندووە و باس دەکا چۆن لە «خوێندنەوەی تێر نەبووە» و داوا دەکا هەرجارەی «چل پەنجا» دانەی بۆ بنێرن چونکە ئەدەنە «وەك بازێری کوردی لیهاتووە» و « هەر سالەی دە پازدە هەزار» کوردی تێدەرژێ و گەلێکیان ، وەك دەلێ ، لەوێ دەمێننەوە [٦٥] • لە ژمارەیتری «کوردستان»دا نامەی خەلکی ماردین و دیاربەکر و موسل و شوێنیتر بلاوکراوەتەوە [٦٦] • لەوەش گرنگتر : لەسەر لاپەڕە چواری ژمارە سیازدە لیستەی ئەو پارەیە بلاوکراوەتەوە کە بەشدارانی «کوردستان» لە دیاربەکر و سلێمانی و ئەدەنەوە ناردویانە •

وادیارە «کوردستان» لە دەرەوەش ، تایبەت لەناو رۆژهەلاتناسانا ، دەنگی داوەتەوە• عەبدوڕەحمان بەدرخان لە ژمارە سیازدەی «کوردستان»دا

---

(٦٥) زۆر کەم دەستکارێ قسەی ناو کەوانەکان کراوە ئەویش بەنیازی گونجاندنی ئەو شوێنانە لەگەل ناوەرۆکی رستەکان .

(٦٦) بڕوانە : ژمارە ٨ و ١٣ و ١٤ و ١٥ و هیتر .

باسی ئەوە دەکا چۆن لەوەتەی دەستی کردووە بە دەرکردنی رۆژنـامەکەی «گەلێك مرۆڤی ئەجنەبیٖ ئەڵەمان و نمچە (نەمسایی ــ ك• م•) و ئینگلیـز» ئیشتراکیان تێدا کردووە «علی الخصوص یەك ئەڵەمان هەیە ناوی ڤن مسیۆ (مارتن هارتمـان)ە » کە زوربەی زمـانی گەلانی رۆژهـەلآت دەزانێ و تەنانەت لەگەڵ ئەو خەریکی فێربوونی کوردیشە • هیـچ دوور نی‌یە ئەو ٢٦ ژمارە دەگمەنەی «کوردستان» کە لە کتێبخـانەی دەولـەتیٖ مـاربورگی ئەڵەمانیای رۆژئـاوا پارێزراون هەر ئەوانـە بن کە کاتی خۆی بۆ زانـای بەناوبانگ هارتمان [٦٧] چوون •

شایانی باسە ژمارەکانی یەکەم رۆژنامەی کوردیٖ ئیستە زۆر بەدەگمەن دەستدەکەون • جگە لەو ٢٦ ژمارەیەی کتێبخانەی دەولەتیٖ مـاربورگ کە کاتی خۆی دوکتۆر کەمال فوئاد بە ئۆفسێت بلاّوی کردنەوە ١٨ ژمـارەش لەوانەی ساڵی ١٨٩٩ و بەدواوە چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانیٖ ئەنقەرە پارێزراون [٦٨] • ژمارە یەکیشی لە کتێبخانەی لقی دەزگای رۆژهەلآتناسیٖ سۆڤیەت لە لێنینگراد هەیە • لە کتێبخانەی «کۆڕی زانیاری کورد» ژمارە پێنج و لاپەڕە سێ و چواری ژمارە سێی هـەن [٦٩] • یەکەمیـان لەسـەر کاغەزێکی تەنکی رەنگ سەوز و دووەمیـان لەسـەر کاغەزێکی زەردبـاو

---

(٦٧) پرۆفیـسۆر مارتن هارتمـان (M. Hartmann) (١٨٥١ ــ ١٩١٨) عەرەبناسێکی ناوداری ئەڵەمانە ، زۆر شارەزای مێژووی ئیسلام بوە .

(٦٨) بڕوانە
((Eski harfli Türçe süreli yayinlar toply Katalogu)) , Ankara, 1963.
زۆر سوپاس بۆ دوکتۆر سەنان سەعید کە سەرنجی بۆ ئەم راستی‌یـە راکێشـام .

(٦٩) دیاریٖ ئەندامی یاریدەری کۆڕ بەڕێز رەوشەن بەدرخانن .

چاپ‌کراون [٧٠] . دوور نی‌یه جگه له‌مانه ژماره‌ی‌تری «کوردستان» له‌م‌لا و له‌ولا ده‌ست‌بکه‌ون [٧١] .

پیاوانی سولتان هه‌ولێکی زۆریـان له‌گه‌ڵ نه‌وه‌ی به‌درخان پاشـا دا بۆئه‌وه‌ی ده‌ســت لــه بلاوکردنـه‌وه‌ی «کوردســـتان» هــه‌ڵگرن . وه‌ك له‌پێشـیشـه‌وه باسمانکرد سولتان عه‌بدولحه‌مید ئاماده بو هه‌مو شتێك بکا ته‌نها بۆئه‌وه‌ی ناحه‌زانی ده‌ره‌وه‌ی به لای خۆیدا راکێشێ . به‌وجۆره توانی زۆر سه‌ردار و رۆژنامه‌ی نایاری خۆی بکرێ که یه‌کێکیان رۆژنامه‌ی ناوداری «مشورت» بو [٧٢] که تورکانی لاو له ده‌ره‌وه‌ی ولات ده‌ریانده‌کرد .

تائێسـته بۆمان ساغ نه‌بۆته‌وه «کوردستان» چـۆن و بۆ له ده‌رچـون وه‌ستا . وه‌ك رامزۆر باس ده‌کا گوایه «نوێنه‌رانی سولتان سـالی ١٩٠٤ توانیویانه (عه‌بدورزه‌حمان به‌درخـان ــ ك . م.) قـایل که‌ن ده‌سـت لــه بلاوکردنه‌وه‌ی رۆژنامه‌که‌ی هه‌ڵگرێ» [٧٣] . هه‌رچه‌نده دوور نی‌یه وه‌ستانی « کوردستان » ئه‌نجامی کارێکی‌وا بوبێ ، به‌لام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ش پێویسته چه‌ند راستی‌یه‌ك بۆ مێژو تۆمار بکه‌ین . به‌ر له هه‌مو شـت دوا ژمـاره‌ی زانراوی «کوردستان» نیـانی سالی ١٩٠٢ ده‌رچووه نه‌ك ١٩٠٤، له‌وکاته‌شدا عه‌بدورزه‌حمان به‌درخان له ریزی پێشه‌وه‌ی ناحه‌زانی سولتان عه‌بدولحه‌مید بو ، هه‌موی مانگێك بو له یه‌کهم کۆنگره‌ی تورکانی لاو گه‌ڕابۆوه جنێف . جگه له‌وه تا دوا ژماره‌ی زانراوی «کوردستان» [٧٤] به تۆسقاڵ بۆنی ئه‌وه

---

(٧٠) بڕوانه : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بـه‌رگی یـه‌که‌م ، به‌شی یه‌که‌م ، ١٩٧٣ ، ل ٣٩٧ ، ٤٠٢ .

(٧١) له قاهیره به‌دوای ژماره‌کانی «کوردستان»دا گه‌ڕام ، به‌داخه‌وه گه‌ڕانه‌که‌م بێ‌ئه‌نجـام بو .

(٧٢) بڕوانه : E. E. Ramsaur, Op. Cit., P. 53.

(٧٣) Ibid, P. 63.

(٧٤) به قسـه‌ی مامۆستایان محه‌مه‌د ئه‌مین زه‌کی و محه‌مـه‌د عه‌لی عـه‌ونی

ناکرێ خاوەنی لە ڕێبازی کوردایەتی ڕاست و خاوێن لای دابێ • دوور نی‌یە لەبەر کەم‌دەستی یا لەژێر فشاری چەتەولەکانی سولتانا یا لەبەر مەبەستێکی سیاسی‌تر «کوردستان» لە دەرچوون وەستابێ •

ئەمەبوو بەکورتی داستانی لەدایك‌بوون و ژیانی پڕ ئێش و ئازاری یەکەم ڕۆژنامەی کوردی • بڕوا ناکەم مێژوونوسێکی خاوەن ویژدان هەبێ ئەم

«کوردستان» دوای شۆڕشی سالی ۱۹۰۸ ماوەیەکیش لە ئەستەمۆل چاپ کراوە (بڕوانە: محمد امین زکی، سەرچاوەی ناوبراو، ل ۱۷۰). چاپەمەنی‌یەکانی «خۆیبوون»یش وادەڵێن (بڕوانە: د. بلەچ شیرکوە، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٥١؛
((La Question Kurde. Ses origines et ses causes)), Par Le Docteur Bletch Chirguh, Le Caire, 1930, P. 19)

تاوەکو ئێستە ئەم ڕاستی‌یە بەتەواوەتی ساغ نەبۆتەوە. گەر وابوایە هیچ نەبێ دەبوو ئەو ژمارانەش لە کتێبخانەی نیشتمانی ئەنقەرە ناویان وەك ئەوانەی دەرەوە هەبوایە (بڕوانە: پەراوێزی ژمارە ٦٨). لەگەڵ تەواوبونی شەڕی یەکەمی جیهان گۆڤارێك لە ئەستەمۆل بە ناوی «کوردستان»ەوە کەوتە دەرچون. مامۆستا عەلائەددین سەجادی و ئەو نوسەرانەی دوای ئەو باسی گۆڤاری ناوبراویان کردووە بە هەلە ۱۹۱۷یان بە سالی دەرچونی داناوە و بە ڕۆژنامە ناویان‌بردووە. لەوە دەکا مامۆستا سەجادی سالی ڕۆمی ئەو ڕۆژنامەیەی وەك سالی کۆچی (هیجری) گۆڕیبێتە سەر سالی عیسایی. جگە لەوەی خۆم ۱۹ ژمارەی ئەو « کوردستان »ەم دیوە، بەلگەیەکی باوەڕ پێ‌کراوی‌تریش بەدەستەوەیە گومان لەوەدا ناهێڵێ ئەم «کوردستان»ە دوای شەڕی یەکەم چاپ‌کراوە نەك لە جەنگەی شەڕدا: لە بەرگی پشتەوەی ژمارە ۱۱ی گۆڤاری «ژین» کە دوای تەواوبونی شەڕی یەکەم دەستی بە دەرچون کرد (بڕوانە: پەراوێزی ژمارە ١٤) بەنیازی ڕاگەیاندن باسی دەرچونی ژمارە دوی «کوردستان» بلاوکراوەتەوە. لە هەمان شوێنی ژمارەکانی‌تری گۆڤاری « ژین »دا باسی دەرچونی یەك لەدوای یەکی «کوردستان» بلاو کراوەتەوە. سەرەڕای هەموو ئەمانە لە سالەکانی شەڕدا ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ناو دەولەتی عوسمانی لەبەر بێ‌دەرامەتی دامو دەزگای خۆیان دەپێچایەوە یا زۆر لەجاران کەمتر دەردەچون. بڕوا ناکەم ڕوناکبیری کورد ئەوسالانە توانای دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤاری هەبوبێ.

داستانە بە سەرەتایەکی پرشنگداری پڕ ماناو بەڵگە دانەنێ • هـەر لـەو سەرەتایەشەوە ڕوّن دیار بۆ پەرەسەندن و گەشەکردنی ڕۆژنامەنوسێ کوردێ بەستەیە بە ڕادەی ڕەسەنێ سروشتی دیموکراسێ ئەو ڕژێمـانەی وا هـات کورد لەژێر سایەیاندا بژی • ئەوەبو تا شۆڕشی سـالی ١٩٠٨ی تورکیـا سەرنەکەوت ڕۆژنامەیەکی‌تری کوردێ چاوی هەڵنەهێنا •

هەروەك دوکتۆر لازەرێڤ دەڵێ لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی ١٩٠٨ «بەهارێکی کورت» لە ژیانی کوردا دەسـتی پێ‌کرد [٧٥] • بۆ یەکەم‌جـار مێژوّی کورد چەند کۆمەڵ و دەزگایەکی روناکبیرێ و سیاسێ بەخۆیـەوە بینی • پایزی سالی ١٩٠٨ ، واتە یەکـسـەر دوای سـەرکەوتنی شـۆڕشی ناوبراو [٧٦] ، ئەمین عالی بەدرخان و شەریف پـاشا و شێخ عەبدولقـادری شەمزینێ و ژمارەیە سـەرداری ناسراوی‌تر کۆمـەڵی «تەعـالێ و تەرەقێ کوردستان»یان دامـەزراند و بەناوی‌یـەوە «کورد تەعـاون وە تـەرەقی غەزەتەسی »یان بلاّوکردەوە • زۆری نەخایاند قوتابیانی کوردی ئەستەموّل کۆمەلی «هیڤی»یان دامەزران و سالی ١٩١٣ش دەستیان‌کردە بلاّوکردنەوەی گۆڤاری «ڕۆژ کورد» [٧٧] • هەر لەو دەوروبەرەشدا گۆڤارێکی‌تر کە ناوی

---

(٧٥) م. س. لازەرێڤ ، مەسـەلەی کورد ، ل ١٤٥ .

(٧٦) شۆڕشی تورکانی‌لاو کە بە مەشروتە و شـۆڕشـی ئیتیحـادی ناسراوە تەموزی سالی ١٩٠٨ بەرپابو .

(٧٧) ژمارە ٣ی «ڕۆژ کورد» (ڕۆژی کورد) یەکی ئابی سالی ١٣٢٩ (١٩١٢) دەرچووە . ژمارە ٤ی ڕۆژی ٣٠ی ئابی هەمـان سال چـاپ‌کراوە . بەمەدا وا دەردەکەوێ «ڕۆژی کورد» مانگانە بوبێ و ژمارە یەکی سەرەتای حوزەیرانی سالی ١٩١٣ یا ئەو دەوروبەرە دەرچوبێ . لێرەدا پێویـست و گرنگە سـەرنج بۆ ئەو قسـەیەی مینۆرسـکی ڕاکێشـین کە دەڵێ ئـەم گۆڤارە کە بەر لە دەست‌پێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان ناوی بـوره «هەتاوی کورد» لەناو خەڵکدا زۆر بلاّو بۆ بەرادەیە ، وەك دەڵێ ، خۆم «لە ناوچەی دۆری سلێمانێ» هـەوالیم بیـست (بڕوانـە : ڤ. ف. مینۆرسکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٨) .

«یەکبۆن» بۆ کەوتە دەرچوّن [٧٨] .

رۆژنامەنوسی کوردیّ لە سەرەتاوە بە پێی سروشتی مەرجی مێژویی ئەو قۆناغە و لە قەوارەی تێگەیشتنی نیشتمانپەروەرانی ئەو سەردەمە جێگەی دیاری بۆ مەسەلەی خوێندن و خوێندەواریّ و ژیانی روناکبیریّ تەرخانکردە چەند رویەکی ئەم لایەنەمان لەگەڵ باسی یەکەم رۆژنامەی کوردیّ خستە بەرچاو . بەنیازی زیاتر رونکردنەوەی ئەم باسە گرنگە پەنا دەبەینە بەر چەند نمونەیەکیتری رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمە .

ئەوانەی ژمارەی «کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی»یان دیوە دەڵێن ناوەرۆکی بۆ مەسەلەی نەتەوەییّ و زمان و ژیانی روناکبیریّ و فۆلکلۆری کوردیّ و ئەو جۆرە باسانە تەرخان کرابۆو لەناو کۆمەلانی خەلکدا باش دەنگی دابۆوە [٧٩] . «رۆژی کورد» و «یەکبۆن»یش بەشی هەرە زۆری لاپەڕەکانیان بۆ ئەو جۆرە باسانە تەرخان کردبۆ . سەروتاری ژمارە سێی «رۆژی کورد» «قەلەم بەر لە شێر»ە . خاوەنی وتار هەمۆ دواکەوتن و گیرۆدەییّ کورد لەوەدا دەبینیّ کە «بایەخیان داوە بە شێر نەک قەلەم» . نرخدان بە زانیاریّ و زانست لای «رۆژی کورد» وەک جیّبەجیّکردنی ئەرکی ئایینی وایە و بیّ ئەو «حەقی خۆمانە لەم ژیانە ناخۆشەدا بژین» [٨٠] . «یەکبۆن»یش لە ژمارە دوّیدا بەداخەوە باسی ئەوە دەکا چۆن «لەگەڵ

---

(٧٨) وابزانم تائیستە کەس باسی ئەم گۆڤارەی نەکردووە . کاتی خۆی بەڕێز رەوشەن بەدرخانی خێزانی جەلادەت بەدرخان ژمارەیە لەو وتارانەی دامیّ کە بە زمانی تورکیّ لە «یکبون» (یەکبوّن) و «رۆژی کورد» بلاوکراونەتەوە و زوربەیان لە نوسینی صالح بەدرخانی باوکین . بۆ نوسینی ئەم بەشە کەلکی زۆرم لەو وتارانە بینی .

(٧٩) بڕوانە : . A. Safrastian, Op. Cit., PP. 70 — 71 لە ئارشیڤی باسیل نیکیتینیشدا باسی لەوجۆرە هەیە (بڕوانە : م. س. لازەرێڤ ، مەسەلەی کورد ، ل ١٤٥ ، ٤٠٥) .

(٨٠) «رۆژ کرد» ، ژمارە ٣ ، ١ی ئابی ١٣٢٩ .

ئەوەش هیچمان لە گەلانی‌تر کەمتر نی‌یــە» کەچی هێشــتا «نەمـاتتوانیوە دەسەڵات و تواناى خۆمان لە ژیانــدا نیشــاندەین » چونکە « بەجــارێ نەخوێندەوار و نەزانین »(٨١) ۰ لەبەرئەوە سەیر نی‌یە گەر هەمان گۆڤـار بەگەرمى داوا بکا کارێکی‌وا بکرێ زۆبەزۆ «بە لاى کەمەوە ٤٠٪ یا ٥٠٪ى کورد فێرى نوسین و خوێندنەوە بکرێن» ۰ بۆ جێبەجێ‌کردنى ئەم مەبەستە «یەکبون» رۆى دەمى دەکاتە لاوان و داوایان لێ دەکا «دەست لە خۆشی ژیان هەڵگرن » و «رۆ کەنە شاخە بەرزە ساردەکانی کوردستــان و ببنــە مامۆستا و رێ‌نیشاندەرى رۆڵەى ساکارى میللەت » (٨٢) ۰ «ژین» داواى دەکرد «میللەت هەمو بخوێنن» (٨٣) ، «بە رۆژ و بە شەو بخوێنن ، مەکتەب ڤەکەن ، تەحصیل بکەن» (٨٤) ۰

ئەم هاوارەى ئەستەمۆڵ هەر لەو رۆژانەدا لە بەغداش دەنگى دایەوە ۰ جەمالەددین بابان رۆژى ١٢ى «ربیع الاول»ى ساڵى ١٣٣٢ ك ، واتــە ٨ى شوباتى ١٩١٤ ژمارە یەکی گۆڤارى «بانگ کرد» (بانگى کورد)ى بە تورکی و کوردێ بڵاوکردەوە (٨٥) ۰ گۆڤارى بەغدامان کوردى هاندەدا دەرس لــە «قەومێکى پچوکی وەك ژاپۆنیا» وەرگرێ چونکە ئەو بە « سایەى سەعى و تەقدیرى قیمەتى وەختیان دەوڵەتێکی عظیمی وەکو رۆسیەیان شکان و تارومار

---

(٨١) «یكبون» ، ژمارە ٢ ، ١٩ى ئەیلولى ١٣٢٩ ۰

(٨٢) بڕوانە : «یكبون» ، ژمارە ٣ ، ٣٠ى ئەیلولى ١٩٢٩ ۰

(٨٣) «ژین» ، ژمارە ٦ ، ٢٥ى کانونى یەکەمی ١٣٣٤ ، ل ١٦ ۰

(٨٤) «ژین» ، ژمارە ١٢ ، ٢٥ى شوباتى ١٣٣٥ ، ل ١٦ ۰

(٨٥) لە چاپخانەى «الاداب»ى بەغدا چاپدەکرا . لە ژمارە یەکی‌یــەوە تــا ژمارە سێی بەســەریەکەوە ٧٢ لاپەڕەن ، واتە هەر ژمارەیەى ٢٤ لاپەڕە بۆ . بەپێی زانیارى‌یەکانى مامۆستا عەبدوڕڕەزاق حەســەنێ «بــانگی کورد» پێنج ژمارەى لێ دەرچووە (بڕوانــە : عبــدالرزاق الحســنى ، سەرچاوەى ناوبراو ، ل ٣٥) . ئێمە تەنها سێ ژمارەى ئەم گۆڤارەمــان دیــوە ۰

کرد » [٨٦] . «بانگی کورد» «هاوار و داد و بێـداد» بۆ بۆ دامـەزرانی کۆمەڵێك تاوەکو «بە تەشویق و کۆششی» ئەو «لە هەمۆ جێگەیە مەکتەبێ گوشاد بکرێ و قەومی کوردان لەم جەهالەتە تخلیص بکا» [٨٧] . « بانگی کورد»یش بە چەشنی رۆژنامە و گۆڤارە کوردییـەکانیتر هەوڵیدەدا لـە رێگەی بزواندنی هەستی ئایینییەوە خەڵك بۆ خوێندن هان دا . وەك نمۆنە ئەم چەند بەیتەی خوارەوەی دەخەینە پێش چاو :

بۆ تەرەققیی موڵـك و میلـەت ئیتتیحادمـان لازمـە
سەرفی غیرەت چـاکە با غەیبی نەکەین ئـەم فرسەتـە
مەحفەظەی دین و شەریعەتمـانە خۆ خـاکی وەتـەن
ئـاوەدانی ئەو بە زۆریی عیلـم و فـەنن و سەنعەتـە
نیـش ئەگەر وابێ وەتـەن نـورانیبو مەعمـوڕ دەبێ
رستگاریمان دەبێ ئێمەش لە دەسـت ئـەم ظولمەتە
دوژمنی عیلـم و مەعـاریف خانەمـان ویـران دەکا
زۆر خراپە و موهلیکە ، دەرمانی کەین ئەم عیللەتە [٨٨]

دوای ئەوەی رۆی شۆڤێنی سیاسەتی نەتەوەیی رژێمی نوێی تورکانی لاو دەرکەوت چاپەمەنیی کوردیی دیسان گلولەی کەوتە لێژی . تا شەڕی یەکەمی جیهان دەستی پێکرد سەرتاپای رۆژنامە و گۆڤـارە کوردییەکان داخران . لەگەڵ تەواوبونی شەڕ و کەوتنی رژێمی دواکەوتـوی تورکانی لاو بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلانی ناو ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەجارێ خرۆشا و ئەنجـام قۆناغێکی نوێ لە ژیانی رۆژنامەنوسیی ئەو گەلانەدا دەسـتی پێ کرد . رۆژنامەنوسیی کوردیش ئەو سەردەمـە بەجـۆرێکی هەست پێکراو

---

(٨٦) «بانگ کرد» ، ژمارە ٣ ، ١٣٣٢ ، ل ٦٨ . زۆر کەم دەستکاریی شێوەی نوسینەکەی کراوە .

(٨٧) هەمان ژمارە ، ل ٦٩ .

(٨٨) هەمان ژمارە ، ل ٦٩ ــ ٧٠ .

بوژایەوە • بەلاَم بەداخەوە تەمەنی ئەم قۆناغە بۆ کورد هەناسەیە بۆ • قۆناغی داهاتوی رۆژنامەنوسیی کوردیی ــ وەك دوایی باسی دەکەین ــ پڕ لە روداو و بەسەرهاتی بێوێنــەیە •

پەیدابونی رۆژنــامەنوسیی کوردیی لە ئێران تــارادەیەك دواکەوت • لێرەش دیــسان یەکەم روناکبیری دوربین کە ویستی رۆژنــامەیەکی کوردیی دامەزرێنێ لە بنەماڵەی بەدرخــان بو • ســـەرداری نــاودار عەبدوڕڕەزاق بەدرخــان [٨٩] زۆر بــە دروســـتی دەوری خوێنــدن و خوێنــدەواریی و رۆژنامەنوسیی بۆ ژیانی گەل نرخاند • ئەوەبو ساڵی ١٩١٣ لە شاری خۆی لەسەر ئەرکی خۆی و پارەی کۆکراوەی خەڵك یەکەم قوتابخانەی کوردیی دامەزراند [٩٠] • هەر لەوێش کۆمەڵێکی روناکبیریی دروست کرد و نیــازی بۆ چاپخانەیەکی لە دەرەوە بۆ بهێنێ و رۆژنامەیەکی بەناوەوە دەرکا • بەلاَم چەند ئاڵوگۆڕێکی سیاسیی نالەبار بونە کۆسپ لەبەردەم جێبەجێکردنی ئەم نیازەی کە تا مردن لە مێشکی دەرنەچو [٩١] • عەبدوڕڕەزاق بەدرخان لــە

---

(٨٩) عەبدوڕڕەزاق بەدرخان دەرەبەگێکی لیبرالیی کوردپەروەری دوربیــن و چالاك بو . لە کاری رۆژانەیدا بایەخی زۆری بە بلاَوکردنەوەی خوێندن و خوێندەواریی دەدا . یەکەم کەس بو بیری لە دانانی ئەلفبــای کــوردیی بەپیتی لاتینی یا سلاڤی کردەوە (لەبارەیەوە بڕوانە : م. س. لازەرێف ، کوردســتان و کێشــەی کورد، ل ٦٩، ٧٠، ١٥٥ ــ ١٦٠ ، ٢٣٧ ــ ٢٤٠ و گەلێکیتر . هەروەها بڕوانە د. کەمال مەزهەر ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی کوردیی : ل ٢٢ ، ٢٤ ، ٣٧ــ٣٨ ، ٣٩ ، ١٧٥ ، چــاپی عەرەبیی : ل ٥٠ ، ٦٤ ، ١٠٢ ، ١٠٣ ، ١٠٤ ، ٢٥٩) .

(٩٠) بڕوانە : ك. ، اول مدرسة كردية في ايــران ، ــ «التــآخي» (صفحــة «الثقافة الكردية» ــ ٨ ــ) ، ٢٠ تشرين الثانی ١٩٧٣ .

(٩١) زمارەیە نوســەری کورد باســـی ئەوەیــان کردووە گوایە عەبدوڕڕەزاق بەدرخان ساڵی ١٩١٣ لە ورمێ رۆژنامەیەکی بە ناوی «کوردســتان»ەوە دەرکردووە و گوایە دوای گرتنی لەلایەن رۆســـەکانەوە سمکۆ لەســـەر دەرکردنی بەردەوام بووە (بڕوانە : علاءالدين سجادی ، سەرچــاوەی

دەرەوەی ولاتیش (چ لە رۆسیا و چ لە فەرەنسە) هەولیدا رۆژنامە یا گۆڤاریکی کوردێ بەپیتی لاتینی بلاوکاتەوە .

میسیانیرەکان یەکەم هەنگاویان لە مەیدانی رۆژنامەنوسێ کوردێ ئیراندا نا . وەك مینۆرسکی باس دەکا میسیانیرە پروتستانتەکان لە سابلاغ (مەهاباد) بە یاریدەی دەزگا ئەلەمانییەکان گۆڤاریکی پچوکیان بە ناوی «کوردستان»ەوە دەرکرد کە وتار و فۆلکلۆری کوردێ بلاو دەکردەوە . مینۆرسکی دەربارەی هەمان باس ئەوەشی تۆمار کردووە کە خۆی ژمارە یەکی گۆڤاری ناوبراوی هەیە و نیسانی سالی ١٩١٤ دەرچووە [٩٢] .

دەستپیکردنی رۆژنامەنوسێ نەتەوەیێ کوردێ لە ئیران هاوکاتی رۆژانی خەبات و دەسەلاتی ئیسماعیل ئاغای شوکاك (سمکۆ)یە . دوای شەڕی یەکەمی جیهان و دەستپیکردنی قۆناغیکی نوێ لە بزوتنەوەی سمکۆدا و دوای ئەوەی دەسەلاتی گەیشتە ورمێ کە چاپخانەی خۆی هەبۆ

ناوبراو ، چاپێ یەکەم . لە چاپی دووەمیدا باسی نەکردووە ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ جمال‌خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ١٩) . سەرەڕای نەبونی هیچ بەلگەیە لەمبارەوە سمکۆ بەر لە عەبدورڕەزاق بەدرخان لەلایەن رۆسەوە گیرا و بە دەستبەسەرێ نیررایە تبلیسی گورجستان (یەکەمیان سەرەتای سالی ١٩١٥ و دووەمیان ناوەندی هەمان سال گیرا) .

(٩٢) ف. ف. مینۆرسکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٩ . مامۆستا ئەمین زەکێ باسی گۆڤاری «کوردستان» دەکا و دەلێ «میسیانیرەکان لە ورمێ دەریان دەکرد» (محمد امین زکی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٧٠ ــ ٢٧١) . مامۆستا عەلائەدین سەجادی و دوابەدوای ئەو نوسەریتر باسی ئەم گۆڤارەیان دوبارە کردۆتەوە و دەلین «مانگی جارێ لە ورمێ موبەشیرەکان لە سالی ١٩١٢ دەریانئەکرد ، بەلام زۆر نەژیا » (علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١٠) . دیارە ئەمانە لەگەل قسەکانی مینۆرسکی تەواو یەكناگرنەوە ، هەرچەندە دوور نییە ئەم گۆڤارە لە ورمێ چاپکرابێ چونکە لەوانەیە ئەوکاتە چاپخانە لە سابلاغ نەبوبێ .

دەستی کردە دەرکردنی رۆژنامەیە کە سەرەتا ناوی «رۆژ کرد ـ شەو عەجەم» [٩٣] (رۆژی کورد ـ شەوی عەجەم)ی لێ نا • دوایێ ئەم ناوەی گۆڕێ بە «رۆژ کرد» (رۆژی کورد) و ئینجا بە «کرد» (کورد) • لە سەرۆ ناوی «کورد»ەوە نوسراوە : «واعتصموا بحبل الله جمیعاً ولا تفرقوا» ، لە ژێریشیەوە وێنەی دوێ دەست لە یەکدا وەك نیشانەی یەکیەتی دروست کراوە• لای راستەوە نوسراوە : «جیگی ادارە ورمی • چاپخانە غیرت • مدیر محمد ترجانی [٩٤] • مقالاتیك منفعت کردان تیدا بی وردگیری • جاری لە هەر هەفتەدا یکیك چاپ دکری » [٩٥] • لای چەپەوە نوسراوە : « حق رۆژنامە پیشەکی وردگیری • داخلە سالیك ٥٠ خارجە ٦٠ قران • ششمانك ٢٧ و ٣٥ قران • قیمت یك نسخە دە شاهی • قیمت اعلانـات هر دیری دو قران » • لەژێر ناوی رۆژنامەکە نوسراوە : « رۆژنامیکە سیاسی ادبی اخبـاری • سرمقالی ترجمە دکری بفارسی • دینوسی کوردیك بو هەمو کردان » [٩٦] •

---

(٩٣) دەستکاریێ جۆری نوسینی نەکراوە . دبارە مەبەست «رۆژی کورد ـ شەوی عەجەم »ە . (دەربارەی رۆژنامەکانی سمکۆ بڕوانە : محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیە ، تهران ، ص ٣٧١ـ٣٧٢) .

(٩٤) مەبەست لە شێخ محەمەدی تورجـانێ شێخ محەمـەدی کوڕی مەلا محەمەد حـەینی کوڕی مەلا عەلێ قزلجی‌یە . بنەماڵەی ئەم زانـایە دانیشتوی گوندی قزلجەی نزیك پێنجوین بوْن . کاتێ خـۆی باپـیری چۆتە تورجان کە کەوتۆتە نێوان سـەقز و بـۆکان . خـۆی لە بۆکان لەدایكبووە . باوکی مامۆستای مزگەوت بو لە مەهـاباد ، بۆ خوێندن چووە میـسر و زۆ لەناو هاوەڵەکانیـدا وەك پیاوێکی زیرەك ناوی‌دەرکرد و دوایێ وەك زانایەکی دەسەڵاتداری خامە رەنگین زیاتر ناسرا . لە بەغدا لە کلیەی شەریعە دەرسی دەوتەوە ؛ لە مزگەوتی حـسـەین پاشـا و شـبلێ و هێ‌تر پێـش‌نوێژێ دەکرد . مامۆسـتا حەسـەن قزلجێ چیرۆکنوس یەکێکە لە خزمانی .

(٩٥) «جێگەی ئیدارە : ورمێ ، چاپخانەی (غیرەت) . مدیر محمد تورجانێ . مەقالاتێك مەنفعەتی کوردانی تێدابێ وەردەگیرێ . . .» .

(٩٦) « . . . دەینوسێ کوردێ بۆ هەمۆ کوردان» .

دوای ئەوەی بزوتنەوەی سمکۆ سەرەتای بیستەکان نوشوستی هێنا و ورمێی لەدەستچۆ ناچار وازی لە بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەکەشی هێنا • تا سەردەمی مەهاباد ڕۆژنامەنوسی کوردی ئەم وڵاتە جارێکی‌تر خۆشی بەخۆیەوە نەبینی • لە ماوەی تاقە ساڵی مەهابادا نزیکەی ١٠ ڕۆژنامە و گۆڤار کەوتنە گەڕ و خزمەت :ـ

١ ـ گۆڤاری «نیشتمان» ـ ناوەندی ساڵی ١٩٤٣ دەرچو [٩٧] • ئۆرگانی کۆمەڵەی «ژ• ك•» (ژیانەوەی کورد) بو • ژمارە ٧ و ٨ و ٩ی بەسەر یەکەوە بە یەك بەرگ دەرچون • لە سەری سەرەوەی بەرگەکەی نوسراوە « الله » ئینجا «ژ• ك•» • هەروەها «نیشتمان • بڵاوکەرەوەی کۆمەڵەی ژ• ك• گۆوارێکی ئەدەبی ، خوێندەواری ، کۆمەڵایەتی ، سیاسیو

---

(٩٧) کاتی خۆی دوکتۆر رەحیمی قازی و دوکتۆر قادری مەحمودزادە گەلێ ژمارەی ڕۆژنامە و گۆڤاری مەهابادیان دامێ . زوربەی زانیاری ئەم بەشە لەوان دەرهێنراون . لە گۆڤاری «نیشتمان» کە بە سەرەتای ڕۆژنامەنوسی مەهاباد دادەنرێ تەنها ژمارە ٧ و ٨ و ٩م لەبەردەستدایە. مامۆستا سەجادی دەڵێ «یەکەم ژمارەی لە حوزەیرانی ١٩٤٣دا دەرچو» (علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١٥) . بەڵام دوکتۆر رەحیمی قازی دەڵێ یەکەم ژمارەی مایسی ١٩٤٣ چاپکرا (بڕوانە :

Гази Р.Г., Курдистанская демократическая партия - организатор и руководитель национально-освободительного движения в Иранском Курдистане (1945-1946 гг.), Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Баку, 1954.

ر. ح. قازی ، پارتی دیموکراتی کوردستان ـ ڕێکخەر و ڕەهبەری بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ ڕزگاریخواز لە کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ـ ١٩٤٦) ، کورتەی نامەی دوکتۆری ، باکو ، ١٩٥٤ ، ل ١٧) .

مانگی کوردی»یە • لەژێر ئەم قسانەوە وێنەی صەلاحەدین چاپکراوە • ئەم سێ ژمارەیەی کە «سالی یەکەم»یان لاوە نوسراوە بەر مانگی خاکەلێوە و بانەمەڕ و جۆزەردانی ۱۳۲۳ کەوتون کە دەکەنە مارت و نیسان و مایسی سالی ۱۹٤٤ • ژمارە یەکی لە تەوریز لە چاپخانەی کابرایەکی ئەرمەن بەنهێنی چاپکراوە • زوربەی ژمارەکانی‌تری دیسان لە تەوریز چاپکراون • مامۆستا رەحمانی زەبیحی سەرپەرشتی بلاوکردنەوەی دەکرد • دوای مەهاباد لە عیراق سالی ۱۹٤۸ژمارەیەکی بە چاپکراوی لێ بلاوکراوەتەوە • دلشادی رەسولی کە بە ناوی نادری‌یەوە بەرهەمی بلاوکردۆتەوە یەکێ لە نوسەرە چالاکەکانی بووە ، کاتی خۆی لە بەغدا خویندۆیە و مامۆستا بووە • هێمنی شاعیر دەلێ ئەو ئێمەی فێری رێنوسی کوردی کرد • نوسینی لە «گەلاوێژ»یشدا هەیە •

۲ ـ گۆڤاری «کوردوستان» • ژمارە یەکی رۆژی ۱۵ی سەرماوەزی ۱۳۲٤ ، واتە ٦ی کانونی یەکەمی ۱۹٤٥ دەرچووە • لەسەر بەرگەکەی نوسراوە «بلاوکەرەوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان • گۆوارێکی ئەدەبی کومەلایەتی سیاسی‌یە • هەر پازدە رۆژ جارێك بلاو دەکرێتەوە » • لە مەهاباد لە چاپخانەی کوردستان چاپ دەکرا • ژمارە چواری مانگی بانەمەڕ . مایسی ۱۹٤٦ چاپکراوە • تا کۆتایی سالی ۱۹٤٦ چەند ژمارەیەکی‌تری لێ چاپکرا [۹۸] •

۳ ـ رۆژنامەی «کوردستان» • ژمارە یەکی رۆژی پێنج‌شەمۆی

---

(۹۸) بەپێی ئەو زانیاری‌یانەی کاك جەمال خەزنەدار لە رابەرەکەیدا باسی‌کردون وادەردەکەوێ ئەم گۆڤارە گوایە لە دوو مانگ کەمتر ژیاوە (لە ٦ی کانونی یەکەمی ۱۹٤٥وە تاوەکو کۆتایی کانونی دووەمی ۱۹٤٦) (بڕوانە : جمال خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٠) دیارە ئەمە راست نی‌یە . سەرچاوەکانی‌تریش لە باسی گۆڤاری «کوردستان»دا کەوتونە هەلەوە (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١٥ ـ ٦١٦) .

٢١/١٠/١٣٢٤ كە دەكاتە ١١ی كانونی دووەمی ١٩٤٦ چاپ بووە • لە سەرو ناوی ئەم رۆژنامەیەوە نوسراوە : «بە نێوی خودای بەرز و بێ‌هاوتا» • لە ژێری‌یەوە نوسراوە : «بلاوكەرەوەی بیری حیزبی دیموكراتی كوردستان» • هەر دوو رۆژ جارێ ژمارەیەكی دەردەچو كە بارستی (٤٠ × ٢٧سم) بوو • تا داخستنی پتر لە ١١٠ ژمارەی لێ بلاوبووە •

٤ ــ گۆڤاری «هەلاله» • ژمارە یەكی بەر مانگی رەشەمێی سالی ١٣٢٤ دەكەوێ ، واتە سەرەتای مارتی ١٩٤٦ ، لە بوكان چاپدەكرا • ژمارە ٢ی مانگی خاكەلێوە و ژمارە ٣ی مانگی بانەمەڕی سالی ١٣٢٥ (نیسان و مایسی ١٩٤٦) چاپكراون • مودیری ئیدارەی ح• قزلجی بو [٩٩] •

٥ ــ گۆڤاری «هاواری نیشتمان» • ژمارە یەكی رۆژی ١ی خاكەلێوەی ١٣٢٥ كە دەكاتە ٢١ی مارتی ١٩٤٦ لە مەهاباد چاپكرا • لە سەرەوەی نوسراوە : «بلاوكەرەوەی بیری یێكەتی جەوانانی دیموكرات »ە ، واتە ئۆرگانی رێكخراوی لاوان بووە •

٦ ــ گۆڤاری «گڕوگالی منداڵانی كورد» • ژمارە ٢ی یەكی جۆزەردان و ژمارە ٣ی یەكی پوشپەڕی سالی ١٣٢٥ (واتە ٢١ی مایس و ٢١ی حوزەیرانی ١٩٤٦) لە مەهاباد چاپكراون [١٠٠] • بەوجۆرە دەبێ ژمارە یەكی یەكەم رۆژی مانگی بانەمەڕی هەمان سال چاپكرابێ كە دەكاتە ٢١ی نیسانی ١٩٤٦ • لەژێر ناویدا نوسراوە : «بێری كارگەرانی چاپخانەی كوردستان»ە • لە ژمارە ٢ و ٣ی «گڕوگالی منداڵانی كورد»ا چەند دەرسێكی زمان و جوگرافیا بلاوكراوەتەوە • «گڕوگال» قەت پێی نەگرت و بەوجۆرە وەك گۆڤاری منداڵان بووە تاقانەی مێژووی رۆژنامەنوسی كوردی •

٧ ــ گۆڤاری «هاوار» ، ژمارە یەكی مانگی رەزبەری سالی ١٣٢٤

---

(٩٩) دیارە مەبەست مامۆستا حەسەن قزلجی‌یە .

(١٠٠) تەنها ژمارە ٢ و ٣ی «گڕوگالی منداڵانی كورد»م دیوە .

چاپ‌کرا • لەسەر بەرگی یەکەمی تەنها «هاوار» و لەسەر دووەمی «هاواری کورد» نوسراوە (۱۰۱) •

۸ ـ گۆڤاری «هاواری نیشتمان» ، ژمارە یەکی رۆژی یەکی خاکەلێوەی ساڵی ۱۳۲۵ ، واتە ۲۱ی مارتی ۱۹٤٦ دەرچووە ، ئۆرگانی لاوانی دیموکرات بووە و لە مەهاباد چاپ‌کراوە • کارگێڕی ص• ئەنجیری (ئازەر) بووە • لەسەر لاپەڕە یەکی نوسراوە «گۆوارێکی : ئەدەبی • سیاسی • کۆمەڵایەتی »یە • ڕێبازی مارکسی لە ناوەرۆکیدا دیارە • لە سەرو ناوی گۆڤارەکەوە نوسراوە :

« باسەواد بیخوێنێتەوە بۆ بێسەوادان » •

لەبەر گەلێ هۆ رۆژنامەنوسیٚ کوردیٚ لە عیراق لە هەر شوێن زیاتر هەلی پێشکەوتن و گەشەکردنی بۆ هاتە پێشەوە (۱۰۲) • سەرەتای مێژوی رۆژنامەنوسیٚ کوردیٚ عیراق دەگەڕێتەوە چەند مانگێ بەر لە هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان (۱۰۳) • لە دواساڵی ئەو شەڕەوە و بەتایبەتی لەگەڵ تەواوبونی قۆناغێکی نوێی زۆر گرنگ لە ژیانی رۆژنامەنوسیٚ کوردیٚ عیراقدا دەستی پێ کردە رۆژنامەکانی سەردەمی فەرمانڕەوایێ شێخ مەحمود و «ژیانەوە» و «ژێن» و «زاری کرمانجی» و «گەلاوێژ» و گەلێکیتر نمونەی پڕ بەڵگەی ئەم ڕاستیەن •

---

(۱۰۱) چەند نوسەرێکی کورد باسی گۆڤاری «ئاوات»یان کردووە کە گوایە ئەویش ساڵی ۱۹٤٥ یا ۱۹٤٦ لە مەهاباد چاپ‌کراوە (بڕوانە : عبدالجبار محمد جەباری ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۱٤۳ ؛ جمال خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤۸) .

(۱۰۲) لە دەمێ ساڵەوە چاپەمەنێ کوردیٚ لە یەکیەتی سۆڤیەت بەشی خۆی لە برەودایە . یەکێ لە رووە دیارەکانی ئەو چاپەمەنیە رۆژنامەی «رێیا تازە»یە کە دەیان ساڵە رێکوپێك بلاو دەبێتەوە و لە زۆر لایەنەوە بە یەکێ لە رۆژنامە کوردیە هەرە پێشکەوتووەکان دادەنرێ .

(۱۰۳) ئەو سەرەتایە لەگەڵ دەرچونی «بانگی کورد»ا دەست پێ دەکا (بڕوانە : پەراوێزی ژمارە ۸۵) .

لەگەڵ ئەوەش ڕێگەی گەشەکردنی ڕۆژنامەنوسـی کوردیی عـیراق بێکەند و کەندەڵان نەبو • چەند نمونەیەکی کەمی ساڵانی پێش شۆڕشـی گەلاوێژ دەتوانێ وێنەیەکی بێهاوتا لەمبارەوە بۆ خوێنەر بکێشێ • شـێخ مەحمود بە هەمو توانا و دەسەلاتییەوە ناچار بو ساڵی ١٩٢٣ ڕۆژنامـەی « بانك حق » (بانگی حەق) لە ئەشکەوتی جاسەنەی ئەولای سورداشـی نزیك سلێمانی چاپبکا [١٠٤] • ژمارە یەکی ڕۆژی ٨ی مارت بلاوبوەوە • تا نیسانی هەمانساڵ تەنها سێ ژمارەی لێ دەرچو کە مەبەستی سەرەکیی هاندانی کۆمەڵانی خەڵك بو دژی ئینگلیز • بەنیازی دەرکردنی «بانگی حەق» شێخ مەحمود بەر لە داگیرکردنی شاری سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە چاپخانـەی شارەوانیی «بلدیە»ی گواستەوە ئەشکەوتی جاسـەنە[١٠٥] • ئەمە بۆخۆی گەورەترین بەڵگەی بەرزبونەوەی بایەخی ڕۆژنامەنوسییە لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەو قۆناغەی گەلی کوردا • ناوی ڕۆژنامەکەش بەئاشکرا باسی

---

(١٠٤) ژمارە ٣ی «بانك حق» (بانگی حەق) لە کتێبخانەی کۆڕی زانیاری کورد هەیە . ئەم ژمارەیە ڕۆژی پێنجشەممەی ١٢ی نیسانی ١٣٣٩ ، ٢٦ی شەعبانی ١٣٤١ی لەسەر نوسراوە . هەرلەوێدا ڕۆژی دامەزرانی «بانگی حەق» بەمجۆرە تۆمار کراوە «تاریخ تاسیسی : ٨ مارت ١٣٣٩» . لە ژێرەوەی ناوی ڕۆژنامەکە نوسراوە «ناشکێ بە تۆپ و بۆمبا سەرفرازە بانگی حەق» . دوابەدوای ئەمە نوسراوە «سیاسی ، ادبی ، اجتماعی ، غزتەیکی رسمییە لە قرارگاهی عمومی ئوردوی کوردستان طەبع دەکرێ . غایە و ئەمەلی استحصالی حقوقی کوردانە» . ژمارە سێی «بانگی حەق» دو لاپەڕەیە ، بارستی (١٣ × ٢ر٨سم)ە (بڕوانە : «بانك حق» ، ساڵ ١ ، ژمارە ٣ ، پێنجشەمبە ، ١٢ نیسان ١٣٣٩ ، ٢٦ شعبان ١٣٤١) .

(١٠٥) بڕوانە :
C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, PP. 319 — 320 .
ئەم زانیارییانەی ئەدمۆندس دەربارەی «بانگی حەق» جێگەی بڕوان چونکە خۆی لەگەڵ ئەو هێزانـەی ئینگلیز بـو کە ئەو سـەردەمە بـە دامرکاندنەوەی بزوتنەوەی شێخ مەحمودەوە خەریك بون و یەکێك بـو لەوانەی دوای کشانەوەی شێخ و چەکدارانی چووە نـاو ئەشـکەوتی جاسـەنە .

ئەو حەقە دەکا کە ئینگلیز کردیانە قۆچی قوربانێ بەرژەوەندە تایبەتیەکانی خۆیان .

دیسان هەر شێخ مەحمود لە لقەپۆپی دەسەڵاتیا نەیتوانی پتر لە ١٥ ژمارەی «رۆژ کردستان» (رۆژی کوردستان) و ١٤ ژمارەی «بانگ کردستان» (بانگی کوردستان) دەرکا [١٠٦] . لە ماوەی چواردە ساڵەی فەرمانڕەوایێ یەکسەرێ ئینگلیز (١٩١٨–١٩٣٢) لە هەمۆ عیراق بەسەریەکەوە پتر لە ٢٠٠ گۆڤار و رۆژنامەی هەمەجۆر دەرچۆ کە تەنها ٦یان کوردێ بۆن و هیچکامیان لە چەند ژمارەیە زیاتریان لێ دەرنەچو . روناکبیری ناسراوی کورد حسەین حوزنی موکریانێ بە هەزار ئەمەر و ئەوسەر و بە کولەمەرگێ «چاپخانەی کوردستان»ی پێکەوەنا کەچی لەگەڵ ئەوەش بە شەش ساڵی رەبەق (لە ١٩٢٦ەوە تاوەکو ١٩٣٢) نەیتوانی زیاتر لە ٢٤ ژمارەی « زاری کرمانجێ» چاپ بکا [١٠٧] . کەس وەك هامیلتن باسی ئەم گۆڤارە و خاوەنی

---

(١٠٦) یەکەم ژمارەی «بانگ کوردستان» (بانگی کوردستان) رۆژی ٢ی ئابی ساڵی ١٩٢٢ و دوا ژمارەی ٨ی حوزەیرانی ١٩٢٣ دەرچون . هەرچی «روژ کردستان» (رۆژی کوردستان)ە یەکەم ژمارەی رۆژی ١٥ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٢ و دوا ژمارەی ٣ی مارتی ١٩٢٣ بلاوکراونەوە . ژمارەکانی ئەم دۆ رۆژنامەیە لە چەند کتێبخانەیەك و لای چەند کەسێ پارێزراون . هەندێ سەرچاوە باسی ٣ ژمارەیتری «بانگی کوردستان» دەکەن کە ساڵی ١٩٢٥ لە بەغدا چاپکراون (بڕوانە: علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٦١١ ؛ محەمەدی مەلاکەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) . چەند سەرچاوەیەك رۆژ و ساڵی دەرچونی «بانگی کوردستان»یان هەڵە چاپکردووە . بەپێی زانیارییەکانی ناو رابەرەکەی کاك جەمال خەزنەدار «بانگی کوردستان» مانگو نیوێك ژیاوە (٢ی ئەیلول – ٢٧ی تەشرینی یەکەم) و گوایە بەو ماوە کەمە بۆ رۆژنامەنوسێ کوردێ ١٤ ژمارەی لێ چاپکراوە (جمال خزنەدار ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٧) .

(١٠٧) یەکەم ژمارەی گۆڤاری «زاری کرمانجێ» حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٦ بلاوکرایەوە .

ئەم گۆڤارەی نەکردووە • بەم چەند دێڕەی هامیلتن نیگاری پڕمانـــای هەمو ژیانی ڕۆژنامەنوسیێ کوردیێ کێشاوە :

موکریانی « خۆی بەتەنها وتارەکانی گۆڤارەکەی دەنوسی ، خۆی بەتەنها وێنەکانی دەکێشـان ، خۆی بەتەنها لە چاپی دەدان و ئینجا دەشی پێچانەوە • ئەمە بۆخۆی نمونەیەکی بێهاوتایە لەســـەر ڕوی هەمو زەمێن » (١٠٨) •

بەڵام هامیلتن تەنها ئەوەی لە یاد کردووە کە دەوروبەری ٥٠٠ ســـاڵ لەمەوبەر کاتێك تازە چاپ لە ئەوروپا داهاتبو زۆر خاوەن چاپخانەی ئەوسای ئەوان وەك موکریـــانیێ ســـەدەی بیستی ئێمە بون (١٠٩) • وردکردنەوەی ئەمە دواکەوتویێ تەنها پێنج سەدەمان دەخاتە بەرچاو •

هـــەرچەند ســـالی ١٩٣٢ بەناو سەربەخۆییێ بـــە وڵات « بەخشرا » بـــەڵام هیچ ئـــاڵوگۆڕێ بەســـەر ڕۆژنامەنوســـیێ عیراقـــدا نـــەهات • ڕۆژنامەنوسیێ کوردیێ وەك جاری جاران زەحمەت دەیتوانی جاروبار ســـەر لە قاوغە تەسکەکەی خۆی دەرهێنیێ • ڕەخنەیەکی پچوك لە نەبونی پڕۆژەی ئاوی خاوێن لە شاری هەولێر بەس بو بۆئەوەی ســـالی ١٩٣٦ گۆڤـــاری «روناکیێ» داخریێ • لە کۆتاییێ چلەکانەوە و تایبەت لە بەستنی پەیمانی بەغداوە سەخت و نالەبارترین قۆناغ لە ژیـــانی ڕۆژنامەنوســـیێ هەمـــو عـــیراقدا دەستیپیێکرد • گەورەترین «قوربانیێ» ڕۆژنامەنوسیێ کوردیێ ئەو ســـاڵانە داخـــتنی گۆڤاری «گەلاوێژ» بو •

---

(١٠٨)
A. M. Hamilton, Road through Kurdistan, The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937, PP. 122 — 123, 237.

(١٠٩) دەربارەی باری چاپ و چاپەمـــەنیێ وڵاتانی ئەوروپـــای ئەو ســـەردەمە بڕوانە : جون ك. م. روذنشـــتین ، اختراع الطباعة ، ــ «تاریخ العالم» ، المجلد الخامس ، ص ٦٤٧ ــ ٦٤٩ .

لەگەڵئەوەش رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانی سەردەمی پاشایێ دەوری گەورەیان لە پێشخستنی ژیانی روناکبیرێ گەلدا بینێ ، خزمەتی زۆری ئەدەب و زمانیان کرد و ژمارەیە نوسەری باشیان پێگەیاند . باشترین بەڵگەی ئەم راستییە گۆڤاری تەمەنداری «گەلاوێژ»ە [١١٠] .

بیری ئازاد وەك لێشاوی لافاو وایە ، قەدەغەکردنی ئاسان نییە ، لە هەزار کون و کەلەبەرەوە دەرفەت بۆخۆی دەدۆزێتەوە . بەپێی ئەمیاسایە چاپەمەنێ نهێنێ نیشتمانپەروەرانی عەرەب و کوردی عیراق بەر لە شۆڕشی گەلاوێژ شۆڕە سواری مەیدانی ژیانی سیاسێ و گوڵی سەردەستەی خەباتی کۆمەڵانی خەڵك بو . رۆژنامە و گۆڤارە نهێنییەکانی ئەو سەردەمە فراوان بەناو خەڵکدا بڵاودەبونەوە . بەپێی هەندێك سەرچاوە یەکێ لەو رۆژنامانە دوێ هێندی گەورەترین رۆژنامەی ئاشکرای ئەو سەردەمەی لێ بڵاودەبۆوە [١١١] . یەکێ لە بەشدارانی دەرکردنی چاپەمەنێ نهێنێ کوردێ سەردەمی پێش شۆڕشێ گەلاوێژ تۆسیۆیە دەڵێ تا دەهات خەڵکی کوردستان زیاتر لەدەوری رۆژنامەنوسێ نهێنی کۆدەبونەوە ، هەرچەندە ـ وەك دەڵێ ـ دەشیانزانی لەوانەیە ئەو کارە زۆریان لەسەر بکەوێ [١١٢] .

دیارکردنی هەموو رووەکانی رۆژنامەنوسێ نهێنێ کوردێ کارێکی

---

(١١٠) یەکەم ژمارەی کانونی یەکەمی ١٩٣٩ و دوا ژمارەی ئابی ١٩٤٩ چاپ کران . بەسەریەکەوە پتر لە ١٠٠ ژمارەی لێ بڵاوکرایەوە .

(١١١) بڕوانە :

I. Cox, The Struggle in Iraq, — ((World News)) , Vol. I, No. 19, May 8, 1954, P. 390.

(١١٢) صالح حيدري ، دور الصحافة الكردية السرية في العهود الرجعية والدكتاتورية ، جريدة «العراق» ، ٢١ نيسان ١٩٧٧ .

ئاسان نی‌یە [١١٣] • بەر لە شـــەڕی یەکەمی جیهان ژمـــارەیە چـــاپەمەنیی و پەخشەی دەسنوسی کوردیی بەنهێنیی بلاو دەکرانەوە • «بانگی حەق»ەکەی شێخ مەحمودیش ڕۆژنامەیەکی نیمچە نهێنیی بو • یەکەم ڕێکخراوی کوردیی عیراق کە پەخشەی دەسنوسیی نهێنیی خۆی هەبو حیزبی «هیوا» بو (١٩٣٨ ــ ١٩٤٥) • یەکەم ئۆرگانی نهێنیی ڕێکوپێکی کوردیی گۆڤاری «نیشتمان»ی (ژ • ك •) بو • وەك وتمان زوربەی ژمارەکانی ئەم گۆڤارە بەدزی‌یەوە لــە تەوریز چاپدەکران • «نیشتمان» بە نـــاوەرۆك دەولەمەنـــد و بە ڕوالەت ڕازاوە بو • بۆنمونـــە ژمارە حەوت و هەشـــت و نۆی کە بەســـەریەکەوە دەرچون و ٣٢ لاپەڕەن بە زنجیرەیە وتاری سیاسیی و بەلگەی مێژوییی و شەش پارچە بەرهەمی شاعیری ناوداری وەك هەژار و هێمن ڕازێنراونەتەوە •

ڕۆژنامەنوسیی نهێنیی کوردیی عیراق وەك ڕۆژنامەنوسیی نهێنیی عەرەب لە دەوروبەری کۆتایی شەڕی دووەمەوە بووە داردەستی کاریگەری هێزە نیشتمانی‌یەکان کە ڕۆژبەرۆژ هونەرمەندانەتر هەلیاندەسوڕاند • کار گەیشت بەوەی هەر ڕۆژەی لەلایەکەوە دەستەیە لاوی نیشتمانپەروەری خوێنگەرم دەکەوتنە بلاوکردنەوەی ڕۆژنامەیە یا گۆڤارێکی نهێنیی کە لەبەر بێدەرامەتی بەدەستخەت دەیاننوسینەوە • بۆنمونە ژمارە یەکی بـــەرگی دوی گۆڤـــاری «پشکۆ» ، کە وادیارە ئۆرگانی کۆمەلێك بو بەناوی «هاوار»ەوە ، سیازدە لاپەڕەیە (٢١ × ١٦،٥سم) و بە خەتی جوان و شێوازی ڕەوان و ناوەرۆکی دەولەمەند ڕازێنراوەتەوە [١١٤] •

---

(١١٣) ئەو کارە بۆخۆی زەحمەتە ، هیچ نەبێ چونکە پاراستنی ئۆرگانی نهێنیی هێزە نیشتمانی‌یەکان لە هەمو شوێن ئەرکێکی پڕ تەنگو چەلمەیە .

(١١٤) «پشکۆ» ، ژمارە ــ ١ ــ ، بـــەرگی ــ ٢ ــ ، ١٩٤٥ . کاتی خـــۆی لـــە ڕۆژنامەی «التآخی»دا وتارێکم بەم‌ناوەوە بلاوکردەوە : « جمعیة هاوار و مجلة پشکو » (« التآخي » ، ١١ شـــباط ١٩٧٤ ــ صفحة « الثقافة الكردية » ، العدد الـــسابع‌عشر) . لەوێدا تکام کردبو هەرکەس شـــتی

«رزگاریێ» ئۆرگانی حیزبی «رزگاریێ کورد» یەکەم رۆژنامەی نهێنیێ کوردیێ عیراقە کە بە چاپکراوی و تارادەیەك ریکوپێك و فراوان دەوروبەری کۆتاییێ شەڕی دووەم هاتە مەیدانی خەبات [115] . «رزگاریێ» دوایێ بووە ئۆرگانی «پارتی دیموکراتی کوردستان» . ئەم مەیدانە جگە لە « رزگاریێ » گەلێ رۆژنامە و گۆڤاریێ نهێنیێ کوردیێ بەخۆیەوە بینیێ وەك «یەکیەتی تێکوشین» و «شۆڕش» و «خەبات» و «خەباتی کوردستان» « ئازادیێ » و «ئازادیێ کوردستان» و «رێگا» و «دەنگی داس» و «شوعلە» [116] و هیتر .

سەرتاپای ئەم گۆڤار و رۆژنامانە بە ناوەرۆك شۆڕشگێڕ و دیموکراسیێ بوْن . بەڵگەی ئەم راستیێیە کەم نیێیە . لای سەرەوەی ژمارە ٢ی ساڵی ٩ی رۆژنامەی «رزگاریێ» (حوزەیرانی ١٩٥٥) بەم دروشمانە رازێنراوەتەوە کە دروشمی هەمو هێزە نیشتمانیێیەکان بوْن : لای راستی ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە «ئەی کۆمەلانی خەلك تێکۆشن بۆ پێکهێنانی بەرەیەکی نیشتمانیێ

دەربارەی کۆمەلی «هاوار» و گۆڤاری «پشکۆ» دەزانیێ ئاگادارم بکا . باش ماوەیە کاك محەمەد مستەفای پارێزەر و کاك مستەفا عەبدوللا ئاگاداریان کردم کە «هاوار» دەستەیە لاوی سلێمانی دایانمەزراند و هەرئەوانیش «پشکۆ»یان دەردەکرد و بەنهێنیێ بلاویان دەکردەوە . «هاوار» چەکی خەباتی دژی ئیمپریالیزم ، تایبەت ئیمپریالیزمی ئینگلیزی ، ئاراستە کردبۆ . ئەندامانی ئەم کۆمەلە جاریێ پەردەی سینەمای پرۆپاگەندەی ئینگلیزەکانیان سوتاندووە ، بەوە ویستویانە نایاریێ خۆیان بەرامبەر ئینگلیز دەرخەن .

(١١٥) بەپێیێ زانیاریێ ناو «موسوعة» «رزگاریێ» سەرەتا بە رۆنیۆ و دوایێ بە مەکینە چاپدەکرا (بڕوانە : «موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري » ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٩ ، ص ٧٣) . هەروەها بڕوانە : صالح حيدری ، لە دەفتەری یادداشتەکانی . رزگاری چۆن چاپ دەکرا ، ــ « عيراق » ، ژمارە ١٤ ، نیسانی ١٩٧٨ ، ل ٣ ، ١٤ .

(١١٦) بەپێیێ زانیاریێ ناو «موسوعة» (عبداللطيف السعدی) کە نازناوی «نذیر» بۆ ئەم رۆژنامەیەی بە عەرەبیێ و کوردیێ لە هەولێر بلاودەکردەوە (بڕوانە : «موسوعة سرية خاصه بالحزب الشيوعي العراقی السري » ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٩ ، ص ٧٣) .

یەکگرتو لە بەینی هەمو پارتی و دامەزراوە نیشتمانیەکان و هەمو دوژمنەکانی ئیمپریالیزمدا ؛ بۆ لابردنی حکومەتی نوری سەعیدی خاین و هێنانی حکومەتێکی نیشتمانی » ٠ لەلای چەپیەوە نوسراوە : «ئەی کۆمەڵانی خەڵك خەبات بکەن بۆ هەڵوەشاندنەوەی مەجلسی داتاشراو[117] ، لابردنی مەرسومو قانونە فاشستیەکان [118] ، بەرەڵلاکردنی هەمو سەربەستیە دیموکراسیەکان ـ سەربەستی نوسین و بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕ ، سەربەستی کۆبونەوە و خۆنواندن ، سەربەستی پارتی و کۆمەڵ و نەقابە دانان » ٠ سەروتاری هەمان ژمارە ئەمە بو : «بەرەی نیشتمانی یەکگرتو تەنها هێزە بتوانی ئیمپریالیزم بشکێنی و پرۆژەکانی ژێر خا» [119]٠ بەناوی « کورد و عەرەب »موە رۆژنامەی « خەباتی کوردستان » وتارێکی دور و درێژی بڵاوکردوتەوە تێیدا باسی زەمینەی مێژویی برایەتی ئەو دو گەلە دەکا و پتەوکردنی بە مەرجێکی گرنگ دادەنێ بۆ بەهێزکردنی خەباتی کۆمەڵانی خەڵك دژی ئیمپریالیزم [120] ٠

لەبەر رۆشنایی ئەو راستیانەی بەکورتی باسمانکردن دەتوانین چەند روەکی تایبەتی رۆژنامەنوسی کوردی بەمجۆرە دیارکەین :

● دەستپێکردنی مێژوی رۆژنامەنوسی کوردی لەبەر گەلێ هۆ ، کە زوربەیان لە دەست کورد خۆیدا نەبون ، تارادەیە دواکەوت ٠ بەڵام ئەو دواکەوتنە بەپێوانەی سەردەمی خۆی و لە قوژبنی بەراوردکردنیەوە لەگەڵ رۆژنامەنوسی ژمارەیە گەلیتری ناوچەکە یەکجار زۆر نیە ٠ بەوێنە یەکەم

---

(117) مەبەستی ئەو ئەنجومەنی نوێنەرانەیە کە نوری سەعید سالی ١٩٥٤ هەڵبژاردنی تایبەتی بۆ کرد تاوەکو جێگەی ئەو ئەنجومەنە بێتەمەنە بگرێتەوە کە هێزە نیشتمانیەکان چەند نوێنەرێکیان تیا هەبو ٠

(118) مەبەستی ئەو یاسا و بڕیارانەیە کە نوری سەعید بەنیازی رێخۆشکردن بۆ بەستنی پەیمانی بەغدا داینان ٠

(119) «رزگاری» ؛ ژمارە ٢ ، سالی ٩ ، حوزەیرانی ١٩٥٥ ٠

(120) «خەباتی کوردستان» ؛ مایسی ١٩٥٧ ٠

رۆژنامەی فارسی ـ وەك کاتی خۆی باسمانکرد ـ ساڵی ١٨٥١ لە سەردەمی فەرمانڕەوایی ناصرەددین شادا چاپ کرا ، بەڵام ئەو رۆژنامەیە هی میری بو ، جگە لە یاسا و فەرمان و بڕیارەکانی شا و ئەو جۆرە باسانە شتێکیتری ئەوتۆی بلاونەدەکردەوە • دیموکراسی خوازانی ئێران ماوەی دەرکردنی رۆژنامەیان نەبو ، بۆیەکا ئەوانیش ناچار لە هەندەران (لە لەندەن و قاهیرە و مەدراس) رۆژنامە و گۆڤاری خۆیان دەردەکرد و بە هەزار دەردی سەری دەیانگەیاندنە ناو خاکی نیشتمان • یەکەم رۆژنامەی فارسی لەوبابەتە مەلکوم خان ساڵی ١٨٩١ لە لەندەن بە ناوی «قانون»ەوە دەریکرد • بەوجۆرە دەتوانین بڵێین رۆژنامەنوسی کوردی بە کەمدەرامەتی خۆیەوە لەراستیدا تەنها ٧ ساڵ لە رۆژنامەنوسی نەتەوەیی فارسی دواکەوت •

● رۆژنامەنوسی کوردی لەو رۆژەوەی لەدایكبووە بە وچان خەریکی بڕینی رێگەیەکی زۆر سەختە کە روداو و بەسەرهاتەکانی ئاوێنەی بێغەل و غەشی ژیانی روناکبیری گەلی کوردن • لە عیراق و هەندەران لە هەمو شوێن زیاتر ماوەی پێشکەوتن و گەشەکردن بۆ رۆژنامەنوسی کوردی هاتۆتەپێشەوە • رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکانی عیراق [١٢١] و «کوردستان»ی یەکەم رۆژنامەی کوردی و گۆڤاری «هاوار» کە جەلادەت بەدرخان ساڵی ١٩٣٢ لە شام دەریکرد و گۆڤاری (RONAHI) «روناهی» کە هەر ئەو ١ی نیسانی ساڵی ١٩٤٢ لە شام دەریکرد [١٢٢] بەڵگەی بێپێچ و

---

(١٢١) زوربەی ئەو سەرچاوانەی باسی رۆژنامەنوسی کوردی‌یان کردووە لیستەیەکی دروستیان بۆ ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە کردووە کە دوای شۆڕشی گەلاوێژ لە عیراق دەرچون ؛ بۆیە دوبارە کردنەوەی ئەو باسەمان بەپێویست نەزانی (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ چاپی دووەم ، ل ٦١٧ ـ ٦٢٦ ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو ؛ جمال خزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٦٥ ـ ١٣٤) •

(١٢٢) ئەو سەرچاوانەی باسی «روناهی»یان کردووە بەهەڵە تەشرینی یەکەمی

پەنای ئەم راستییەن کە لە قوژبنی ئەم ژمارانەوە باشتر خۆ دەنوێنێ : لــە شەستەکاندا لە تورکیا رێگەی دەرچونی ۹٤۲ رۆژنامە و ۷۱٦ گۆڤار درا • لەمانە ۷۲یان بە زمانی بێگانە و کەمینەکانی ناو ولآت بون ـ بە فەرنســێ ۲٦ ، بە ئینگلیزێ ۱۰ ، بە ئەلەمانی ٦ ، بە ئیتالێ ۲ ، بە ئەرمــەنێ ۱٥ ، بــە یۆنانێ ۸ ، بە عیبرێ ۳ ، بە ئەلبانێ ۱ و بە کوردیش ••• سفر [۱۲۳] •

● زروف و باری ژیان کارێکیوای کردووە رۆژنامەنوسێ کوردێ لە سەرەتاوە بە سروشت دیموکراسی و بە ناوەرۆك نەتــەوەیێ بێ ، بۆیــەکا توانیویە دەوری گەورە لە ژیانی روناکبیرێ و پێشخستنی هەستی نەتەوەیێ کۆمەلآنی خەلکدا ببینێ • لەزووەوە رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان روی دەمیان کردۆتە هەمۆ چین و دەستە و دایەرەکانی کورد • بڕیاری خــاوەنی یەکەم رۆژنامەی کوردێ لەســەر بلآوکردنەوەی دۆ هــەزار دانــە لە هەر ژمارەیەکی «کوردستان» بەخۆڕایێ بەردی بناغەی ئەم کارە گرنگەیە • دوای

ســالی ۱۹٤۱یان بە مێژوی دەرچونی یەکەم ژمارەی داناوە (بۆنمونــە بڕوانە : جمال خزنەدار ، ســەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤١ ؛ محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) . بە کوردی و پیتی لاتینی لەسەر ژمارە یەکی نوسراوە : «سالّ ۱ ، هژمار ۱ ، چارشەمب ، ۱ نیسان ۱۹٤۲» . هەر ئەمە بە فەرەنســیش دۆبارە کراوەتەوە . دیــان ئەو سەرچاوانەی ئەم گۆڤارەیان بە حەفتانە داناوە بەهەڵەدا چون . تا شوباتی ســالی ۱۹٤٤ (۲۳) ژمارەی لێدەرچووە ، واتە هەر مانگەی ژمارەیە . دوایئەوە لە نیــسانی ۱۹٤٤وە تا مارتی ۱۹٤٥ تەنها (٥) ژمارەی لێ دەرچووە . ژمارە ۲۸ی کە بەر مارتی سالی ۱۹٤٤ دەکەوێ دوا ژمارەیەتی کە مــن دیومە . هەندێ سەرچاوە دەڵێن گوایە «روناهی» تا سالی ۱۹٤٦ ژیاوە (بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) .

(۱۲۳) بڕوانە :

"Современная Турция", (Справочник), Москва, 1965.

« تورکیای ئێمڕۆ » ، مۆسکۆ ، ۱۹٦٥ ، ل ۲٦۸ ـ ۲٦۹ .

تیەڕبونی زیاتر لە ٣٠ ساڵ بەسەر ئەو بڕیارەدا گۆڤاری «هاوار» ڕوی دەمی کردۆتە لاوانی کوردستان و پێیان دەڵێ :

« تائیستە منەوەرانی موحتەرەممان هەر هەولیانداوە کە متنفذان فێری مەفکورەی میللی بکەن • ئێوە ئەبێ چاك بزانن هەر ئەوان کورد نین • جوتیار ، فەلاح ، دارفرۆش ، ئاودێر ، سنعەتکار ، تجار هەمو کوردن • فەرزە لەسەرتان لە حەیاتی عەمەلیتانا لەگەڵ جوتیارا ، فەلاحا ، شوانا ، گاوانا ، تجارا ، سنعەتکارا ، ئاودێرا بە سورەتێکی دیموقراتانە بجولێنەوە و تێی‌بگەیێنن مللیەت موقەدەسترە لە هەمو موعتەقەداتێك » • دوابەدوای ئەوە «هاوار» دەڵێ : «بە کورد و کوردستان چێ لاوێکی بزانێ هیمالایە چەند بەرزە ، سیسیی چەند درێژە ، بەرلین چیە و چیی تیایە ؟ [124] • وەرن بگەڕێن بە دیهاتا بزانن لادێی کورد لە چحاڵێکدایە و چۆن‌ئەژێ ؟ ، چەند قووەتی بەسەرەوەیە ؟، چێ ئەخوا ؟، بۆچ لاواز و هەژارە ؟•••»[125]•

● باری سیاسێ کارێکی‌وای کردووە مێژوی ڕۆژنامەنوسێ کوردێ پڕ بێ لە سەربازی نەناسراو و وەك دواییش باسی دەکەین « تێگەیشتنی ڕاستێ» خۆی یەکێکە لە بەڵگە زۆرەکانی ئەم قسەیە • لەگەڵ ئەوەش بەهۆی باری گشتێ ژیانی کوردەوە ڕابوردو یەکێ هەڵنەکەوت پیشەی بەرودوای ڕۆژنامەنوسێ بوبێ • زوربەی هەرە زۆری نوسەر و شاعیر و پیاوی سیاسێ ناوداری کورد لە هەمان کاتدا ڕۆژنامەنوس بون : لە نەوەی بەدرخان پاشا میقداد مەدحەت و عەبدوڕڕەحمان و ئەمین عالی و صالح و جەلادەت بەدرخان ، مەمدوح سەلیم و مستەفا پاشا یامولکی و ڕەفیق حیلمێ ، پیرەمێرد لە ئەستەمۆڵەوە ، شێخ نوریێ شێخ صالح و علی‌کمال باپیر لە بیستەکانەوە . عەلائەدین سەجادی و حسەین حوزنی و گیو موکریانێ ، گۆران و هەژار و

---

(١٢٤) دیارە خاوەن وتار لێرەدا بەهەڵەچووە .

(١٢٥) «هاوار» ، شام ، ژمارە ٩ ، ٣٠ ئەیلولی ١٩٣٢ ، ل ٤ـ٦ .

هێمن و زەبیحی و زۆری‌تر نمونەی ئەو راستی‌یەن • هەیـانبو بە خـەرجی گیرفان و شـەونخونی و بێ پادداشت مێژوی رۆژنامەنوسـی کوردی‌یان دروستدەکرد [١٢٦] •

لەگەڵ‌ئەوەش رۆژنامـەنوسی کوردی توانی هەنگاوی بـاش بەرەو پێشەوە بنێ • «کوردسـتان»ی یەکەم رۆژنامەی کوردی هیچی لە رۆژنامەکانی سـەردەمی خۆی کەمتر نی‌یە ، بەڵکو لە هەندێ روەوە پێش ژمارەیەکیـان کەوتبو • رۆژئاواییەکان «گەلاوێژ»یان بە یەکێ لە گۆڤارە هەرە کاملەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست داناوە [١٢٧] •

● رۆژنامەنوسی کوردی ، هەروەك مێژوی کورد خـۆی ، پڕە لـە بەسـەرهات و نمونەی سـەیری بێ‌هاوتا • بڕواناکەم لە هەمو جیهاندا رۆژنامە یا گۆڤارێك هەبێ وتارەکانی بە پێنج زمانی جیاواز بڵاو کردبێتەوە • گۆڤاری «کوردسـتان» کە دوای تەواوبونی شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەسـتەمۆل دەرچو وتارەکانی بە کوردی و تورکی و عـەرەبی و فـارسی و فەرەنسـەیی بڵاو

---

(١٢٦) مامۆسـتا حامید فەرەج بۆی گێڕامەوە چۆن دەسـتەیـە لاوی خوێـن گەرمی تازە پێ‌گەیشتو لە خەرجی گیرفانیان یا لە موچەی کەمی کاریان پارەی دەرکردنی « دیاری لاوان »یـان دەڕەخسـاند . مامۆسـتا قادر قەزازیش بەشانازی‌یەوە باس دەکا چۆن لە ساڵە سەختەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا بە برسێتی تا نیوەشەو لە چـاپخانە دەمـانەوە هەر بۆئەوەی «گەلاوێژ» کەم هەڵە بێ .

(١٢٧) م. لورانـس لە گۆڤاری ((Royal Central Asian Association)) مانگی ئەیلولی سالی ١٩٤٤ وتارێکی دەربارەی رۆژنامەنوسـی کوردی بڵاو کردۆتەوە و دەربارەی «گەلاوێژ» نوسـیویە دەڵێ : «ساڵی ١٩٣٩ چەند گەنجێکی کورد لە بەغدا بە ناوی «گەلاوێژ»ەوە گۆڤارێکیان دەرکرد کە ئێـستە لە بەرزترین گۆڤارە ئەدەبیەکانی ولاتانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست دەژمێررێ » . ئەم وتارە یوسف مەلەك کردۆیـە بە عـەرەبی و قـادر قەزازیش کردۆیە بە کوردی و لە «گەلاوێژ»دا بڵاوی کردۆتەوە (بڕوانە : «گەلاوێژ» ، ژمارە ٤ ، سـالی ٦ ، نیسـانی ١٩٤٥ ، ل ٢٤) .

دەکردەوە و بۆ خۆشی لەژێر ناوەکەیدا بە تورکی نوسیویە : « ئامادەیــن گشت باسێ بە هەر زمانێ بێ» بلاوی بکەینەوە • بۆنمونە ژمارە چواری ۱۱ وتاری تێدایە کە پێنجیان بە تورکی و دویان بە کوردی و دویتریــان بــە عەرەبی و ئەوانیتریان بە فارسی بلاوکراونەوە •

نمونەیەکیتر : وا پێدەچێ سەرتاپای وتارەکانی «پەیژە»ی تاقانە کە ٤٤ لاپەڕەیە مستەفا شەوقی خاوەنی بەتەنها خۆی نوسیبێ •

لە دو بەرگەی ئەم کتێبەدا نمونەیتری لەمبابەتە زۆرە •

● ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی سەرچاوەی ڕەسەنن بۆ لێکۆلینەوەی مێژو و ئەدەب و زمان و ژیانی کۆمەلایەتی کورد • هەرچەندە لە بەشێکیتری ئەم کتێبەدا بەدرێژی دێینەوە سەر ئەم باسە بەلام والێرەدا تاقە نمونەیەکی مانادار ی ئەم لایەنەی ڕۆژنامەنوسی کوردی دەخەینە بەرچاو •

بڕوا ناکەم تائێستە هیچکام لە شارەزایــانمان ئــاگاداری ئەوە بێ کە سەرەتای شانۆگەری کوردی دەگەڕێتەوە یەکەم سالی دوای تــەواوبونی شەڕی یەکەمی جیهان [۱۲۸] • ئەو سالە «ژین»ی ئەستــەمۆل «دو پــەردە پیــەس»ی بە نــاوی «مــەمی ئــالان»ەوە بــلاوکردەوە کە ع• ڕەحمی نوسیویە [۱۲۹] • لەژێر ناوی «مەمی ئالان» نوسراوە «تیاترو کردان فضیلتا

---

(۱۲۸) زوربەی ئەو سەرچاوانەی باسی شانۆی کوردییان کردووە ســالی ۱۹۲٦ بە سەرەتای دادەنێن ، واتە ئەو ســالەی یەکێ لە فێــرگەکانی سلێمانی شانۆگەری «نیرۆنی زۆردار»ی نیشان دا کە مامۆستا فوئــاد ڕەشـید سەرپەرشتی ئامادەکردن و دەرهێنانی کردبو (بڕوانە : ص. ك.، المسرح الكردي والفرق المسرحيـة ، ــ «العراق» ، ۲۸ تشرين الثـاني ۱۹۷۷) . وابزانم ئەو چیرۆکەی ع. ڕەحمی و هەندێ بەرهەمیتر ئەوە دێنن مامۆستا حــسێن عارف سالی۱۹۱۸یان ۱۹۱۹ی بکردایە سەرەتای لێکۆلینەوەکەی ئەم دواییەی دەربارەی چیرۆکی کوردی (بڕوانە : حــسێن عارف ، چیرۆکی هونەری کوردی ۱۹۲٥ ــ ۱۹٦۰ ، بەغدا ، ۱۹۷۷) .

(۱۲۹) عەبدولڕەحیم ڕەحمی خەلکی هەکاری یەکێکە لە نوســەر و شــاعیر و ڕۆژنامەنوسـە چالاکەکانی ئەو سەردەمە .

کردان نوشی ددەت »[١٣٠] • مەم دەیەوێ «سەری کوردان بەرزکاتەوە» و بەدەم سوڵتان صەلاحەددینەوە بچێ کە «شیری خۆی کێشـایە و لەپێش تەمـاعی دنیایێ وەستایە (قودسـا شریف) محافەزە دەکا » • مەم دەیەوێ چاوڕەشی دایکی «شیری سپێ خۆی پێ حەڵاڵ کا» و ڕێگەی بدا بچێ بۆ غەزا • چاوڕەشیش دەیەوێ «ناوێ کوردێ کرمانجێ ئەعلا بکا» بۆیە شیری خۆی بە مەم حەڵاڵ دەکا • فرمێسکی خەزاڵی ژنی ، مەم پەشیمان ناکاتەوە •

زۆر ڕوی گرنگی ڕۆژنامەنوسی کوردێ چاوەڕوانی خاوەن قەڵەمی بە بەهرە و توانـان •

ناوەرۆکی ئەم بەشە بە رونی نیشانی دەدا چۆن گەلی کورد بەرلەوەی سەدەی نۆزدە تەواو بێ گەیشتبووە ئەو قۆناغەی پێویست بێ لە ڕێـگەی ڕۆژنامە و گۆڤارەوە قسەی لەگەڵ بکرێ • دیارە ئەمە ــ هەر وەك لە بەشی داهاتوشدا باسی دەکەین ــ لە سەرو گشت ئەو هۆیانەوە دێ کە پاڵیان بە ئینگلیزەوە نا ڕۆژنامەی «تێگەیشتنی ڕاستی» دەرکەن •

---

(١٣٠) «ژین» ، ژمارە ١٥ ، ٣٠ مارت ١٣٣٥ ، ل ٢١ ــ ٢٤ .

بەشی سێیەم

کەی و چۆن «تێگەیشتنی راستی» دەرچو

رویەکی گرنگی شارستانەتی سەرمایەداری لەوەدا خۆ دەنوێنێ کە لەبەر زۆر هێ نەیتوانی لە قاوغ و قەوارەیکی تەسکدا بمێنێتەوە ، تیشکی تیژی گەیشتە دواکەوتوترین و کەلاترین قوژبنی جیهان . چاپ و چاپەمەنی و رۆژنامە و رۆژنامەنوسیش هەر لەو رێگەوە گەیشتنە ناو گەلانی ئەو ولاتانەی ئەمرۆ پێیان دەگوترێ «جیهانی سێیەم» .

کۆلۆنیالیستەکان لەبەر خاتری خۆیان زۆ دەستیان دەدایە دەرکردنی رۆژنامە و گۆڤار لەو ولاتانەی دەکەوتنە ژێر دەستیان . ناپلیۆن پۆناپارت بەرلەوەی بکەوێتە رێ بەرەو میسر کەوتە ئامادەکردنی تفاقی تەواوی چاپ و چاپەمەنێ تا لەگەڵ خۆیدا بیانهێنێ . وەك دەگێرنەوە ناپلیۆن بەوە زۆر قارس بۆ کە کاربەدەستان نەیانتوانی لە ماوەی دە رۆژدا ئەو فەرمانەی بەجێبهێنن کە تێیدا داوای ئامادەکردنی سێ چاپخانە و پیتیعەرەبی و لاتینی و یۆنانێ کردبو . بۆ هەمان مەبەست ناپلیۆن بەتایبەتی داوای کردبو لە ئیتالیا پیتی عەرەبێ بۆ دابرێژن . جگە لەوە بڕیاریدا (مارسێل)ی رۆژهەلاتناس و ژمارەیە لەوانەی عەرەبیبان لە رۆما و پاریس خوێندبو لەگەڵ خۆی بیانهێنێ بۆ میسر بۆ سەرپەرشتێ کاری راگەیاندن . جارێکیتر بایەخدانی بێ

ئەندازەی ناپلیۆن لەوەدا خۆی نواند کە چاپخانەکانی خستە ناو ئەو پاپۆڕەی خۆی پێی هاتە میسر [1] .

بەمجۆرە ٦٠ رۆژ زیاتر بەسەر گەیشتنی ناپلیۆندا تێنەپەڕی کە یەکەم رۆژنامەی بە زمانی فەرەنسەیی لە قاهیرە بڵاوکردەوە[2] . دوای ئەوە بە ماوەیە رۆژنامەیەکیتری بە فەرەنسەیی بڵاوکردەوە . فەرەنسەییکان نیازیان بو رۆژنامەی عەرەبیش بڵاو کەنەوە ، بەڵام فریا نەکەوتن . بەلای ژمارەیە لە توێژەرانی میسرەوە ئەم کارەی ناپلیۆن پۆناپارت لە مەیدانی چاپەمەنی و رۆژنامەنووسیدا کردی «کۆتایی سەردەمێکی کۆن و سەرەتای سەردەمێکی نوێ» بۆ بۆ «ژیانی میسر» و بگرە « هەمو رۆژهەڵات» [3] .

داگیرکەرانی ئینگلیز لەمەشدا زۆ بونە یەکەمی مەیدان و بۆڕی هاوەڵەکانیان دا ؛ دەیانزانی دەتوانن چاپەمەنی و تایبەت رۆژنامەنوسی بکەنە دارەدەستێکی کاریگەری راگەیاندنی سیاسەتیان و بڵاوکردنەوەی زمان و نەریتیان و چەسپکردنی جێ پێیان لە ژیانی ئابوریی ئەو وڵاتانەی داگیریان دەکەن . دەزگای ناودارو چالاکی ئینگلیز «کۆمپانیای هیندی رۆژهەڵاتی» لە دەورو بەری کۆتایی سەدەی هەژدەوە گەورەترین دەوری بینی بۆ دامەزراندن و بەڕێوەبردنی رۆژنامە و گۆڤاری ئینگلیزی لە هیندستان [4].
ئەم کارە وەها زیرەکانە دەبرا بەڕێوە کە لە ماوەیەکی کەمدا توانی تەنگ

---

(1) بڕوانە : «آفاق عربیه» ، بغداد ، العدد ٣ ، تشرین الثانی ١٩٧٦ ، ص ١٥٨ ـ ١٥٩ .

(2) بڕوانە : عبدالله حسین ، الصحافة والصحف ، القاهرة ، بلا ، ص١٢٧ .

(3) بڕوانە : ابراهیم عبده ، تاریخ الطباعة والصحافة في مصر خلال الحملة الفرنسیة ، القاهرە ، ١٩٤٩ ، ص ١٢ ، ٢٧ ـ ٢٨ ؛ الدکتور محمود نجیب ابواللیل ، الصحافة الفرنسیة في مصر ، ص ٢٤ .

(4) بڕوانە :
S. Natarajan, A history of the Press in India, London, 1962, PP. 14 — 99.

به زمانه نەتەوەییە هندی‌یەکان هەلچنێ • تاقه نمونەیە دەتوانێ ئەمه بـاش روون‌کاتەوە : سالی ۱۹۳۷ له هندسـتان ۳۲ رۆژنامەی رۆژانه و نزیك ئەوەندەی حەفتانه به زمانی ئینـگلیزی بلاو دەبۆنەوە • سالی ۱۹٤۷ ، واته پاش ده سال ئەم ژمارەیه وای لێ هات : ٥۱ رۆژنامەی رۆژانه و ۲٥ی حەفتانه • پـاش پێنج سال یەکەمیان گەیشته ۷۰ و دووەمیان ۲٦۱ • بازاڕی ئەم رۆژنامانه زۆر له بازاڕی رۆژنامەی هندیێ گەرمتره • پەنجاکان له یەکەمیان رۆژی ملیۆن و نیوێك و له دووەمیان تەنها ۷٤٥ هەزار دانه دەفرۆشرا [٥] •

دەوری پرۆپاگەنده له سالانی شەڕی یەکەمی جیهاندا زۆر له جاران زیاتربو • ئینگلیزەکان بایەخێکی زۆریان بەم مەسەلەیه دا • لویـد جۆرجی سەرەك وەزیر له یادداشتەکانیدا لەمبارەیەوە نوسـیویه دەلێ : «زانیمـان دەتوانین توانـای دوژمن له رێگەی کەلکوەرگرتن له نـاڕەزایێ گەلانی ژێردەستی‌یەوە هەلتەکێنین • هەر بۆنمونه سەدان سالی چەوساندنەوە ژیانی پێکەوەی عـەرەب و تورکی کردبووه مەحـال » [٦] • له شـوێنێکی‌تری یادداشتەکانی لوید جۆرج ئەم مەبەستەی رونتر داوه بەدەسـتەوە ، دەلێ : «پرۆپاگەندەی هەردولا لەم شەڕەدا [٧] دەوری گەورەتری له جاران بینێ • به لایەنی کەمەوە وەك نمونه دەتوانم باسی بەلێنـه ئاشـکراکانی ولاتـه هاوپەیمانەکان بکەم دەربارەی نیازیان بۆ ئازادکردن و دانـان به مـافی چارەنوسی گەله ژێردەستەکانی تورکیا و ئەلەمانیا و نەمسای دوژمنماندا •••

---

(٥) بڕوانه :
((Journalism in Modern India)), Edited by R. E. Wolseley, Second revised edition, London, 1964,PP. 4 — 5.

(٦)
David Lloyd George, The truth about Peacc Treatiets, Vol. II, London, 1938, P. 755.

(٧) دیاره مەبەست شەڕی یەکەمی جیهانه .

ئێمە دەمانزانی باسی ئازادی وەك یەكێ لە مەبەستەكانمان باریدەمان دەدا بۆ تێكدانی شیرازەی یەكیەتی ولاتــە ناحەزەكانـــان و لەوەشـــدا بە هـــەڵە نەچوین» (٨) . دیارە دەبێ لەم قوژبنەوە سەیری ئەو بایەخە زۆرە بكرێ كە ئینگلیز سالآنی شەڕی یەكەم دایان بە كاری رۆژنامەنوسی بە زمانی ئـــەو گەلانەی لە ژێردەستی دوژمنانیاندا بون .

بە هەمان دەستور زۆر بەسەر داگیركردنی شـــاری بەسرەدا تێنەپەڕی كاتێ ئینگلیزەكان دەستیان كردە بلآوكردنەوەی رۆژنامەی تایبەتی خۆیان . هەر ئەو رۆژەی پێیان نایە ئەم شـــارەوە (٢٢ی تەشرینی دووەمی ١٩١٤) دەستیان گرت بەسەر هەر چوار چاپخانەی شاردا هەرچەندە تەنها یەكێكیان هی میری و ئەو سیانی تریان هی خەڵكی بون . سەرەتا ئینگلیزەكان كەوتنە بلآوكردنەوەی پەخشـــە «نشرە»یەكی تایبـــەتی بە عـــەرەبی و ئینگلیزی و تەرخانیان كرد بۆ راگەیاندنی هەواڵەكانی شەڕ . دیارە سەركەوتنی ئینگلیز لە مەیدانی شـەڕدا جێگەی یەكەمی لاپەڕەكانی ئەو پەخشەیەی گرتبۆوە . زۆری نەخایاند كە فەرماندەی لەشكر بڕیاری دەركردنی «تایمـــی بەسرە» ((Basra Times))ی‌دا كە بە عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و توركی بلآو دەكرایەوە . هەمانكات كەوتنە دەركردنی دوو گۆڤـــاریش ، یەكێكیان بـــۆ دەنگوباسی شەڕ و ئەوی‌تریان بۆ باسی سەرەك هۆزەكانی سەر بە خۆیان و وێنەی شار و شوێنەواری كۆنی عیراق تەرخان كرابو . دیارە ئەركی یەكەمی ئەم پەخشــە و رۆژنامە و گۆڤارانە لە یەكەم رۆژی دەركردنیـــانەوە هەڵدانی ئینگلیز و بەدناو كردنی دوژمنـیان بو (٩) .

---

(٨) Lloyd George, Op. Cit., P. 1118.

(٩) بڕوانە : عبدالرزاق الحسنی . سەرچـــاوەی نـــاوبراو ، ل ٧٤ ــ ٧٥ ؛ حمید احمد حمدان التمیمی ؛ البصره فی ظل الاحتلال البریطانی ١٩١٤ ــ ١٩٢١ ، رسالة ماجستیر ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ص ٤٢٦ ــ ٤٣٣ .

بۆ ماوەی دوّ ساڵ رۆژنامەنوّسیّ ئینگلیز لە عیراق لەم سنورە دەرنەچو ٠ بەلاّم وەك زۆر شتیّتر لەگەڵ گرتنی بەغدا (١١ مارتی ١٩١٧) قوّناغیّکی نویّ لە میّژوّی ئەم رۆژنامەنوّسیّیەدا دەستی پیّکرد٠ ئینگلیزەکان لە رۆژی ١١ی تەشرینی یەکەمی هەمان سالەوە دەستیان کردە بلاّوکردنەوەی پەخشەیەکیتر لە بەغدا بە ناوی « صدی الحقیقة» (دەنگدانەوەی راستیّ)یەوە کە بۆ باس و ویّنەی سەرکەوتنەکانی ئینگلیز و هاوپەیمانانیان تەرخانکرا ٠ هەنگاوی گەورەی ئینگلیز لەم مەیدانەدا دەرکردنی رۆژنامەی «العرب» بوّ کە یەکەم ژمارەی رۆژی ٤ی تەموزی سالّی ١٩١٧ دەرچو ٠ لەژیّر ناوی « العرب »دا نوسرابو « رۆژنامەیەکی رۆژانەی سیاسیّ هەوالگوزاریّ میّژوّییّ ئاوەدان کەرەوەیە ٠ بە بیر و ئامانج عەرەبیّیە ٠ لە بەغدا عەرەب بۆ عەرەبی بلاّودەکاتەوە » [١٠] ٠ شایانی باسە ژمارەیەکی زۆر لە زانا و نوسەری ناوداری ئەو سەردەمەی عیراق بە دەرکردنی «العرب»ەوە خەریك بوّن ، لەمانە : ئەنستاس ماریّ کەرمەلیّ و زەهاویّ و مەهدیّ بەسیر و کازم دوجەیلیّ و عەبدورزەحمان بەنا و زۆریتر ٠

هەنگاوی گەورەی داهاتوی ئینگلیز بریتی بوّ لە دەرکردنی سیّ رۆژنامەی نویّ کە هەرسیّکیان لەگەڵ دەست پیّکردنی سالّی ١٩١٨ کەوتنە دەرچوّن ٠ یەکیّکیان ئینگلیزیّ رۆژانە بو ، بە چوار لاپەڕە و بە ناوی ((Baghdad Times)) (تایمسی بەغدا)وە دەردەچوّ ٠ یەکیّکیتریان ناوی «ئیران» بوّ کە بە زمانی فارسیّ و بە دوّ لاپەڕە هەفتەی جاریّ دەردەچوّ [١١] ٠

---

(١٠) عەرەبیّیەکەی بەمجوّرە بوّ : « جریدة سیاسیة اخباریة ادبیه عمرانیه . عربیة المبدا والغرض . ینشئها في بغداد عرب للعرب » .

(١١) ئیران لە شەڕی یەکەمی جیهاندا بەشدار نەبوّ ، بەلاّم خاکی بوبوە مەیدانیّکی گەورەی ئەو شەڕە و لەشکر و کریّگرتەی چوار دەولەت (تورکیا و ئەلمانیا و بەریتانیا و روسیا) خاکیان بە تورەکە دەبیّژا . ئینگلیزەکان عیراقیان لە یەکەم رۆژی داگیرکردنیّیەوە کردە مەلبەندی

سێیەمیان «تێگەیشتنی راستی» بۆ • رۆژنامەی «العرب» بەبۆنەی دەرچونی ئەم سێ رۆژنامەیەوە نوسیویە دەڵێ :

«هەر ئەوەندە پێی تورك لەم خاکە پیرۆزە بڕا سروەی بەیان گیان و بیری خەلکی فێنك کردەوە ، لە کۆت و زنجیر قوتـار بون و لەم ولاتـەدا بزوتنەوەیەکی روناکبیری ••• ئەوتۆ دەستی پێکرد کە قەت لە وێنەیمـان نەدیوە مەگەر ئەوە نەبێ لە رێگەی مێژووە دەرحەق سەردەمی ئـاوەدانی عەباسییان بیستومانە •

تورکان رۆشتن و لە پیسی بەولاوە هیچیان بەجێ نەهێشت بونیـان بیرخاتەوە ••• ئەوان دو رۆژنامەیان هەبو «زوراء» کە تورکی و هی میری بوو «الزهـور» [۱۲] کە ئۆرگانی کۆمـەلی زۆردار و تاوانبـار بو [۱۳] ، هەردوکیان چ لە روی رێبازەوە چ لە روی زمـان و شـێوازەوە نزمتریـن رۆژنامەی جیهان بون •

بەلام ئیمرۆ کار بە جۆرێکیتر بەرێوە دەبرێ • هەر ئەوەندە تورکان رۆشتن ئەم رۆژنامەیە (واتە «العرب» ـ ك• م•) دەرچو • لەگەل هەلهاتنی روی سالی نوێی ۱۹۱۸یش لە بەغـدا سێ رۆژنـامەیتر کەوتنـە دەرچون: یەکێکیان ناوی تایمـی بەغدایە ، رۆژانە و ئینگلیزی زوبانە ، دووەمیـان «تێگەیشـتنی راستی» و سێیەمیان «ئێران»ە ••• ئەم سێ رۆژنامەیە هی ئەو نەتەوانەن کە لەم شـارە دەژین ـ عـەرەب و ئینگلیز ، کورد و فورس • دەولەتی بەریتانیا هەمو نەتەوەیە هاندەدا بۆ دامەزراندنی هەر شتێ بـیر و

پرۆپاگەندەی خۆیان لە ئێران چونکە لە ناو ئەو ولاتە خـۆیدا مـەودای تەواوی ئەو کارەیان نەبو .

(۱۲) «الزهور» رۆژنامەیەکی سیاسی بو ، لە رۆژی ٤ی تەشرینی دووەمی سـالی ۱۹۰۹ەوە بە عەرەبی و تورکی لە بەغدا کەوتە دەرچون .

(۱۳) مەبەستی کۆمەلی ئیتیحادی دەسـتەی تورکانی لاوە کە تەموزی ۱۹۰۸ هاتە سـەر حوکم .

ئاواتی دەربڕێ • سوپـاس بۆ یەزدان کە دەولەتێکی پێ بەخشـین چـۆن پێویـستە کار وا دەزخێنێ و ڕێگەی هەموان دەدا بە هەوای خۆیان تا خوا دەڵێ بەس بنوسـن » [١٤] •

هیچ بەلگەیەکی مێژوویی ڕۆن بە دەستەوە نییە لە ڕێگەیەوە بتوانرێ ناوی ئەوانە دیار کرێ کە سەرپەرشتی دەرکردنی «تێگەیشتنی ڕاستی»یان دەکرد • زوربەی نوسـەرانی ڕۆژنـامەی «العرب» و هەمـو نوسـەرانی «تێگەیشتنی ڕاستی» نـاوی خۆیـان لەسـەر بەرهـەم و وتارەکانیـان نەدەنوسی [١٥] • بەلام وردبونەوە لە چەند ڕاستییەك و بەراوردیان گومان لە بەشداری دوکەس نـاهێڵن : یەکەمیـان میجـەر سـۆن و دووەمیـان شوکریلفەضلی (شکری الفضلی)یە • لەوانەیە هەر ئەم دوانەش بە جوتـە دەستەی نوسەر و کارگێڕی «تێگەیشتنی ڕاستی» بوبن •

---

(١٤) «العرب» ، بغداد ، ٧ کانون الثانی ١٩١٨ .

(١٥) بەنیسـبەت «العرب»ەوە مێژونوسی ئاگادار مامۆسـتـا عەبـدوڕڕەزاق حەسـەنی دەڵێ ئەو نوسەرانە لەوە سڵیان دەکردەوە ئومەی لایەنگیری داگیرکەریان بدرێتە پاڵ (عبدالرزاق الحسـنی ؛ سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٥) . ڕاستە زۆر نوسـەری ئەم ڕۆژنامەیە ناوی خۆیان نەدەنوسی ، هی واشیان هەبو نازناوی بۆ خۆی دادەنا . بۆنمونە عەبدوڕڕەحمـان بەننا بە ناوی (ابن‌البراع)ەوە نوسینی بلاو دەکردەوە . کەرمەلی زانـا گەلێ نازناوی جیاجیای بەکاردەهێنا . بەلام ئەمـە بۆ خـۆی کارێکی ئاسایی‌یە . بەوێنە کەرمەلی ناوبراو .؛ نازناوی هەبو کە زۆربانی بـەر لە ساڵی ١٩١٤ بەکارهێناوە (بڕوانە : کورکیس عواد ، الاب انسـتـاس ماری الکرملی . حیاته ومؤلفاته (١٨٦٦ ــ ١٩٤٧) ؛ بغداد ؛ ١٩٦٦ ، ص ١٩ ــ ٢٢) . هەمانکات ژمارەیە نوسەر و شاعیری بەناوبانگی ئـەو سـەردەمەی وەك زەهاوی بە ناوی ئاشکرای خۆیـانەوە لە «العرب»دا بەرهەمیـان بـلاو دەکردەوە و بە شـانازی‌یەوە باسـی دەسـکەوتە شارستانی‌یەکانی ئینگلیزیان دەکرد . مەبەسـتم لەم ڕونکردنەوەیـە ئەوەیە نیشـانی دەم بۆ ئەو سـەردەمە هێشتا زو بو بەوجـورە بێر لـە ئینگلیز بکرێتەوە ، بەتایبەت چونکە هێشتا دلی خەلك پڕ لە رق و کینە بو بەرامبەر عوسمانی‌یان و تەواو ئینگلیزیان لەنزیکەوە نەناسـیو .

هەرچی مێجەر سۆنە [١٦] لە هەمو ئینگلیزی ئەو سەردەمە و بگرە پێش ئەو سەردەمەش زیاتر شارەزای کورد و وڵاتی کورد و زمانی کوردی بــو • بەر لە شەڕی یەکەم بە چەند ساڵێ هاتبووە ناو کورد و لە نزیکەوە دەرسی نیشتمان و نەریتی کردبوون و پەیوەندی لەگەڵ زۆری ناوداریان بەستبــو ؛ بەرهەمی گەورە و بایەخداری دەربارەیان بڵاو کردبووە [١٧] • سۆن زمانی کوردی ئەوەندە دەزانی ماموستا ئەمین زەکی بڵێ : «بەقــەدەر کوردێــك کوردی ئەزانی و لە عالمێکی کورد زیاتر شارەزای زمانەکەمان بو » [١٨] • کوردی زانینی سۆن گەیشتبووە رادەیە قورئــانی پیرۆزی بە بــاشی لــە عەرەبییەوە وەردەگێڕایە سەر زمــانی کوردی • جارێکیــان بە بەردەمی چاپخانەیەکی سلێمانیدا تێدەپەڕێ و دەبینێ زۆر کەس بە قومارەوە خەریکن• یەکسەر وتارێ بە ناوی خۆیەوە لە «پێشکەوتن»دا بڵاو دەکاتەوە و تێیــدا دەڵێ :

---

(١٦) ئێلی بانــستەر سۆن (Ely Bannister Soane) (١٦ی ئابی ١٨٨١ – ٢٤ی شوباتی ١٩٢٣) یەکێکە لە ئەفسەرە سیاسییە هەرە ناودارەکانی ئینگلیز . وەك رۆژهەڵات و کوردناسیش شوێنی دیاری خۆی هەیــە . بەر لە شەڕی یەکەم بە ناوی میرزا حسەین غولامی شیرازییەوە هــاتە گەلێ ناوچەی کوردستان . ساڵانی شەڕ زۆر فەرمانی گرنگی لە عیراق پێسپێررا . دوای شەڕ بۆ ماوەیە حاکمی سیاسی سلێمانی بو . لــە رۆژانی سەختی کاریدا توشی سیل هات و ئەنجام بەو دەردە رۆی .

(١٧) گەشــتەکەی کوردســتانی بــە کتێبێکی گەورە دوو جــار چــاپکرا (E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1912 and 1926).
گەلێ بەرهەمی بایەخــداری دەربــارەی زمــانی کوردی و هــۆزەکانی کوردستان هەیــە .

(١٨) محمد امین زکی ، خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان ، جلدی اول (جزمی دووەم) ، بەغدا ، ١٩٣١ ، ل ٢٩١ . لە زۆر شوێنیتردا چاپی عەرەبی ئەم کتێبەمان وەك سەرچاوە بەکارهێناوە ئەویش زیاتر لەبــەر لێدوانەکانی محەمەد عەلی عەونییە .

«دەڵێم ئەم یاری‌یانە لەسەر پارە یا چای بێ یاخود لەسەر هەچ شتێکی‌تر بێ قومارە و فەرقێکیان لە تێودا نی‌یە • لە قورئـانی مەجیـدا بێژراوە : «یسألونك عن الخمر والمیسر قل فیهما اثم کبیر ومنافع للناس ، واثمهما أکبر من نفعهما » یەعنی : «لە تۆ دەپرسن لە مەی و قومار بڵێ لەو دوانەدا زیـانی گەورە و قازانج هەیە ، بەڵام زیـانیان زۆرترە لە قازانجیـان » • دیسـان فەرموراوە : « انما یرید الشیطان ان یوقع بینکم العداوة والبغضاء في الخمر والمیسر ویصدکم عن ذکر الله وعن الصلوات » یەعنی « جگە لەمە نی‌یە کە شەیتان دەیەوێ لە ناوتان دوژمنی و رق بخـاتن بە مەی و قومـار و ئێـوە بهێڵێتەوە لە زکرێ خوا و لە نوێژ » (١٩) • دیارە کێشانی ئەم کوردی‌یـەی سۆن دەبێ بە تەرازوێ سەردەمی خۆی بێ کە لەگەڵ قـەی گەلێ شاعـیر و تۆسەری ئەو قۆناغە پارسەنگی پێ ناوێ • بەڵام گوێ بۆ ئەم راگەیـاندنە رایەڵ کەن کە دیـان هەر خۆی نوسیویە :

« بۆ زانینی هەمـو :

مەجید کوڕی عەلێ هەمەوەندێ ٢٧ ساڵەیە ، دەستە پیاوە ، سمێڵی پڕ و درێژە ، ریشی تۆپە ، مۆی سورە ، پیاوی کوشتووە و هەڵاتووە ، هـەچ کەسێ هەواڵی ئەو مەجیدە بدا کە بۆ کوێ چووە یا بیگرێ و بیگەیێنێتـە حوکمەت سێ‌صەد روپیەی ئەدرێتێ •

حاکمی سیاسی مێجەر سۆن » (٢٠) •

سۆن حەزی دەکرد زمانی کوردێ پێشکەوێ و بێتە زمانی نوسێن • بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەم نیازەی پەنای بردە بەر گەلێ کاری بە ئەنجام • هەر کە بووە حاکمی سیاسێ سلێمانی کوردێ کردە زمانی خوێندن و نوسێن و

---

(١٩) «پێشکەوتن» ، سلێمانی ، ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ •
(٢٠) «پێشکەوتن» ، ٣ی مارتی ١٩٢١ •

پەیوەندیی نێوان دەزگایانی میری[21] • بەخێرایی کتێبی ئـەلفبای کوردیی چاپکرد و خۆی بەسەر فێرگەکاندا دەگەڕا و زۆر گەرم مامۆستا و شاگردانی ئەو قوتابخانانەی بۆ بەکار هێنانی زمانی کوردی هاندەدا • جگە لەوە سۆن کەوتە هاندانی نوسەر و شاعیرانی کورد بۆئەوەی زیاترپەتی بنوسن • بـۆ ئەم مەبەستەی پێشکەوتنێکی رێکخست و نوسینێکی زەکی صائیبی کردە دووەم لەگەڵ ئەوەش کە لە تارێـکبینی و ورە بـەردان و «گەڕان بەدوای عیزرائیل» بەولاوە هیچیتری تێدا نی‌یە ، بەلام هەمتوی لە بەرگێکی ساکاری پەتیدا پێشکەش کراوە و مێجەر سۆنیش عەوداڵ و کوژراوی ئەوە بـو • هەر لەو پێشکەوتنەدا شیعرێکی شێخ نوریی شێخ صالحی کردۆتە یەکەم کە قەت ناچێتە ناو دەفتەری بەرهەمە بەهێزەکانی ئەو شاعیرەوە ، بەلام بۆ سۆن ئەوە زۆر بـو کە شێخ نوریی بە کوردییەکی پـەتی خەلکی هاندەدا بۆ بایەخدان بە کشتوکاڵ[22] • هەر بەوجۆرەش سۆن شـێخ نوریی و جەمالی عیرفانی هان دەدا لەسەر لۆکە و توتن و ئەو بابەتانە بنوسن • راستە مێجەر سۆن دەیەویـست داهاتی بۆجەی کارگێڕیی شار زۆر کا کە هەمو کاروباری ناوچەکەی پێ هەلدەسوڕێنرا ، بەلام خۆ هیچکام لە حاکمە سیاسییەکانیتر،

---

(21) بڕوانـە :
W. R. Hay, Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officcer 1918 — 1920, London, 1921, PP. 36 — 37.

(22) مێجەر سۆن هەواڵی ئـەو پێشکەوتنـەی لە ژمـارە (27) و (28)ی رۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بلاوکردەوە . یازدە کەس لەو پێشکەوتنەدا بەشدار بون کە سیانیان یەکەم و دووەم و سێیەم دەرچون. یەکەمیـان شیعری شێخ نوریی شێخ صالح بۆ «جوتو گا شـتێکی چـاکە» (٥٠ روپیەی لە سەر وەرگرت) ، دووەمیان پارچەیە پەخشانی زەکی صائیب بۆ ، بێ ناونیشـان بلاوی کردەوە و ٣٥ روپیـەی لەسـەر وەرگرت ، سێیەمیان «رۆژەوە بۆنێك»ی محەمەد جمیل (جەمیل صائب) بۆ کە ئەویش پارچەیە پەخشانە لە شێوەی چیرۆکدا نوسراوە و ٢٥ روپیەی لەسـەر وەرگرت (بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ٢٨ی ئۆکتۆبەر و ٤ و ١٨ی نۆڤەمبەری ١٩٢٠) .

تەنانەت تۆئێلیش کە وا ناسرابو کوردی خــۆش دەوێ ، وەك ئەو بیریــان نەکردەوە و رەفتاریان نەکرد •

لە لایەکی ترەوە مێجەر سۆن وەك فەرمانبەرێك درێغی لە جێبەجێ کردنی هیچ ئەرکێکی سەرشــانی نەدەکرد ؛ چیی پێ دەکرا وەك نوێنــەری رژێمی ولاتەکەی بە ئەوپەڕی دڵــسۆزییەوە دەیکرد • لەمیشیاندا سۆن عــارەقی دەڕشت و توشی دەرد و ئازار دەهات و زادی مێشــکی دەسوتاند و زۆریشی لەسەر دەکەوت • گەلێ جار سۆن لەگەڵ مەرگ دەستە و یەخە دەوەستا[٢٣] •

بەمجۆرە پێویستە لە هەمو قوژبن و لایەنێکەوە سەیری سۆن بکرێ : وەك مرۆڤێك کە ئەویش مەبەستی بۆ بێتــە « لۆرانسی کورد »[٢٤] ، وەك فەرمانبەرێك و وەك پیاوێکی ئازا و زانــا و شــارەزا • سەربــاری هەمو ئەمانەش سۆن دەستی باڵای لە مەیدانی رۆژنامەنوسیدا هەبو • یەکێ بو لە بەڕێوەبەرانی ((Basra Times)) کە یەکەم رۆژنامەیە ئینگلیزەکان لە بەسرە دوای گرتنی دەریان کرد[٢٥] • هەر کە بوشە حاکمی سیاسی سلێمانی یەکسەر دەستی دایە دەرکردنی رۆژنامەی «پێشکەوتن» کە بە بــارست و ناوەرۆك لەگەڵ «تێگەیشتنی راستی» هیچ جیــاوازییەکی نییە • ئەم راستییــانە

---

(٢٣) تایبەت بەر لە شەڕی یەکەمی جیهــان ، واتە ئــەو کاتــەی بە نــاوی بازرگانێکی عەجەمەوە ماوەیەکی درێژی لە کوردســتان بردەســەر . مێجەر سۆن خۆی بە وردی باسی ئەو رۆژانەی کردووە (بڕوانە کتێبەکەی : ((To Kurdistan and Mesopotamia in disguse)).

(٢٤) ئێرنــست مێین دەڵێ کارەکانی سۆن «بەرادەی کارەکانی لۆرانــس گرنگ بون‌هەرچەندە کەمتر زانراون » .
(E. Main, Iraq from Mandate to Independence, London, 1935, P. 51).

(٢٥) بڕوانە :
A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia 1914 — 1917. A Personal and Historical Record, London, 1930, P. 73.

بەسەر یەکەوە دەبێ گومان لەوەدا نەهێڵن کە مێجەر سۆن دەست و دەوری گەورەی لە دەرکردنی رۆژنامەی «تێگەیشتنی راستی»دا هەبوو .

کە ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی» دەخوێنیەوە هەست بە نوسینی دوو کەسی جیاواز دەکەیت ، هەست دەکەیت یەکێکیان بۆ کورد سوتاوە و بە زمان و هەستی رۆژهەلاتیەك دەدوێ . ئەوی تریان وەك ئینگلیزێکی دڵسۆز و روناکبیرێکی ئەوروپایی دەنوسێ . ئەمیان وەك وتمان مێجەر سۆنە . هەرچی ئەوی تریانە زۆر لەوە دەکا شوکریلفەضلی بوبێ[٣٦] . بۆ ئەمەش ، وەك لە خوارەوە باسی دەکەین ، چەند بەڵگەیەکمان بەدەستەوەیە .

شوکریلفەضلی[٣٧] (١٨٨٢ ــ ١٩٢٦) یەکێکە لە نوسەرە ناودارەکانی

---

(٣٦) روفائیل بەطی لە بەرگی یەکەمی سالی ١٩٢٦ی « لغة العرب »دا ئیشارەتێکی کردووە بۆ ئەوە کە شوکریلفەضلی لە «تێگەیشتنی راستی»دا کاری کردووە .

(٣٧) نیسبەت بە گەڕەکی «فضل» لە بەغدا کە لیا لەدایكبووە . کوڕی مەحمودی کوڕی ئەحمەد ئاغای خەڵکی سلێمانیە . عایشەی دایکی لە هۆزی «کرویە»ی عەرەبە . گەلێ سەرچاوەی باوەڕپێکراو دانی بەم راستیەدا ناوە (بڕوانە : رفائیل بطي ، شكري الفضلي (١٨٨٢ ــ ١٩٢٦) ، ــ «لغة العرب» ، بغداد ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ ، ص ٢٢ ؛ خيرالدين الزركلي ، الاعلام ، الجزء الثالث ، الطبعة الثالثة ، بيروت ، بلا ، ص ٢٥٠ ؛ حەمە بۆر ، شكري الفضلي الشاعر الذي كتب للعرب والاكراد ، ــ «العراق» ، بغداد ، ١٨ آب ١٩٧٧) . لەگەڵ ئەوەش هەن ئەم پیاوە لە دایك و باوکەوە بە عەرەب دادەنێن (بڕوانە : عبدالله الجبوري ، شكري الفضلي ، ــ «البلد» ، بغداد ، ٥ مایس ١٩٦٦) . گەر ئەمە راست بێ ئەوەندەیتر لە مەقامی شوکریلفەضلی بەرز دەکاتەوە ، زۆر خۆشە مرۆڤ هێند دیموکراسی بێ و گەلانیتری بەورادەیە خۆش بوێ و ئاوا دڵسۆزانە خزمەتی زمان و کەلەپوریان بکا و بۆ دوازۆژیان بە پەرۆش بێ . با لێرەدا ئەوەش بڵێین بەڵگەیەکی گرنگی عەرەبایەتی شوکریلفەضلی لای عەبدوڵلا ئەلجبوری ئەوەتە کە لە کتێبی «مشاهير الكرد و كردستان»ەکەی مامۆستا ئەمین زەکیدا ناوی نەهاتووە ! .

عیراقی پێش شەڕی یەکەم و دوای ئەو شەڕە • بە دایك عەرەب و بە باوك کورد شوکریلفەضلی ، وەك نوسەرێکی کورد دەلێ ، تاکە کەسە کە بۆ هەردو رەگەزی وەفادار بۆ[٢٨] • هەرچەندە بەغدا مەڵبەندی خێزانی ئەم پیاوە بو بەڵام بەلای کەمەوە ٢٠ ساڵی تەمەنی لە کوردەوارێ بردە سەر ، تایبەت لە سلێمانی و دەوروبەری [٢٩] • بەمجۆرە کوردییەکی باشی دەزانی و تەواو شارەزای ژیانی کۆمەلایەتی کورد بو • کوردێ زانینی شوکریلفەضلی گەیشتبووە رادەیە شیعری پێدەنوسێ و شەڕە شیعری لەگەڵ شاعیرێکی بە دەسەلاتی وەك شێخ رەزا دەکرد[٣٠] • بەر لەوەش شەڕی یەکەم دەست پێ بکا ئەم پیاوە لە سەر کوردی دەنوسێ• لەو زنجیرە وتارەی کە لە «لغة العرب»دا بە ناوی «کوردی ئیمڕۆ»وە بلاوی کردۆتەوە وەك شارەزایە باسی ئافرەت و پیاو و خێزان و جل و بەرگ و ئایین و نەریتی کوردی کردووە [٣١] • زۆر پێ دەکا یەکەم کەسی خۆمانە بێ کە هەولی داوە وشەی کوردێ بە پیتی لاتینی بنوسێ • هەر لەو وتارەیدا گەلێ وشەی کوردێ پەتێ بە لاتینی نوسیوە [٣٢] •

---

(٢٨) بڕوانە : حەمە بۆر ، سەرچاوەی ناوبراو .

(٢٩) لەمبارەوە گۆڤاری باوەڕپێکراوی «لغة العرب» بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان نوسیویە دەلێ : «٢٠ ساڵی لەناو کوردا بردەسەر و . . . گەڕاتێکی تەواو بەو ناوچەیەدا گەڕا » (بڕوانە : «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٢٣٤) .

(٣٠) وەك باس دەکەن دیوانی شوکریلفەضلێ لای مامۆستا مەلا نەجمەددین بووە . بە شیعرێکی شێخ رەزادا رون دیارە کە شەڕە شیعری تورسیان لە نێواندا بووە (دەربارەی ئەو شیعرەی شێخ رەزا بڕوانە : « دیوانی شێخ رضای طالەبانی » ، کۆکەر و چاپکەری علی الطالبانی ، بەغدا ، ١٩٤٦ ، ل ٤٠) .

(٣١) شكری الفضلی ، الكرد الحالیون ، ــ «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرین الثانی ١٩١٣ ، ص ٢٣٤ ــ ٢٤٢ ؛ الجزء السادس من السنة الثالثة ، تشرین الثانی ١٩١٣ ، ص ٣٠٧ ــ ٣١٣ .

(٣٢) بۆنمونە : کورتەك = Koûrtak ؛ دۆم = Dôm ؛ سێ براکە Sé — Brakéh و گەلێکیتر .

جگــه لەمانــه شوکریلفەضلیش وەك میْجــەر ســۆن دەســتی لــه رۆژنامەنوسیْدا بالاّ بۆ • بەرلەوەی شــەڕی یەکەم دەستپێبکا وتــاری سیاسی و کۆمەلاّیەتی و شیعری لە رۆژنامەی « التعاون » و « الزهور »دا بلاّودەکردەوە[٣٣] • وەك وتمان لە گۆڤاری « لغة العرب »یشــدا وتاری دەنوسی • کە ئینگلیز لە سالاّنی شەڕدا « العرب »ی عەرەبی و « ایران » و « ظفر عراق »ی فارســیيان دامەزراند شوکریلفەضلی بووە نوســەرێکی چالاکیــان [٣٤] •

ئەمانــه گومان لــەوەدا ناهێلّن کە شوکریلفەضلی یەکێك بووە لــه سەرپەرشتیکەرانی «تێگەیشتنی راستی»• راستە هیچ بەلّگەیە لەو رۆژنامەیە خۆیدا بۆ ساغکردنەوەی ئەم راستیيە بە دەستەوە نیيە ، بەلاّم هەمانکات هیچ بەلّگەیەکی بەشداریشــی لە چاپەمەنیيەکانی تــری ئینگلیزدا بەرچاو ناکەوێ • جگــه لەوە کوردێکیتر شكنابەین ئەو ســالّەی « تێگەیشتنی راستی » تیا دەرچوّ لە بەغدا بوبێ و نوسین و دەرکردنی رۆژنامەی لە دەست هاتبێ • جەمالّ بابان تاکە کوردی عیراقە بەر لە شــەڕی یەکــەم رێگــەی رۆژنامەنوسی گرتە بــەر ، بەلاّم ئەویش لەگەلّ هەلّگیرسانی ئاگری شــەڕ ناچار دامو دەزگای گۆڤارە تاقانەکەی پێچایەوە •

جگە لە سۆن و شوکریلفەضلی بیری پشکنەر لەمباسەدا تارادەیە بــۆ نۆئێلیش دەچێ هیچ نەبێ چونــکە بەرادەی ســۆن بایەخی بــه کورد و کوردستان دەدا و وەك ئەو یەکێ بــۆ لە ئەفسەرانی لەشکری ئینگلیز لــه عیراق • بەلاّم نوئێل زیاتر بیری لە هۆز و سەرەك هۆزانی کورد دەکردەوە • ئەم بەر لە سۆن بووە حاکمی سیاسیی ناوچەی سلێمانی ، کەچی وەك ئــەو

---

(٣٣) «التعاون» و «الزهور» لە بەغدا دەردەچون .
(٣٤) عبدالرزاق الحسنی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٥ ؛ روفائیل بطی ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٢٣ ـــ ٢٤ .

بیری لە دەرکردنی رۆژنامەیەکی کوردیێ نەکردەوە هەرچەندە لەو زیاتر پەرۆشی بۆ کورد نیشان دەدا .

بۆ ساغکردنەوەی ئەم راستی‌یانە پەنام بردە بەر زۆر کەسی شارەزا و خوێندەواری کوردی ئەو سەردەمە . هەر لەمبارەوە نامەیەکی تایبەتیم بۆ مامۆستا تۆفیق وەهبی نارد بەلکو ئەوو ئەدمۆندس بتوانن یاریدەیەکم بدەن. وا لە خوارەوە دەقی وەلامی مامۆستا وەهبی بلاو دەکەمەوە کە بۆ خۆی بەلگەیەکی‌ترە بۆ ئەم باسە :

« ... جوابی ئەو کاغەزەی ناردبۆم بۆ میستەر ئەدمۆندس هاتەوە . میستەر ئەدمۆندس دەلێ کە ئەو سەردەمەی « تێگەیشتنی راستیێ » دەردەچۆ ، خۆی لەگەڵ کاروباری کوردستاندا پەیوەندیێ نەبۆ . « تێگەیشتنی راستیێ » ئۆرگانی پرۆپاگەندەی سیاسیێ بەریتانیێ بۆ ، میستەر سۆن سەرپەرشتیێ دەکرد . بەلام باوەڕ ناکا کە مێجەر نۆئێل دەستی بۆبێ تێیدا . وە دەلێ کە دەشێ شوکریلفەزلیێ یەکێ بۆبێ لە سەرەك نوسەرەکانی ... » [٣٥] .

یەکەم ژمارەی « تێگەیشتنی راستیێ » رۆژی سێ‌شەممەی ١٨ی (ربیع الاول)ی ١٣٣٦ی کۆچی ـ یەکی کانونی دووەمی سالی ١٩١٨ لە بەغدا دەرچو ، بەلام لەو ژمارەیەدا بە هەلە سالی ١٩١٧ لەبرتی سالی ١٩١٨ چاپکراوە [٣٦] . یەکەم ژمارەی بەمجۆرە « مسلك »ی رۆژنامەی تازە

(٣٥) لەو نامەیەیدا مامۆستا تۆفیق وەهبی دەلێ : «پێشنیار دەکەم لەباتی (د.) نیشانەی (در.) دانێن بەرامبەر وشەی دوکتۆر » .

(٣٦) بەهۆی ئەو هەلەی چاپەوە دانەری «کشاف الجرائد والمجلات العراقیە» (بغداد ، ١٩٧٦) زاهیدە ئیبراهیم کەوتۆتە هەلەوە و سالی ١٩١٧ی بە سەرەتای دەرچونی «تێگەیشتنی راستیێ» داناوە . سەرچاوەی‌تریش

لەدایکبوی دیار کردووە: «تێگەیشتنی راستی خزمەتی یەکبون و سەربەستی و سەرکەوتنی کوردان ئەکا • ئەمڕۆ هەمو ئەقوامی عالەم خەریکی بەجێهێنانی ئەم ئومێدە موبارەکەن و گەلێکیان لەپاش کۆششێکی پیاوانە پێی گەیشتن• هەر فیکرێ کە بە تەرازوی عیلم و عەقڵ نەپێورابێ عەرزی ناکەین ، هەر ئیشێ کە بە تاقی کردنەوە چاکدەرنەچوبێ کردنی رەوا نابینین » [٣٧] •

وەك لەکۆتایی بەشی دووەمدا وتمان کورد بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان گەیشتبووە ئەو پلەیەی لە رێگەی رۆژنامەوە قسەی لەگەڵ بکرێ • ئینگلیزیش ئەو سەردەمە لە گشت لایەکەوە مەبەستی بۆ کورد بەلای خۆیدا راکێشێ • لەمەدا ، بەر لە هەمو شت ، هۆی دەرکردنی «تێگەیشتنی راستی » دەبینرێ •

بەشی زۆری سەرتاپای ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی» بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کراوە و لەمەدا هیچ لاداێك لە سروشت و کاری ئاسایی بەدی ناکرێ • هەر لە ژمارە یەکدا و دوابەدوای باسی رێبازی رۆژنامەکە «تێگەیشتنی راستی» وتارێکی بەم ناوەوە بڵاوکردۆتەوە : «چاکەی حکومەتی بەریتانیای معظم بۆ عیراق» • لێرەدا بەشی زۆری ئەو وتارەی وەك خۆی دەخەینە بەرچاو بەنیازی رونکردنەوەی رێباز و شێوازی نوسینی «تێگەیشتنی راستی» لە سەرەتای هاتنە مەیدانیەوە :

«عیراق لەم شەڕە عالەمگیرەدا لە هەمو لا نەوجەوانانێکی زۆری بەکوشتندرا کە بەراستی قوەتی ئەژنۆ و هێزی دەستی بەختیاری ئایندە بون • لەبەرئەمە ئەم وڵاتە خەندەبارە ، هەمو لایەکی لە زۆری هەتیوانی هەناسە سارد و بێوەژنانی بێکەس و دەر هەمیشە دەگریا • هەزاران ماڵ

کەوتونە هەمان هەڵەوە (بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو) •

(٣٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە یەك ، ١ی کانونی دووەمی ١٩١٨ •

ویران بۆ ، سوتا ، وەك جگەری خانەخوێ بۆ بەكۆی زوخاڵ . هــەزاران بــاغ و جۆگە و زەویێ بێخاوەن ما . رزق ، شــتومەك رۆژبــەرۆژ كەم ، فەقیر و هەژار تا ئەهات زۆر دەبۆ . گەلێ كەس ئێوارە بێچرا دەما ، شەو بێشێو سەریان ئەنایەوە . هەمۆ لایە پڕ لە شیوەن و هــاوار و گریــان و باوكەڕۆ بۆ . بێسەرێ و بێدەرێ هەمۆ ولاتانی خەمبــار كرد . بێئیشێ ، بێبازاڕێ خەڵقی لە گیانی خۆی بێزار كرد [٣٨] . عیراقییە بێچارەكان لەژێر باری گرانی خوێنینی ئەم هەمۆ شەڕ و شۆڕە ، ئەم هەمــۆ خەم و خەفەتــە دەیانناڵاند ... ئاخرێ خوا حكومەتی معظمەی بەریتانیای بۆ عیراقییەكان رەخساند ، حكومەتە زالمە عاجزەكەیان دەركرد و هەموانی لە كۆت و زنجیری بێرەحمێ ئەوان نەجاتدا . لە حالی نەزعی گێڕانەوە ، دۆبارە ژیانەوە...» . ئینگلیز بە «زەڕەبینی قانون و عەدالەت تەماشای حەق و حەقیقەت دەكەن... ئەو زەوییانەی كە جاران سێیەكێكی لەبەر زولم نەدەچێنرا ئەمڕۆ هەمــۆ سەوز ئەكاتەوە ، حكومەتی معظمەی بەریتانیا گەنمو جۆیــەكی زۆری بــە فەلاحەكان داو ئیشی تەواو بۆ ئاسان كردن» . بەم جــۆرە و لە ســایەی ئینگلیزدا هەموان «عومرێكی ئاڵتونین و زیوینین رادەبوێرن» [٣٩] .

---

(٣٨) رستەی لەم بابەتە : «بێسەرێ و بێدەرێ هەمۆ ولاتانی خەمبار كرد ، بێئیشێ و بێبازاڕێ خەڵقی لە گیانی خۆی بێزار كرد» لە نوسینی یەكێك دەكا دەستی لە شیعردا هەبێ . ژمارەكانی «تێگەیشتنی راستێ» پڕن لە نمونەیوا كە ئەمەش بۆ خۆی بەڵگەیەكیتری بەشداریێ كردنی شوكریفەضلییە لە بلاوكردنەوەی ئەو رۆژنامەیەدا .

(٣٩) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمــارە یــەك ، ١ی كانونی دووەمی ١٩١٨ . لەمەدا «تێگەیشتنی راستێ» و «العرب» تەواو بەكیــان دەگرتــەوە . ژمارەكانی ئەمیشیان وەك ئەو پڕن لە هەڵدان بە شانوباهوی ئینگلیزدا . هەر بۆنمونە ئەم چەند دێڕەی «العرب» دەخەینە بەرچاو كە هەمان رۆژ بلاوی كردۆتەوە . «العرب» لەو ژمارەیــەیدا دەڵێ : «لە ســەردەمی لەناوچۆی توركدا ناوی بەندیخانە لەشی دەهێنایە لەرزیــن ، خەڵــك مردنیان بەلاوە خۆشتر بۆ وەك لەم ناوە بێزراوە . تــوركان ، خوا تــا

راکێشانی هەستی گەلانی ناو ئیمپراتۆریێ عوسمانی بۆلای ئینگلیز پێویستیێ بە بەدناوکردنی یەکجاریێ عوسمانی‌یان بۆ • «تێگەیشتنی راستیێ» و «العرب» لەمەدا درێغی‌یان نەکرد • بەشی زۆری سەروتار و نوسینی‌تری هەردوکیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کراوە • ناونیشانی سەروتاری ژمارە دوی «تێگەیشتنی راستیێ» ناوەرۆکی‌ئەم رێبازە رون دەخاتە بەرچاو : «کوردستان چ خێرێکی لە رۆمیان یەعنی لە تورکان دیێ ؟ » [40] • زۆر سەروتاری‌تری «تێگەیشتنی راستیێ» دەستە خوشکی ئەم بابەتەن ، وەك : « تورك بە عەمەلی کورد و ئەقوامی‌تر نایە» [41] •

کار بەمەشەوە نەوەستا • دەبۆ هەستی ئایینیێ خەڵك بزوێنرێ و وایان‌لی‌بکرێ تورك بە دوژمن و ئینگلیز بە دۆستی ئیسلام دانێن • لە وتاری «ئینگلتەرە و ئیسلام»دا «تێگەیشتنی راستیێ» نوسیویە دەڵێ : « ئەوی تەماشای تاریخ بکا دەبینێ کە حوکمەتی معظمەی ئینگلتەرە گەلێ جار بە فریای ئیسلام گەیشتووە • حوکمەتی تورکی چەند دەفعەیە لەبەرخاتری موسلمانان لە مردن خەلاص کردووە » • دوای باسی خۆشی و بەختەوەری موسلمانان لەژێر سایەی ئینگلیزدا «تێگەیشتنی راستیێ» دەڵێ : «حوکمەتی ئینگلتەرە و فەرەنسە و روسیا لەبەر خاتری موسلمانان بە حوکمەتی تورکیان گوت تۆ شەڕمەکە و بێ‌تەرەف بوێستە ئێمە هەرچی چاکە دەرحەق بە تۆ رەوای دەبینین • ئەما ئیتیحادی‌یە تورکەکان چونکە ئارەزویان ئەمە بو کە

رۆژی مەحشەر خەجالەتیان کا ، ئەم شوێنەیان کردبووە «رازەو بۆ دۆزەخ » . . . یەکەم کاری حکومەتی بەریتانیێ (لە عیراق ـ ك. م.) لابردنی ئەو بەندیخانەیەی رۆژانی تورك بۆ » . دیارە ئینگلیز لە جێی ئەو بەندیخانەیەکی هێند ریکوپێکیان دانا هەمو کەس حەز بکا تیا بژی (!!) .

(40) «تێگەیشتنی راستیێ» ، ژمارە دیێ ، ٥ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(41) سەروتاری ژمارە ٢٨ی «تێگەیشتنی راستیێ» ، ١٣ی مایسی ١٩١٨ .

عەرەب و کورد لەنــاو بەرن و هەر خۆیان بمێنن گوێیان لــەم قســانە نــەگرت ... » [٤٢] .

لە وتارێکی‌تریدا بە ناونیشانی «تورکە ئیتیحــادی‌یەکان موضــیری ئیسلامەتین» «تێگەیشتنی راستی» دوای هێرشێکی قورس بۆ سەر تورکانی لاو دەڵێ : « ئەم جەمعیەتە تورکە کە چاوی‌پێ‌کەوت عەرەب لە تورکیا لــە خۆیان زۆرترن و استنادگاهیان دیانەتی ئیسلامە بۆ ئەمە کە ئەوان زەعیــف بکەن دەستیان‌کرد بە ئیمحا و گۆڕینی کلیلی ئادابی دیانەتی ئیسلام . چی‌یان کرد ؟ . جەمعیەتێکی گەورەی تورکیان هێنــایە ناو و ناویــان نا « تــورك ئۆجــاغی » . راو رەسمی ئەم جەمعیەتە مەحوی ئیسلامیەتە و (ئەیەوێ ـ ك. م.) ئەوی غەیرە تورکە بیکا بە تورك ...» [٤٣] . لە سەروتارێکی تریدا دەڵێ : « حوکمەتی تورك موغایری شەرعە » [٤٤] بۆیەکا ســەردارانی گەر «ناوی محەمەد (ص. م.)یان لا بێنی هەمۆ رۆ گرژ ئەکەن و ئەگەر نــاوی ئەنوەر و طەلعەت و جەمال [٤٥] بێ (صلی‌اللە علیە وســلم) ئــەڵێن ... حوکمەتێك ئەمە حالی بێ ، رجالی دەوڵەتێك رەوشت و دین و ئاینیان ئەمــە بێ هەڵبەت شایانی تاعەت نین » [٤٦] . سەیرکەن « تورکە ئیتیحادی‌یەکان چی‌یان بە ئیسلام نەکرد » [٤٧] و چۆن « لەگەڵ ئەڵەمانیا و هاوڕێکانی کە هەمۆ دوژمنی ئیسلامن و موسڵمانێك تا ئیمڕۆ لە سایەی ئەواندا نەژیــاوە ئیتیفاقیان کرد و خۆیان و موسڵمانە بێ‌گوناهەکانیان بەم‌دەردە برد ...» .

---

(٤٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سیازدە ، ١٢ی شوباتی ١٩١٨ .
(٤٣) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیــستو یەك ، ٢٥ی مارتی ١٩١٨ .
(٤٤) ئەمە ناونیشانی وتارەکەیە .
(٤٥) ئەو سەردەمە گشــت کاروبــاری دەوڵەتی عوسمانی بەدەســت ئەم سیانەوە بو .
(٤٦) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیــستو نۆ ، ٢٠ی مایــی ١٩١٨ .
(٤٧) ئەمە ناونیشانی سەروتاری ژمارە سیو یەکی «تێگەیشتنی راستی»یە ، ٣ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

ئینگلیز به نیازی بزواندنی هەستی ئایینی خەلکی ساکاری ناوچەکە پەنایان دەبردە بەر هەمو رێگەیە . ئەوەتە هەر ئینگلیزە و دەست لە ئایینی خۆیان هەلدەگرن و دەبنە ئیسلام و «دلسۆز»ی‌یان بۆ ئایینی نوێیان دەگاتە رادەی «بێز» کردنەوە لە ناوی رابوردوٚیان . فەرمو ئەوا میستەر ل. ج. ستیوارد نەك هەر موسلمان بۆ بەلکو ناوی خۆشی‌کردە جەمالەددین. هەرچی میستەر جاکسنی تازە موسلمانە ناوی سەعدی ئەحمەدی لە هەمو ناوێکی ئینگلیزی بەلاوە خۆشتر بۆ [48] . لای خۆشمان میستەر سۆن سەری بچوایە نوێژ و رۆژوی نەدەچو .

تا ئەوکاتەی «تێگەیشتنی راستی» دەستی‌کرد بە دەرچون گەلێ ئالوگۆڕی گرنك لە مەیدانی شەڕ و باری سیاسی نێوان دەولەتاندا روی‌دا. لەشکری ئینگلیز و ئەو هێزانەی سەر بەو بون جێ‌پێی خۆیان لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست باش قایم کردبو . بەرلەوەی لەشکری ئینگلیز بگاتە بەغدا وەزعی روسیا شلۆقا و گلۆلەی دەستە و دایەرەی چار کەوتە لێژی و زۆری نەخایاند شۆڕشی ئۆکتۆبەر تەختو تاراجی رژێمی کۆنی تێکدا و لەشکری روس لە شەڕ کشایەوە . ئەم ئالوگۆڕانە بارێکی ئەوتۆیان خولقاند کە بۆ ئینگلیز بە هیچ‌جۆر لەگەل بڕیارەکانی پەیمانی نهێنی «سایکس ـ پیکۆ»ی سالی ١٩١٥ نەدەگونجا . بەپێی بەندەکانی ئەو پەیمانە هەمو کوردستانی ناو ئیمپراتۆری عوسمانی بەر روسیا و فەرەنسە کەوتبو . بەلام وا یەکەمیان لە مەیدان دەرچو ، دووەمیشیان دەوری لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست لەگەل دەوری ئینگلیز بەراورد نەدەکرا . بەم‌جۆرە ئینگلیز کەوتنە سەر بیری ئەوەی تا دەتوانن بەرەو باکوری بەغدا بڕۆن . دیارە یەکێ لە ئەنجامەکانی ئەم ئالوگۆڕە زۆر بونی بایەخ و شوێنی کورد و کوردستان بۆ لە پلانەکانی

---

(٤٨) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چوار ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

ئینگلیزدا ، بەتایبەتی لەبەرئەوەش کە لە سەرەتای دەستپێکردنی شەڕەوە دوژمنەکانیان چالاکانە هەولیان دەدا هۆزە کوردەکان راکێشن و بیانکەنە داردەستێکی کاریگەری خۆیان لە مەیدانەکانی شەڕدا •

لەبەر ئەم هۆیانە دەبو ئینگلیز زیاتر بایەخ بدەن بە هـاندانی کورد و راکیشانیان بەلای خۆیاندا • وەك ئاشکراشە کەس وەك ئەوان وەستای ئەم کارە نەبو • زوربەی لەشکری رۆژهەلآتی ناوەڕاستیان هندۆك و سیك بۆو تا ئەوان بەدەستەوە بونایە بەدەگمـەن پیاوی خۆیـان بەکوشـت دەدا • لەولاشەوە هەر ئەوان زانی‌بان چۆن کەلك لە خەباتی رەوای هۆزە عەرەبەکانی حیجاز بینن • دیارە دەیانویـست هەمان یاری بە کوردیش بکەن • لەمەشدا «تێگەیشتنی راستی» دەوری خۆی بینێ •

بۆ ئەم مەبەستە «تێگەیشتنی راستی» بە هەمو زمانێك لەگەل کورد دەدوا • لە سەروتاری ژمارە دوێدا دەلێ : «چارەی کوردان ئـەمڕۆ وەك عەرەب بە حکومەتی موعەزەمەی بەریتانیا پشتبەستنە چونکە چاوی لە مال و مولکی کەس نی‌یە ، ئارەزوی ئازادکردنی ئەقوامە ، حکومەتی ئەمەریـکا دەستێژی ئەوە ، کەنەدە و ئیرلەندە و میـسر و هندستان لە سایەی ئەوا زۆر چاك سەربەست ئەژین • لە تورکیا بەتەمای دلخۆش‌بۆن شێتی‌یە ئەی کوردی برایـان » [49] •

لە سەروتاری ژمارە چواریدا «تێگەیشتنی راستی» ئاین و سیاسەت لە یەك جوێ دەکاتەوە و[50] دەلێ : «حکومەتی موعەزەمەی بەریتانیا شەرقی بۆ شەرقێکان دەوێ ، ئەم حـەربە گەورەیە بۆ سـەربەسـت بونی ئەقوامی موختەلیفەی عەرەب و کورد و ئەرمەن دەکا • بۆ خۆ بە خۆ ژیانی هەمـو

---

(٤٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە دو ، ٥ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٥٠) ناونیشانی سەروتاری ئەو ژمارەیە بەمجۆرەیە : « دیانەت جـوێ‌یە و سیاسەت جوێ‌یە » .

ئەقوام سەعیەکی تەواوی ئیختیار کردووە »[٥١] .

لەبەر خاتری هەمان مەبەست زۆر جار «تێگەیشتنی راستی» دەکەوتە باسی «خۆشەویستی» و «دلسۆزی» بێهاوتای ئینگلیز بۆ کورد . بەگەرمی دەیگوت : « حکومەتی ئینگلیز کوردانی زۆر خۆش‌دەوێ ... چونکە دەزانێ لە تاریخی عالەمدا کوردان ناوێکی گەورەیان هەیە و بە مەردی و ئازایی هەتا ئێستاکە خۆیان راگرتووە . حەزناکا وا بلاو بینەوە و خزمەتی ئەم و ئەو بکەن ... هەلبەتە حکومەتی موعەزەمەی ئینگیلتەرە کە کوردانی لە هەموکەس زیاتر خۆش‌دەوێ وەکو ئیشی ئەقوامی‌تری ئاسان‌کرد ئیش بۆ ئەوانیش ئاسان دەکا ... » . لە هەمان ژمارەیدا «تێگەیشتنی راستی» دیسان دەلێ : «کورد عاقلن ، دەبێ نەختێ تێبفکرن ، تا زووە یاریەی حکومەتی موعەزەمەی ئینگیلتەرە طەلەب و خۆیان هەم لە تورك و هەم ئەلەمان و کەسانی‌تر رزگار بکەن و بۆخۆیان جوێ بژین ، خودا پەکیان‌ناخا ...»[٥٢] .

لە ژمارەیەکی‌تریدا دەلێ :

« ئینگلیز لە هەمو قەومێك زیاتر دۆستی کوردانن ، عاشقی شوجاعەتی ئەوانن ، دلێری کوردانیان چاك بیستووە لەبەرئەمە زۆریان خۆش ئەوێن . ئێمە ئەگەرچی لە بەغدا کەمین [٥٣] بەلام لە خەلکی بەغدا خۆشەویسترین . مەئموری‌یەتی گەورە ئەمرۆ زۆری لە دەس‌کوردانە ، کوردێ کە موراجەعەتیان بکا بێبەشی ناکەن ... لە تورکان مەترسن ، بەم‌نزیکانە لەشکری جیهانگیری ئینگلیز بە ئیمدادتان دەگا ... » [٥٤] .

---

(٥١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چوار ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .
(٥٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە هەژدە ، ٦ی مارتی ١٩١٨ .
(٥٣) دیارە ئەمە نوسینی مێجەرسۆن نی‌یە ، لە نوسینی شوکریلفەضلی دەکا ، گەر وابێ خۆی بە کورد داناوە .
(٥٤) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە حەفدە ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

«دڵسۆزی» ئینگلیز بۆ کورد گەیشتبووە رادەیە ناونیشانی ژمارە ۳۲ی «تێگەیشتنی راستی» بەمجۆرە بێ : « حکومەتی بەریتانیای عوزماسەعی بۆ کورد دەکا » • ئەو حکومەتە ، وەك دەڵێ ، «قۆڵێکی موحتەشەمەی بۆ کوردان درێژ کردووە بۆ ئەمەی کە لە دەست حکومەتی تورك خۆی نەجات بدا • دەبێ (کورد ــ ك• م•) بە کەمالی دیقەت حەرەکەت بکا چونکە ئەمڕۆ لە حکومەتی موعەزەمەی بەریتانیا زیاتر هیچ حکومەتێك نیە خزمەتی حوڕیەتی بەشەر و سەعادەتی ئەقوام بکا » • «تێگەیشتنی راستی» لێرەدا ناوەڕاست و باشووری عیراق دەکاتە نمونە کە وەك دەڵێ ئەمڕۆ « لەسایەی عەدالەتی» بەریتانیادا «لە هەمو ئەقطاری عالەم» باشترن • کۆتایی «تێگەیشتنی راستی» بە ئەوپەڕی بڕواوە دەڵێ : «شوبهە نیە کوردستانیش لەم نزیکانە نائیلی ئەم رەفاهو خێرە دەبێ » [٥٥] • ژمارەکانیتری ئەم رۆژنامەیە پڕن لەم بابەتە قسەو گفت و پەیمان و هاندانە [٥٦] •

«تێگەیشتنی راستی» زۆر جار عەرەبی حیجاز و عیراق و بە رادەیەکی کەمتر ئەرمەنی دەکردە نمونە بۆ کورد و دەیویست بە ناوی ئەوانەوە زیاتر هانیان بدا• دیارە لەمەدا عاقڵی دەکرد ، چونکە ئەوانیش وەك کورد ساڵەهای ساڵ بۆ گیرۆدەی دەستی عوسمانییان بون • جگە لەوە مەسەلەی حیجاز ئەو رۆژانە دەیتوانی لە قوژبنی ئاینەوە کار بکاتە سەر گشت موسڵمانانی جیهان • لەمەشدا «تێگەیشتنی راستی» وەستایانە هاتە مەیدان • بەکوردی دەوت ئەوەتە « حیجازی موبارەك لەژێر عەلەمی حەزرەتی رسول‌الله ، رۆحم بە صەدەقەی بێ ، ئیعلانی ئیستیقلالی کرد » [٥٧] ، چونکە تورکە

(٥٥) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سێو دو ، ١٠ی حوزەیرانی ١٩١٨ .
(٥٦) شایانی باسە لەگەڵ نزیکبونەوەی کۆتایی شەڕ و مسۆگەربونی سەرکەوتنی ئینگلیز « تێگەیشتنی راستی » کەوتە پاشەکشە لە گفت و پەیمانە زۆرەکانی .
(٥٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە شازدە ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

ئیتیحادی‌یه‌کان « ئاره‌زویان ئه‌مه بۆ عه‌ره‌ب و کورد له‌ناوبه‌رن و ... گه‌لێ له گه‌وره‌ی عه‌ره‌ب و کورد به کوشتن دران و نه‌فی کران و چل په‌نجا هه‌زار که‌س له‌وان به زوڵمی ئه‌ڵه‌مانیا و حه‌ماقه‌تی تورك له‌ناوچۆن ... شه‌ریفی مه‌ککه‌ی موشه‌ڕه‌فه جه‌نابی سوڵتان حه‌ین (٥٨) که موسلمانێکی سه‌ید و به‌شه‌ره‌ف و غیره‌ت بۆ که ئه‌م حاڵه بێ‌مه‌عنایه‌ی دی له‌گه‌ڵ حکومه‌تی زالمی تورك به شه‌ڕ هات » (٥٩) . له ژماره‌یه‌کی‌تردا به هه‌مان ده‌ستور ده‌ڵێ : «قه‌ومی عه‌ره‌ب ئه‌وا جوێ حکومه‌تیان هێنایه ناو . ئه‌مڕۆ سوڵتان حه‌ین له مه‌ککه‌ی موشه‌ڕه‌فدا شه‌ره‌فی عه‌ره‌بی زیندو کرده‌وه . له کوردستان پیاوی گه‌وره ده‌س ده‌که‌وێ ، بۆچی بێ‌ده‌نگ بۆن ، تورك ئه‌و قووه‌ته‌ی نه‌ماوه که که‌س لێیان بترسێ ... » (٦٠) . ده‌رباره‌ی هه‌مان باس دیسان « تێگه‌یشتنی راستی » ده‌ڵێ :

عوسمانی «ده‌یانویست عه‌ره‌ب و کورد فیدای تورك که‌ن ، ئه‌ما عه‌داله‌تی خودا ئه‌مه‌ی قبوڵ نه‌کرد . قه‌ومی عه‌ره‌ب له حیجاز حکومه‌تیان هێنایه ناو و خۆیان له ده‌س تورك نه‌جات‌دا و به (اتركوا الترك كما تركوكم) عه‌مه‌لیان کرد ، ئه‌گه‌ر به‌مه عه‌مه‌لیان نه‌کردایه مه‌حو ده‌بون ...» به‌ڵام «کورد چونکه به‌دینن به‌زه‌ییان به‌واندا (واته به عوسمانی‌یانا ــ ك. م.) هاته‌وه و معاوه‌نه‌تیان ده‌کردن ، ئه‌ما چونکه مه‌قصود ئه‌مه بو کورد مه‌حو بێته‌وه هه‌ر چاکه‌یه‌ك له‌گه‌لیان ده‌کردن بێ‌فائیده ده‌ما و بالعکس زیاتر شێتگیر ده‌بون ...» . دوای ئه‌وه «تێگه‌یشتنی راستی» دێته سه‌ر باسی ته‌مه‌نی یه‌ك ساڵه‌ی به‌غدا له‌ژێر سایه‌ی ئینگلیزدا و ده‌ڵێ : « ئه‌و ئاسار و عیمران و مه‌ده‌نیه‌ت و زمراعه‌ت و خه‌یراته که ئه‌وان پێکیان‌هێنا تورکان به

---

(٥٨) مه‌به‌ستی شه‌ریفی مه‌ککه حه‌ینی کوڕی عه‌لی‌یه که له‌وکاته راپه‌ڕینێکی گه‌وره‌ی دژی ده‌سه‌ڵاتی عوسمانی له حیجاز به‌رپا کردبۆ .

(٥٩) «تێگه‌یشتنی راستی» ، ژماره سیازده ، ١٢ی شوباتی ١٩١٨ .

(٦٠) «تێگه‌یشتنی راستی» ، ژماره حه‌فده ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

٥٠٠ ساڵ نەیانتوانی بیکەن ... ئەمەمان هەیە کە قەومی کورد بە قسەی درۆی تورك تەفرە ناخۆن و دەست ئەدەنە دەستی ئینگلیز و خۆیان لە زولمی تورکان رزگار دەکەن و خەریکی ئیعماری مەملەکەتی خۆیان دەبن » [٦١] .

لە سەروتاری ژمارە ٣١یدا «تێگەیشتنی راستی» بێپێچوپەنا دێتە سەر مەبەست و دەڵێ : «حکومەتی تورك ئەمڕۆ هیچ قیمەتێکی دەولیەی نیە ، بەدەست ئەڵەمانیاوە وەك داشی دامە حەرەکەت دەکا ... هەڵبەتە عەرەب و کورد ئیتر مەیلی حکومەتێکیوا جاهیل و بێدەسەڵات ناکەن ، زاتەن لەبەرئەمە کە عولەمای مەککە خەلافەتیان لێ نەزع کرد قیمەتێکی دینیشی نەما . عەرەب لە مەککەی موشەڕەفە ئیعلانی ئیستیقلالیان کرد . جەلالەتمەئاب مەلیك حسەین ئەمڕۆ لەگەڵ تورکەکاندا لە حەربدایە ، کوردەکانیش چارەیەکی سەری خۆیان بکەن چاکە چونکە حکومەتی بەریتانیای عوزما موحیبی کوردە » [٦٢] .

دیارە مەبەستی سەرەکی ئەم هەمو پیاهەڵدان و هاندانە ئەوەبو هۆزە چەکدارەکانی کوردستان بنە داردەستی ئینگلیز و بکەونە گیانی لەشکری عوسمانی و راوێژکەرە ئەڵەمانەکانی و بەوجۆرە رێگەی پێشکەوتنی بێزیان بۆ ئەوان تەخت و خۆش کەن . هەر لە سەرەتاوە «تێگەیشتنی راستی» ئەمەی بە رونی خستە بەر چاو و گەلێ وتاری بۆ تەرخان کرد . سەروتاری ژمارە نۆزدەی بەم ناوەوە بو : «رۆئەسای کورد دەبێ چی بکەن ؟ ». دوای مەتحێکی زۆری سەردەمی فەرمانڕەوایی سەردارانی بابان «تێگەیشتنی راستی» لەم وتارەیدا دەڵێ :

سەردارانی بابان «دایم موستەقیل دەژیان و ئەگەر لە تەرەف عەجەم و تورکەوە تەجاوزێکیان بدیایە بۆ موحافەزەی ئەمارەتی خۆیان بەگژ ئەم دوو

---

(٦١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیستو هەشت ، ١٣ی مایسی ١٩١٨ .
(٦٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سیو یەك ، ٣ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

حکومەتە کە چەند دەفعە لە خۆیان گەورەتر بون دەچون و دەیانشکاندن • هەم تورك ، هەم عەجەم ئیفتیخاریان بە ئیتیفاقی ئومەرای بابان دەکرد •••
ئەگەر تەماشای حەقیقەت بکرێ کورد تا ئەم نزیکانە قەومێکی حاکم بـون کەواتا بۆچی حاکمێتی بە مەحکومیەت بگۆڕنـەوە • لەم شـەڕەدا هەر قەومێك کە بەغیرەت بو سەری بەرز کردەوە و ئەوا نایلی حاکمیەت دەبێ• قەومی کورد هەلبەتە لە گەلێ ئەقوامیتر بەغیرەتترن ، بۆچی هەتا ئێستـاکە وێستاون » • دوای ئەوە «تێگەیشتنی راستێ» دەکەوێتە ژماردنی ناودارانی کورد و لە شێخانەوە دەستپێدەکا و بەسەر جاف و پشدەر و مەنـگوڕ و هەمەوەند و زەنگەنە و تالەبانی و باجەلانی و گەلێکیتردا تێدەپەڕێو [٦٣] داوایان لێدەکا تا زووە بجولێن و «هەرایەکی گەورە» بەرپاکەن و «سلێمانی و ئەترافی لە زولمی تورك خەلاص» کەن و هەل لە دەست نەدەن بەتایبەتی کە «تورك ئەمڕۆ ئیشی خراپە ، ئەگەر هەر یەك لە کوردستاندا هەلسێ ناتوانێ نەفەرێك بۆ ئەو ناوە بنێرێ چونکە لەشکری ئینگلیز بەرابەری وێـستاوە•••»• دوای ئەوە بەنیازی زیاتر جولاندنی کورد «تێگەیشتنی راسـتێ» هەر لـەو ژمارەیەیدا دەلێ :

«ئەمڕۆ حکومەتی ئینگلتەرە و فەرەنسە و ئەمریکا و هاوڕێکانیـان هەمو تەرەفداری حاکمیەتی ئەقوامن • ئەم شەڕە هەر دەبێ ئـاخری بێ ،

---

(٦٣) زۆریش بە شانو باهویاندا هەلدەدا : شێخان « لە هەمو کوردستاندا شۆرەتی ئازایان هەیە و هیچ وەختێ لە حکومەتی تورك نەترساون » ; « عەشیرەتی گەورەی جاف وجودی حکومەتی تورکیان لە لا نییـە و هەمو بە ئەسلەحەی چاك موسـەلەحن » ; « ئاغایانی پشدەر و مەنگوڕ کـە حکومەتی تورك بـە تـۆپ و عەسـکەرێکی زۆرەوە دەرەقـەتیان نەدەهات » ; « هەمەوەند کە بە دەسـت و بازۆ تا ئەم چەندانە لە بازیان لەبەر چاوی حکومەت خەرج و باجیان لە ئەهالی وەردەگرت و حکومەتی تورك هەرچەند بەلەبەلی کرد فایەی نەبو » ; « زەنـگەنە و تالەبانی و شوان و شێخبزنێ ... زۆر شـەجیعن » ; « بەگزادەی باجەلان لـە تاریخدا ناویان گەورەیە » .

ئەوسا ناوی عەرەب و ئەرمەن و جولەکە لەناو موعاهەدەی صولح زیکر دەکرێ چونکە ئەمانە لەم شەڕەدا هەمو سەریان بەرز کرد و داوای حکومەتیان کرد • ئەما کوردان تائیستا هیچیان نەکرد ؛ لە حکومەتان وایە کە ئەم قەومە هیچ نی‌یە چونکە خۆیان نەنواند » ، وادیارە «خۆیان حاکمی‌یەتیان ناوێ » چونکە « ئەگەر بیانویستایە هەرایەکیان دەکرد » و بە «قسەی درۆی تورکەکان تەفرەیان نەدەخوارد ••• کورد دەبێ لەئێستاوە پەلەپەل بکەن تا لەناو موعاهەدەی صولح ناویان بێ ••• وەکو دەبینین حکومەتی ئینگیلتەرە زۆر (زۆر ـ ك• م•) کوردانی خۆش دەوێ چونکە لە هەمو دەولەتەکانی‌تر زیاتر دەیانناسێ ، موحتەمەلە زۆر یاری‌یەیان بدا ، ئەما کە ئەوان وسکت بن تەبیعی دەخلی بە سەریانەوە نامێنێ و لەپاشانا زەرەرێکی زۆر دەکەن ••• » [٦٤] •

رون دیارە ئینگلیز ئەو رۆژانە دەیانویست هەرایەکی گەورە دژی دەسەلاتی عوسمانێ لە کوردستان بەرپا بێ • تا نزیك تەواوبونی شەڕ «تێگەیشتنی راستێ» لە هەمو شت زیاتر بایەخی بەم مەسەلەیە دەدا و ئاشکرا بە ناوی ئینگلیزەوە پەیمانی یاریدەی بە سەرەك هۆزانی کورد دەدا بۆئەوەی چالاکانە دژی رژێمی عوسمانێ بێنە مەیدانەوە • یەکێك لە ژمارە زووەکانی «تێگەیشتنی راستێ» رۆدەکاتە «زەنگەنە و هەمەوەند و پشدەر» و پێیان دەلێ «ئەگەر (عوسمانێ ـ ك• م•) عەسکەری خۆیان بنێرنە سەرتان لەشکری ئینگلیز دەستبەجێ رۆدەکاتە هەمو کوردستان» خۆ « ئەمڕۆ ئەگەر حکومەتی ئینگیلتەرە بزانێ کە هەرایە لە کوردستاندا قەوماوە تۆپ و لەشکر سەوق دەکا و بە بێ ئەمە کە خوێن لە لوتی کوردێ بێ ئیشی کوردستان جێبەجێ دەبێ » [٦٥] • هەر بەوجۆرە « تێگەیشتنی راستێ »

---

(٦٤) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە نۆزدە ، ٥ی مارتی ١٩١٨ .

(٦٥) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە پازدە ، ١٩ی شوباتی ١٩١٨ .

ئەفسەر و سەربازی کوردی ناو لەشکری عوسمانی هاندەدا بدەنە شاخ و داوای دەکرد بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەبەستە پەیوەندی‌یان پێوە بکرێ •

شایانی باسە « تێگەیشتنی راستی » لەم‌بارەوە رۆی دەمی نەدەکردە تەنها سەرەك هۆزانی کوردستان • جاروبار بەم‌جۆرەش دەدوا : « ئێمە لێرەدا رۆئەکەینە رەنجبەر و فەقیران چونکە دەزانین دەولەمەندان بە نانی خۆیان گەیشتون و رۆحی خۆیان زۆر خۆش دەوێ و خۆیان نە بە قەومی کورد نە بە دونیا ناگۆڕنەوە • ئەما رەنجبەر و فەقیر لە هەمو قەومێکدا مل لە چەقۆ دەسون ، هەر ئەمەندە چەند جوانێکی زیرەك رێگەیان پێ نیشان‌بدەن دەتوانن هەرایە بنێنەوە هەم خۆیان و هەم قەومی کورد لە فەلاکەت و کوێرەوەریێ رزگار بکەن • ئەی کورد ، برایانی فەقیر و رەنجبەر خۆتان زۆر چاك دەزانن کە ئەرزی کوردستان هەمو شاخ و داخە ، عەسکەری غەریب رێی تێدا چاك دەرناکا ، ئەگەر کورد[٦٦] سیلاحی خۆیان بێنن و لەگەڵ ئێوە یەك بن دەتوانن هەرایەکی گەورە بەرپا بکەن » [٦٧] •

لە ژمارەیەکی‌تریدا بە هەمان دەستور دەڵێ : « لێرە دۆبارە قسە تەوجیهی پیاوی گەورەی کوردستان دەکەین و دەڵێین گوناهی فەقیر و هەژاری کورد هەموی بەئەستۆی ئێوەیە ئەگەر مەنفەعەتی شەخسی خۆتان بە فائیدەی عومی کورد و کوردستان بگۆڕنەوە و ئەو قەومە کە بە هجومی بابل و ئاشور و میدی[٦٨] و فورس و حوکمەتانی‌تر بەفەنا نەچو لەناوی

(٦٦) مەبەستی سەرباز و ئەفسەری کوردی ناو لەشکری عوسمانی‌یە .

(٦٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پازدە ، ١٩ی شوباتی ١٩١٨ .

(٦٨) هێنانەوەی ناوی میدی لێرەدا راست نی‌یە ، بەلام دەشبێ ئەوە لەیادنەکەین کە ئەوکاتە هێشتا را زانستی‌یەکەی کورد و رۆژهەلاتناسی بەناوبانگ پرۆفیسور مینۆرسکی لەبارەی پەیوەندیی رەگەزی کورد بە میدی‌یەوە بلاو نەبوبۆوە (لەو بارەیەوە بڕوانە : البروفیسور فلادیمیر مینورسکی ، الاكراد احفاد الميديين ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ــ « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الأول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ ، ص ٥٥٢ ــ ٥٦٣) .

بـــەن »[٦٩] .

وەك وتمان دوّ کەس یا دوّ دەســـتەی (؟) [٧٠] جیا « تێگەیشـــتنی راستی »یان دەبرد بەڕێوە ، یەکێکیان فەرمانبەرێکی بەدەسەلاّت و زیرەك و دلسوّزی ئینگلیز بوّ ، ئەویتریان روناکبیرێکی کورد یا روّژهەلاّتی‌یەکە بە دلّ بوّ کوردستان و گەلی کورد سوتاوە . لەبەر ئەوە گەلێ جار لـــە یەك مەبەستدا هەست بە دوّ شێوازی جیاواز دەکەی چونکە ئەویان بـــوّ یاری خوّی و ئەمیان بـــوّ یاری خوّی شـــینی کردووە . لە هاندانی کوردا دژی دەسەلاّتی عوسمانی ئەم لایەنە روّن و ئاشکرا دەرکەوتووە . شانبەشانی ئەو شێوازەی لە سەرەوە باسمانکرد یەکێکی‌تر بە ئاوازێکی‌تر کورد بـــوّ راپەڕین هاندەدا ، ئەوەش بوّ خوّی نرخ و بایەخی « تێگەیشتنی راستی » زوّر بەرز دەکاتەوە ، تـــایەت گەر کات و شـــوێنیش بگرینە بەرچـــاو . وا لەخوارەوە چەند نمونەیەکی شێوازی دووەم دەخەینە بەرچاو :

لە وتارێکی ژمارە بیـــتو پێنجیدا « تێگەیشتنی راستی » دەلێ :

«کورد دەبێ چاك تێبفکرن ... دەبێ چاك موتەزیری فرسەت (بن ــ لـ‍ە م‍ە) و بوّ حەیاتی کوردستان هەرچی لازمە بیکەن . روّژێکە و ئەمڕوّ ، دەبێ دەستو بازوّی هیمەتی کوردی تێدا دەرکەوێ و ناوی باوك و باپیری خوّیان کە هەموّ بە شانو باهوّی خوّیان بەڕێوە چون و بەندەگی کەسیان قبوّل نەکردووە زیندوّی بکەنەوە و خوّیان لە مزگێنی و زولمی ئەم و ئەو نەجات بدەن . تەماشا کەن خوا بـــەم عەزەمەت و گەورەییەی جورئەت و ئیختیاری بـــە بەندە داوە چاك و خراپ چی ئارەزوّ دەکا بیکا ، ئەما ئەوی ئەکەوێتە ژێر باری حوکمی خەلّق جورئەتی ئیختیاریشی لەدەست وەردەگرن و وەك داشی دامە چوّن ئارەزو بـــکەن وای دەگێڕن » . دوای باســـی ئەو

---

(٦٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیـــتو پێنج ، ٢٢ی نیسانی ١٩١٨ .

(٧٠) دوّ دلێن لەوەی دوّ کەس زیاتر بوّبن .

دواکەوتنەی عوسمانیەکان لەگەڵ خۆیان هێنایانە کوردستان «تێگەیشتنی راستی » لە کوتایی هەمان وتاردا دەڵێ : زەمانی زۆ « قەوم قەومی مەحو نەدەکرد ، ئەما سیاسەتی ئەم زەمانە وا ئیجاب دەکا ئەمڕۆ ئەگەر قەومێ خۆی موحافەزە نەکا هەمو کەس دانی لێ تیژ ئەکا و کە بۆی رێکەوت چنگی تێ دەهاوێ و پارچە پارچەی دەکا • ئەوی عەقڵی (بێ ـ ك• م•) ئەوەندەی بەسە » [٧١] •

لە وتارێکیتریدا « تێگەیشتنی راستی » لەوەش جگەرسۆزانەتر دێتە دەست و بە دڵێکی پڕ لە داخەوە دەڵێ : « لە بەینی ئەو ئەقوامەی تابیعی تورکن[٧٢] لە کورد مەغدورتر نیە ، تورك هەر خوێنیان دەمژن و مەحصولی سەعیان دەخۆن ••• » [٧٣] • لە وتارێکیتردا دەڵێ : « ئەمڕۆ قەومێ کە لەوان (لە کورد ـ ك• م•) بە عەدەد کەمتر و بە شەجاعەت لەوان خوارترە بۆ کۆبونەوە سەعی دەکا و بۆ ئەمە کە ئیشی خۆی بە دەستی خۆی رێکخا خەو و خۆراکی لە خۆی حەرام کردووە[٧٤] • ئەمڕۆ کێ حەز ناکا گەورە گەورانی کورد دەست بدەنە یەك و بۆ رزگار بونی ئەم قەومە تێبکۆشن ••• » [٧٥] •

شوێنی دیار لەسەر لاپەڕەکانی « تێگەیشتنی راستی » بۆ سەرکەوتنی ئینگلیز و هاوپەیمانەکانیان لە مەیدانی شەڕدا تەرخان کراوە • جۆر و

---

(٧١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیستو پێنج ، ٢٢ی نیسانی ١٩١٨ .
شایانی باسە هەندێ جار هەردوو رێباز لە وتارێکدا یەکیان گرتۆتەوە ، جا ئەوە یا رێکەوتە یا ئەنجامی هاوسەرنجیە بۆ دیاردەی تایبەتی یا لەوەوە هاتووە کە رەنگبێ سۆن و شوکریلفەضلی سەبرو دەستکاری وتاری یەکیان کردبێ .
(٧٢) دیارە مەبەستی «تێگەیشتنی راستی» عوسمانی و تورکانی لاوە .
(٧٣) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە سیو یەك ، ١٠ی حوزەیرانی ١٩١٨ .
(٧٤) لەوە دەکا مەبەستی ئەرمەن بێ .
(٧٥) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە هەژدە ، ٢ی مارتی ١٩١٨ .

شێوازی بڵاوکردنەوەیان شێوەی پڕۆپاگەندەی وەرگرتبۆ و زیاتر بۆ ئەوە بو خەلکی کوردستان وا تێبگەن دوازۆژ لە هەمو لا زیاتر بۆ ئینگلیزە بۆیە دەبێ پشت بەوان ببەستن • بۆنمونە بەشی زۆری ژمارە بیستو یەك بۆ باسی روداوە گەورەکانی شەڕ لە ماوەی ساڵێکدا تەرخان کراوە و کۆتایێ بەمجۆرە هاتووە : « ••• ئەڵەمانیا تەمایەتی عالەم بە شێر بگرێ و ببێ بە ئاغای هەمۆ خەلق . خودا مووەفەقی نەکا • زاڵم عومری کەم ئەبێ • ئینگیلتەرە وانیە ، تەرەفداری حاکمیەتی ئەقوامە ، نایەوێ کەس بکا بە عەبدی خۆی بەڵکو دەیەوێ هەمۆ خەلق مەسعوود بن بۆیە تائیستە مومفەقە و لەمەولاش موەفەق دەبێ ، عادل دایمە بەرخوردارە »[٧٦] • « ئەڵەمانیا ئەمە چوار ساڵە خەریکە هەر پیاو بەکوشتنئەدا و قووەت و ماڵ سەرف دەکا و موتەفیقەکانی بەگژ ئەم و ئەودا دەکا و تائیستا هیچی بە هیچ نەکرد ، بالعکس ئۆردووەکەی روی لە پەرێشانیە و حکومەتەکەی بەپێر موفلیسیەوە دەچێ • ئەوا ساڵی پێنجەمی حەرب دەستی پێکرد ، شك نیە ناتوانێ ئەم ساڵە بە سەلامەتی بەرێتە سەر چونکە ئیشی تەواوە ••• ئەڵەمانیا هەر خۆی نا ، ئەوستریا و تورك و بەلغاریشی بەقوڕدا برد • ئەما ئەوستریا و تورك هەردۆ موستەحەقن چونکە ساڵەهایە زولم لە عەناصری ژێردەستیان دەکەن ، ئەم حەربە تائیستە بەعزێکی نەجات دا و ئەوی ماوە ئەوانیش رزگار دەبن »[٧٧] •

دوژمنانی ئینگلیز ، تایبەت ئەڵەمان، هەر لە شەڕدا ژێرنەکەوتن ، بەڵکو سەرەڕای ئەوەش « عەسکەریان چووە هەر جێ وێرانی کرد و ئەهالێ لە رۆحی خۆی بێزار کرد• ئەما ئینگیلتەرە عەسکەری چووە هەر جێ مەعموری

(٧٦) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە بیستو یەك ، ١٨ ی مارتی ١٩١٨ .
(٧٧) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە چل ، ٥ ی ئابی ١٩١٨ .

کرد و ئەهالی‌یەکەی مەمنون هێشت [٧٨] ... لەبەر ئـەمە ئەڵمانیا تا بێ دۆستی کەم و دوژمنی زۆر دەبێ و ئینگیلتەرە تا بێ دۆسـتی زۆر دەبێ » بۆیە « ئینگلیز موەفەقە و ئەڵەمانیا مەغلوبە و زەمان لە ئیسپاتی ئەمە عاجز نی‌یـە » [٧٩] .

بۆ هەمان مەبەست شوێنی تایبەت لە « تێگەیشتنی راسـتی »دا بۆ سـەرکەوتن و پێشکەوتنی لەشـکری ئەمیر فەیـەڵ لە حیجاز و شـام و فەلەستین تەرخان کراوە . ژمارەی وای هەیە زیاتر لە نیوەی بریتی‌یە لە باسی شەڕی فەلەستین[٨٠] . سەروتاری ژمارە چلو هەشت کە بەم ناونیشـانەیە « ظەفەری عەظیمی فەلەسـتین » [٨١] بەجۆرێکی سـەرنج راکێشەر باسی بەدیل گرتنی ٥٠ هەزار سەرباز و ٣٢٥ تۆپ و نیوەی ئەفسـەری « ئۆردوی هەشتەمی » لەشکری عوسمانی دەکا و بە شانازی‌یەوە دەڵێ «لەشکرگێڕ[٨٢]

---

(٧٨) بە دارشتنەکەیدا لە قسەی سوێن دەکا .

(٧٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە ٤٥ ، ٩ی ئەیلولی ١٩١٨ . هەر بەوجۆرە « تێگەیشتنی راسـتی » گەلێ نمونەی لەسـەر کوشـتن و بڕیـن و خراپەکاری لەشکری عوسمانی لە ئێران و ئازەربایجان و شـوێنی‌تر هێناوەتەوە (بڕوانە هەمان ژمارە و ژمـارە چلو حەوتی رۆژی ٢٣ی ئەیلولی ١٩١٨) .

(٨٠) بۆ نمونە بڕوانە ژمارە چلو هەشت ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩١٨ .

(٨١) رۆژنامەی «العرب»یش وتارێکی گەورەی لەژێر هەمـان ناونیشـاندا بلاوکردۆتەوە . ناونیشـان و ناوەرۆکی زۆر وتاری گرنگی « تێگەیشـتنی راسـتی » و « العرب » لە یەکیان دەکرد . ئەم چەند نمونەیەی «العرب» بەڵگەن : « محاربة الاتراك لدين الاسلام » (٢١ آذار ١٩١٨) ؛ «انتهاك الاتحاديين لقدسيات الاسـلام» (٢٥ آذار ١٩١٨) یا «الترك في نظر الالمان» (٨ نيـسان ١٩١٨) ؛ «حول رزء الترك» (٢٦ تشرين الاول ١٩١٨) .

(٨٢) مەبەستی لە (لەشکرگێڕ) (قائد الجيش) یا (القائد العام)ە .

لیمان ڤۆن سـاندەرس [٨٣] بـە هەزار حاڵ خـۆی لە یەخـیری رزگار کرد » [٨٤] •

« تێگەیشتنی راستی » بڵاوکردنەوەی هەمـو هەواڵێکی سەرکەوتنی مەیدانی فەلەستین و شامی بە هەل دەزانی بۆ تازەکردنەوەی باسی خراپەی عوسمانی و ئەڵەمان و چاکەی ئینگلیز • « حکومەتی ئینگیلتەرە کە تورکی لەوێش (لە فەلەستین ـ ك • م •) دەرکرد خەڵق حەیاتێکی تازەیان دەست کەوت چونکە لە زەمانی تورکدا هەمو لەبرسانا دەمردن • ئـەو زوڵمانەی تورك لە سوریە کردیان گەلێ خراپتر بـو » بۆیە دانیشتوانی فەلەسـتین و سـوریە « ئەمڕۆ هەمـو بـە خوێنـی سـەری تورکیا تینون » • هەرچی ئەڵەمانیاشە « دەیەوێ خوێنی ئەقوام بمژێ ، ماڵ و حاڵیان پێ نەهێڵێ چونکە ئەو ئەڵێ : ئەقوامی شـەرق حەقی بەقایان نیە ؛ یـا دەبێ بمرن یا دەبـێ عەبدایەتی قبوڵ (بکەن ـ ك• م•) » [٨٥] •

« تێگەیشتنی راسـتی » و « العرب » گەرماوگەرم قسـە و وتـەی لێپرسراوانی ئینگلیزیان بەجۆرێکی دیار و سەرنج راکێشەربڵاو دەکردەوە • نەك هەر سـەروتاری ژمارە ٥ و ٦ و ٧ی « تێگەیشتنی راسـتی » بەڵکو سەرتاپای ئەو سێ ژمارەیە [٨٦] بۆ ناوەرۆك و باسی ئەو وتە گرنگەی لوید جۆرجی سەرەك وەزیر تەرخان کراون کە رۆژی ٥ی کانونی دووەمی ساڵی

---

(٨٣) جەنـەراڵ لیمان ڤۆن ساندەرس شـارەزایەکی عەسـکەری ناوداری ئەڵەمانیە، ئەو سەردەمە وەك راوێژکەر سـەرپەرشتی هێزی چەکداری عوسـمانی دەکرد .

(٨٤) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو هەشت ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩١٨ .

(٨٥) « تێگەیشتنی راسـتی » ، ژمارە چلو پێنج ، ٩ی ئەیلولی ١٩١٨ ؛ ژمارە پەنجا ، ١٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ .

(٨٦) تەنها یەك دوو هەواڵی زۆر پچوك لە ژمارە شـەش و حەوتدا بڵاوکراونەوە.

١٩١٨ دای[٨٧]. «تێگەیشتنی راستی» و «العرب» قسەکانی لوید جۆرجیان بە گەورەترین رووداوو گرنگترین قسەی رەسمی هەمو شەڕ دانا و بە لێدوانەوە بڵاویان کردەوە[٨٨] . لەگەڵ ئەوەش ئەو دوو رۆژنامەیە ئەو قسانەی لوید جۆرجیان نەنوسی کە دەربارەی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست (تایبەت سوریە و عیراق) وتبوی چونکە بەڵێنی سەربەخۆیی تەواویان تیا بو . بە هەمان دەستور چاوپۆشییان لەو بەشانەی چواردە بەندە ناودارەکەی سەرەك کۆماری ئەمەریکا ویلسن کرد کە بۆ باسی چارەنوسی گەلانی ژێردەستە تەرخان کرابون[٨٩] .

«تێگەیشتنی راستی» و بەتایبەتی «العرب» زۆ زۆ باسی ئەو دەسکەوتە شارستانەتییانەیان دەکرد کە بە هاتنی ئینگلیز لە عیراق بڵاوبونەوە . هەر لە ژمارە یەکیدا «تێگەیشتنی راستی» کەوتە باسی ئەوەی چۆن « جادەی مەملەکەت بە چرای ئەلەکتریك رۆشن کرایەوە و شەو لەگەڵ رۆژدا ئەوەندە

---

(٨٧) رۆژی ٥ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩١٨ لوید جۆرج لە هۆڵی وێستمنیستەر لە بەردەم نوێنەرانی کرێکاری ئینگلتەرە وتارێکی رەسمی گرنگی لەبارەی روداو و مەبەستەکانی شەڕەوە خوێندەوە . هەر لەو وتارەیدا لوید جۆرج گەلێ باسی ماف و داخوازی رەوای گەلانی کرد (دەربارەی دەقی وتاری ناوبراو بڕوانە :
((War memories of Lloyd George)), Vol. V, London, 1936, PP. 2515 — 2527).

(٨٨) بڕوانە : «العرب» ، ١٢ و ١٩ کانون الثانی ١٩١٨ ؛ « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە پێنج و شەش و حەوت ، ١٥ و ١٩ و ٢٢ ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٨٩) تایبەت بەندی دوازدەی کە باسی دواڕۆژی گەلانی ناو ئیمپراتۆریی عوسمانی دەکرد . سەیر ئەوەیە رۆژنامەی « العرب » دوای ئەوەش کە ژمارەیە لە خوێنەرانی داوایان لێ کرد دەقی ئەو بەندە وەك خۆی بڵاو بکاتەوە ئینجا هەر خۆی لێ گێل کرد (بڕوانە : « العرب » ، ٧ شباط ١٩١٨) .

فەرقی نەما » و «خەلق لەبەر ئەو رۆشنایی‌یە کە شەو لەگەڵ مانگ و ئەستێرە دەکا تا سەعات شەشی (عەرەبی ــ ك٠ م٠) شەو [90] بە هەوەسی خۆیان هاتوچۆ دەکەن ٠ چەند مانگی لەمەوپێش بۆ چرایەکی تەنەکە هەمو ئاواتیان دەخواست ٠ ئەو تاریکی‌یە لەکوێ و ئەم رۆشنایی‌یە لەکوێ ؟ » [91] ٠

سەیر ئەوەیە لە هەمو «تێگەیشتنی راستی»دا ، بەپێچەوانەی «العرب»ەوە ، شیعرێکی پیاهەڵدانی بەسەر ئینگلیزدا تێدا نی‌یە هەرچەند شوکریلفەضلی دەستی بالای لە شیعر وتندا هەبو ، جگە لەوەی شاعیری ناوداری وەك زەهاوی و عەبدوڕڕەحمان بەنا و هی‌تر گەلی شیعری لەو بابەتەیان بە زمانی عەرەبی لە «العرب»دا بلاو دەکردەوە ٠ دیارە هۆیەکی گەورەی ئەمە نەبونی شاعیری کورد بو لە بەغدا ٠ هەرچی شوکریلفەضلیش خۆیەتی لە قسەی یەکی لە هاوڕێکانی‌یەوە وا دەردەکەوێ رۆژئاوا پەرست نەبوبێ [92] ٠

جێی خۆیەتی لێرەدا رویەکی تری گرنگ بخەینە بەرچاو کە پەیوەندی بە شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیزمی روسیاوە هەیە ٠ «تێگەیشتنی راستی» یەکەم چاپکراوی کوردی‌یە باسی ئەم شۆڕشەی کردووە ، بەلام لە زۆر ژمارەیدا هەوڵی‌داوە روی راستی بشێوێنێ کە ئەمەش بۆ خۆی بە رونی مەترسی ئینگلیز دەخاتە رو ٠ وادیارە لەو کاتەوە حسابی دوازۆژیان دەکرد ٠ هەمو سەروتاری ژمارە چلو چواری «تێگەیشتنی راستی» بۆ «بەیانی

---

(٩٠) واتە تا نیوە شەو ٠

(٩١) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە یەك ، ١ی کانونی دووەمی ١٩١٨ ٠

(٩٢) روفائیل بەطی دەلێ شوکریلفەضلی لەگەڵ ئەوەش لایەنگری رژێمی نوێی دوای سەردەمی عوسمانی بو بەلام رقی لە مادی‌یەتی رۆژئاوا دەبۆوە و ئامانجی ئەوەبو لە رۆژهەلات هێزێ بێ بتوانێ بەرەنگاری بووەستێ (بڕوانە : « لغة العرب » ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ ، ص ٧٦) ٠

حکومەتی ئینگلیز بۆ ئەقوامی روسیە» تەرخانکراوە کە سەرتاپای بریتییە لە هاندانی گەلانی ناوچەی قەفقاس بۆئەوەی بدەنە پاڵ ئینگلیز کە ، وەك دەڵێ ، ئەوانیان «لە فکر نەچۆتەوە» بۆیە لەشکریان «بۆ یاریدەیان» و «بۆ شەڕی ئەڵەمانیا» ناردۆتە خاکیان . دوابەدوای ئەوە پێیان دەڵێ :

«ئەی ئەقوامی روسیە : ئەمڕۆ بینای ئیستیقلالی ئێوە خەتەرناکە و ئەو حوڕیەتەی کە لە اثنای شۆڕشدا پێی گەیشتن روی لە زەوالە ، سەبەبیش ئەڵەمانیایە . لە دەوری ئەو بەیداغی حوڕیەت و ئیستیقلالە کۆبنەوە کە ئێمە لەناو ئێوەدا هەڵی ئەدەین ... ئەی ئەقوامی روسیە : ئێمە نەهاتوین کە تەنها مەملەکەتەکەتان لە دەست ئەڵەمانەکان رزگار بکەین ، بەڵکو تەمامانە بە موساعەدەی ئیقتیصادی بە فریادی بگەین و لە مەشەقەت نەجاتی بدەین » [٩٣] .

شایانی باسە «تێگەیشتنی راستی» سەرەتا نە زۆر و نە کەم دەستکاری ئەم باسەی نەدەکرد ، کەچی لەدوا ژمارەکانیدا زۆ زۆ دەیجولاند و جاربەجار نایارانەتر دەربارەی دەنوسی . هەر لە ژمارەی ئایندەیدا ناوی دەسەلاتی نوێی روسیا بەمجۆرە دەبا : « حکومەتە تازە نامەشروعەکەی روسیە»[٩٤] . لەوەش خراپتر «تێگەیشتنی راستی» بەمجۆرە باسی راوودونانی لەشکری ئینگلیز و هارپەیمانەکانی لەلایەن گەلانی روسیاوە رادەگەیاند :

---

(٩٣) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو چوار ، ٢ی ئەیلولی ١٩١٨ . پرسیاری لێرەدا دێتە ناو کە ئایا مەبەست لە بلاوکردنەوەی بەیانێکی لەم بابەتە بە کوردی چی بوبێ کاتێك « تێگەیشتنی راستی » بەیانی زۆر لەوە گرنگتری بلاو نەدەکردەوە . تۆ بلێی ئینگلیز حسابیان بۆ کوردی ناوچەی قەفقاس کردبێ ، چونکە هەر ئەو دەورو بەرە بو کە نوێنەلی کوردستانناسی شارەزایان بەرەو قەفقاس نارد و ئەوەبو لەلایەن جەنگەلیەکانەوە بە دیل گیرا . دوریش نی یە مەبەستی ئینگلیز پرۆپاگەندە بوبێ بۆ سیاسەتی خۆیان .

(٩٤) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو پێنج ، ٩ی ئەیلولی ١٩١٨ .

«ئەفوامی روسیە ئەمڕۆ عەساکری حولەفا بە کەمالی دلخۆشی لە هەمو جێ ئیستیقبال دەکەن و بە حامی حوڕیەت و ئیستیقلالی خۆیانی دەزانن • لەو بەیانامەیە کە حولەفاو حکومەتی ئینگیلتەرە دای نوری عەدالەت و مەرحەمەتی تێدا دەدرەوشێتەوە ••• حولەفا ئەمڕۆ لە مەسافەیەکی دورەوە عەسکەر بۆ خاکی روسیە دەنێرن و نفوس و مالێکی زۆر صەرف دەکەن لەگەڵ ئەمەش هیچ ئارەزوی ئەوە ناکەن یەکێك لەوان پارچەیەکی ئەرزی روسیە با » دیارە « عەدالەت هەر ئەمەندە دەبێ » [٩٥] •

لەگەڵ ئەوەش خوێنەر لە ڕێگەی هەواڵ و باسەکانی ناو «تێگەیشتنی راستی»یەوە دەتوانێ لە چەند ڕۆیەکی ڕۆسیای نوێ دروست تێبگا • ئەوەتا «زۆر زابتی ڕۆس . هەتا لە روتبە گەورەکان لە لەشکری سوردا خزمەت دەکەن و لەم عارە (!)[٩٦] هیچ باکیان نیە » [٩٧] • یا « روسیەی (بۆلشەڤی ـ ك• م•) هەرچیەکی بو لەگەڵ عەوامی ئەلەمان بەشی دەکرد» و «گاڵتەی بە فیکری حولەفا کرد لە ئەمە کە لەشکری‌تر بۆ روسیە دەنێرن» و «ئیشکەرانی ڕۆس بۆ ئەمە حازرن کە لەگەڵ ئەلەمانەکان شانەوشان لەسەر راین شەڕ لەگەڵ مالدارەکانی ئینگلیز بکەن » [٩٨] •

شایانی باسە دوای داخستنی «تێگەیشتنی راستی» «پێشکەوتن» لەم مەیدانەدا گەرمتر جێگەی گرتەوە • «پێشکەوتن» ژمارەی‌وای هەیە لە چوار شوێنی جیایدا باسی «هەرا و بگر» و «یاخی‌بون» و «برسێتی» ڕۆسیای کردووە[٩٩] بۆیە ، وەك دەڵێ ، « بۆلشەویك لە هەمو لایەکەوە

---

(٩٥) هەمان ژمارە .

(٩٦) لە « تێگەیشتنی راستی » دا نیە .

(٩٧) « تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە شەستو سێ ، ١٣ی کانونی دووەمی ١٩١٩ .

(٩٨) هەمان ژمارە .

(٩٩) بەوێنە بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ژمارە بیستو دوو ، ٢٣ی سێپتامبەری ١٩٢٠ . هەر ئەو ژمارانە پڕن لە هێرشی ناڕەوا بۆسەر شۆڕشگێڕانی

رادەکەن» و «راکردنیشیان بۆتە بەڵا» چونکە بەهۆی ئەوانــەوە «ریــش تاشین لای دەلاك بە هەزار مەناتە[١٠٠] (واتە هەزار روبڵ !! ــ ك. م.) و شەکر بە ٣٠ هەزار مەناتە و هێلکەیەك بە دوو هەزار و پەنجا مەناتە [١٠١] » .
هەر بە سایەی ئەوانیشەوە «شــارە گەورەکان بووە بە کەلاوە و خــەرابە ، فابریقەکان نەماوە ، نان نەماوە ، حکومەتی بۆلشەویك ناتوانێ بگاتە فریای رەعیەی خۆی ، ئیشو کار و فابریقە نەماوە ، ئەوی مــاوە و هــەیە زوڵم و زۆرە » [١٠٢] . زۆر شوێنی ژمارەی‌تری « پێشــکەوتن » بە دەستووری دوا ژمارەکانی « تێگەیشتنی راستی » بۆ ئەم جۆرە باسە تەرخان کراون [١٠٣] .

بەم‌جۆرە «تێگەیشتنی راستی» ئەرکەکانی سەرشانی جێبەجێ دەکردە لەگەڵ باسی هونەری رۆژنامەنوسی ئەم رۆژنامەیە چەند نموونە و باسێکی‌تری هەمان لایەن دەخەینە بەرچاو .

کورد و عەرەب لە باکور و باشوری عیراق و کەمالی لە تورکیا .

(١٠٠) ئێستە بە نێو مەنــاتە !! .

(١٠١) ئێستە دەی بە مەنــاتێکە !! .

(١٠٢) « پێشــکەوتن » ، ژمارە بیستو شــەش ، ٢١ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ . ئەوجۆرە نوسینانەی نــاو « پێشکەوتن » لە هێ مێجەرســۆن دەکەن کە ئەوسا حاکمی سیاسی سلێمانی بوو خۆی « پێشــکەوتن »ی دامەزراند. هێرشی بێ ئەندازەی « پێشکەوتن » زیــاتر ئەو هۆیانەمان بــۆ روون دەکاتەوە کە هەر ئەو ساڵە پالیان بە سۆنەوە نا نامەیەکی رەسمی نهێنی بۆ حاکمی سیاسی گشتی ئینگلیز لە عیراق بنێرێ کە تێیدا بەداخەوە باسی ئەوەی کردووە « چۆن خەڵکی ئەو ناوچەیە وایان لێ هاتووە لە ناوو ناوەرۆکی بۆلشــەفیزم تێبگەن » (بڕوانە :
A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920. A clash of loyalities. A Personal and Historical Record, London, 1931, P. 145).

(١٠٣) بۆنموونە بڕوانە : « پێشــکەوتن » ، ژمارە چلو چوار و حەفتا و سێ و حەفتاو چوار و هەشتا و حەوت و نەوەت و پێنج و گەلێکی‌تر .

بەشی چوارەم

هونەری ڕۆژنامەنوسی
لە « تێگەیشتنی ڕاستی »دا

ڕۆژنامەنوسی و دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤار هونەرێکی هێند بەرزە کە لەدەست هەمو کەس نایەت . لەدەمێکەوە ئەم هونەرە بۆتە زانستێکی سەربەخۆی زانکۆکان . لە سالی ١٨٦٩وە هونەری ڕۆژنامەنوسی وەك دەرس لە ئەمەریکا دەخوێنرێ[1] . ئەمڕۆ بەرزی هونەری ڕۆژنامەنوسی یەکێکە لە مەرجە هەرە پێویستەکانی ژیان و سەرکەوتنی هەمو ڕۆژنامە و گۆڤارێك .

بە پێوانەی کات و شوێن پلەی هونەری ڕۆژنامەنوسی « تێگەیشتنی ڕاستی » بەشی خۆی بەرز بو . ئەمەش لەڕاستیدا ئەنجامی چەند هۆیەکی تێکەڵ بو. بەر لە هەمو شت نوێنەرانی پێشکەوتوترین گەلی ئەو سەردەمەی جیهان[2] سەرپەرشتی دەرکردنی « تێگەیشتنی ڕاستی »یان دەکرد کە دیارە

---

(١) بڕوانە : د. خلیل صابات ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٦ ـ ٣٧ . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو لە قوتابخانەی ئیمڕۆی هەمو وڵاتە پێشکەوتووەکاندا بایەخێکی زۆر بە دەرکردنی ڕۆژنامە و گۆڤاری تایبەتی دەدرێ و ئەرکێکی گەورەی پەروەردە و فێرکردنیان خراوەتە ئەستۆ (بڕوانە :
Th. E. Berry, Op. Cit., PP. 267 — 296).

(٢) کەم گەلی جیهان بەرادەی ئینگلیز پەرۆشی خوێندنەوەی ڕۆژنامە و گۆڤارن (دەربارەی ئەمە بڕوانە ئەو خشتەیەی لە بەشی یەکەمدا بڵاومان کردۆتەوە) .

زۆر شارەزای هونەری رۆژنامەنوسی بون • جگە لەوە مێجەر سۆن بۆ خۆی ، وەك وتمان ، یەکێك بو لەو ئینگلیزانەی دەستی بالآیان لە دەرکردنی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانەدا هەبو کە لە سەرەتای داگیرکردنی عیراقەوە فەرماندەی لەشکری بەریتانی دەستی دایە بلاوکردنەوەیان• شوکریلفەضلیش دەمێ ساڵ بو تێکەڵی کاری رۆژنامەنوسی بو بوو دەستی لە دەرکردنی هەمو ئەو رۆژنامانەدا هەبو کە ئینگلیز لە بەغدا بە عەرەبی و فارسی چاپیان دەکردن•

سەرەتا « تێگەیشتنی راستی » حەفتەی دو جار ـ شەموان و سێشەموان بە دو لاپەڕە دەردەچو • لای سەرەوە ناوی رۆژنامەکە بەم جۆرە نوسراوە : « تیکەیشتن راستی » • لە ژێر ناوەکەدا ژمارە و رۆژی دەرچونی بە مێژوی عیسایی و ئینجا رۆژی حەفتە و دوای ئەوەش رۆژی دەرچونی بە هیجری[٣] نوسراون • لای راستی ناوەکەوە نرخی «تێگەیشتنی راستی » چاپکراوە کە « بۆ ناو مەملەکەت » بۆ هەر ١٠٠ ژمارە ٦ روپی و « بۆ دەرەوە » ٨ روپی و بۆ ٥٠ ژمارە ٣ و ٤ روپی و بۆ هەر ژمارەیەی عانەیەك[٤] بو • لای چەپی ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە : « موخابەرە لەگەڵ ئیدارەخانەی رۆژنامە دەبێ بکرێ • ژمارە ٩/١٧٨ [٥] • نویشتەیێ کە موافیقی مەسلەکمان بێ دەینوسین ، ئەگەر نەبێ نایگەڕێنینەوە • هەر هەفتەی دو جار دەردەچێ : لە بەغداد » • لەژێر هەمو ئەمانەشەوە نوسراوە :

« رۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتماعی و خادیمی یەکبون و سەربەستی کوردانە » •

---

(٣) ژمارە یەکی «تێگەیشتنی راستی» بە هیجری ١٨ی (ربیع الاول)ی ساڵی (١٣٣٦)ە .

(٤) واتە ٤ فلس .

(٥) مەبەست ژمارەی ئەو خانووەیە کە شوێنی کارگێری «تێگەیشتنی راستی» بو . ئەو خانووە لە (شارع النهر) بو و هەمانکات شوێنی کارگێری رۆژنامەی « العرب »یش بو .

له ژماره بیستەوه (١١ی مارتی ١٩١٨) « تێگەیشتنی راستی » بۆته چوار لاپەڕە بێئەوەی نرخی بگۆڕرێ • له ژماره بیستو یەکیشەوه (٢٥ی مارتی ١٩١٨)[٦] بۆته رۆژنامەیەکی حەفتانه و ئیتر دۆشەموان دەردەچوو لەژێر ناوەکەیدا لەبریتی « هەر هەفتەی دوو جار دەردەچێ : له بەغداد » دەنوسرا « هەر هەفتەی جارێ دەردەچێ : له بەغدا » . بێئەوەی هیچیتری لێ بگۆڕرێ •

له سەرەتاوه تا کۆتایی هەموو ژمارەکانی « تێگەیشتنی راستی » به بارست وەك یەکن : ٣٦×٢٤ سم • رۆژنامەی « العرب » و رۆژنامەی « پێشکەوتن » که سۆن دوایی له سلێمانی دەریکرد هەر بەو بارسته یا نزیکی چاپ دەکران[٧] •

وەك وتمان یەکەم ژمارەی « تێگەیشتنی راستی » رۆژی یەکی کانونی دووەمی ساڵی ١٩١٨ بڵاوبۆوه • هەرچی دوا ژمارەیەتی رۆژی ٢٧ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩١٩ دەرچو • واته « تێگەیشتنی راستی » بەسەریەکەوه تەنها ساڵێك و ٢٦ رۆژ ژیا • دروشمی دوا ژمارەی وەك یەکەم ژمارەیەتی ، واته بێدەستکاری نوسراوه : « رۆژنامەیەکی سیاسی و ئیجتیماعی و خادمی یەکبون و سەربەستی کوردانه » •

هەرچەنده ژمارەی (٦٥) لەسەر لاپەڕەی دوا ژمارەی « تێگەیشتنی راستی » چاپکراوه بەڵام راستەکەی هەموی بەسەریەکەوه (٦٧) ژماره لەم رۆژنامەیه چاپکرا • کاتی بڵاوکردنەوەی ژمارەکانی دوو هەڵه کراوه • دوو

---

(٦) ئەو جیاوازییه زورەی نێوان رۆژی دەرچونی ژماره بیست و ژماره بیستو یەك ، وەك باسی دەکەین ، ئەنجامی ئەوەیه که به هەڵه دوو جار ژماره بیستو یەك چاپکراوه .

(٧) وادیاره ئەو راهاتنه بووه هۆی ئەوەی دوایی «ژیانەوه» و «ژین» به هەمانبارست چاپ بکرێن .

جار ژماره (٢٠) چاپ‌کراوه و هه‌ردوکیشیان رۆژی ١١ مـارتی ١٩١٨یان به‌سه‌ره‌وه‌یه • سه‌یرئه‌وه‌یه جیاوازی‌یه‌کی که‌م له ناوه‌رۆکی ئه‌م دوو ژماره‌یه‌دا هه‌یه • سه‌روتاری هه‌ردوکیان وه‌ك یه‌ك بریتی‌یه له چاوپێکه‌وتنێك له‌گه‌ل حه‌مدی بابان [٨] که هه‌مو لاپه‌ڕه یه‌ك و چواریه‌کی لاپه‌ڕه دوی گرتوته‌وه • ئه‌وی‌تری لاپه‌ڕه دوی هه‌ردو ژماره‌که وه‌ك یه‌ك بو « ئـه‌ده‌بیاتی کورد » ته‌رخان کراوه • له تیوه‌ی یه‌که‌می لاپه‌ڕه سـێی هه‌ردوکیاندا بی‌جیاوازی باسی « حه‌وادیسی محلیه » ، « زمراعه‌ت » ، «بیمارستـان ــ خه‌سته‌خانه» و قـه‌ی « تێگه‌یشتنی راستی » ده‌رباره‌ی بایه‌خ پێدانی ئینگلیز به ئاوه‌دانی بلاو کراونه‌تـه‌وه • لێره بـه‌دواوه جیـاوازی نێوان ئـه‌م دو ژماره‌یـه ده‌ست‌پی‌ده‌کا • لـه تیوه‌ی دووه‌می لاپه‌ڕه سێی یه‌کێکیاندا ئـه‌م باسانه بلاوکراونه‌ته‌وه : « ئه‌خباری کاظمیه » ، « هاتنی روئه‌سای ده‌غاره » ، شه‌ڕ « له مه‌یدانی عـیراق » و «ته‌لگرافی رۆیته‌ر ، مارتی ١٩١٨ » که باسـی هه‌واله‌کانی ده‌ره‌وه‌یه و هـه‌مو لاپه‌ڕه چـواری گرتوته‌وه ، که‌چی لـه ژماره‌که‌ی‌تردا له‌بریتی هه‌مو ئه‌و باسـانه وتارێکی گه‌وره به‌م ناونیشـانه بلاوکراوه‌ته‌وه : « موازه‌نه‌ی قیوای دو ته‌ره‌ف له‌م شـه‌ڕه‌دا » که تیوه‌ی لاپه‌ڕه سێ و سه‌رتاپای لاپه‌ڕه چواری داپوشـیوه و بریتی‌یه له باسـی سه‌رکه‌وتنه‌کانی ئینگلیز و شکاندنی یه‌ك له‌دوای یه‌کی ئه‌له‌مان و تورك •

---

(٨) حه‌مدی بابان یه‌کێك بو له کورده ناوداره‌کانی ئه‌وسـای به‌غـدا . بـه ناوه‌رۆکی «تێگه‌یشتنی راستی»دا وا ده‌رده‌که‌وی ئینگلیز بایه‌خی زۆریان پی دابی ، له‌وه ده‌کا ، وه‌ك کاتی خوی باسی ده‌که‌ین ، حه‌مدی به‌گی بابان له ده‌سه‌لات و ره‌فتاری ناهـه‌مواری عوسـمانی زۆر داخ له دل بوبی . شایانی باسه له ژماره بیـتو یه‌کی «تێگه‌یشتنی راستی»دا ئه‌م هه‌والـه بلاوکراوه‌ته‌وه : «جه‌نابی حه‌مدی به‌گی بابان ٣٥ نوسـخه کتیبی ده‌سـتخه‌تی دا به کتیبخانه‌ی مه‌عاریف. ئه‌م ئیحسـانه مه‌عاریف په‌روه‌ری‌یه حه‌قیقه‌ته‌ن لایقی ستایشـه » (بڕوانه : «تێگه‌یشتنی راستی» ، ژماره بیـستو یـه‌ك ، ٢٥ی مـارتی ١٩١٨) .

هەڵەی دووەم بەر ژمارە (٢١) کەوتووە : لەسەر دۆ ژمارەی جیاوازی یەك لەدوای یەك رۆژی ٢٥ی مارتی ١٩١٨ چاپکراوە ، هەرچەند هیچ باسێك نی‌یە لەم دۆ ژمارەیەدا لە یەك بکەن. وادیارە ئەم هەڵەیە بەسەر بەرێوەبەرانی « تێگەیشتنی راستی »دا تێپەرێوە بۆیە لە هیچ ژمارەیەکدا سەرنجیان بۆ رانەکێشاوە و باسیان نەکردووە .

ئینگلیز لە هەڵبژاردنی ناوی « تێگەیشتنی راستی » بۆ رۆژنامەکەیان مەبەستی خۆیان هەبۆ . لە ژمارە چوارەوە لەژێر ناونیشانی « تێگەیشتنی راستی »دا جاروبار وتارێکی کورت یا هەواڵێکی گرنگ بلاو دەکرایەوە کە هەمۆی برتی‌بۆ لە باسی چاکە و سەرکەوتنی ئینگلیز و خراپە و ژێرکەوتنی ناحەزانیان ، کە ئەوەش بەلای ئینگلیزەوە راستی‌یە بۆ دەبۆ دانیشتوانی کوردستان تێی‌بگەن . وا لەخوارەوە یەکەم نمۆنەی ئەو « تێگەیشتنی راستی »یانە دەخەینە بەرچاو :

« تێگەیشتنی راستی : ئەوی لەم حسابە ورد بێتەوە دەبینی کە حکومەتی موعەظەمەی بەریتانیا لە ساڵی ١٩١٧دا یەك و چوار زیاتر بەسەر دوژمندا زاڵە، لەبەرئەمە ئومێدێکی بەقوەتمان هەیە کە لەم حەربە عمومی‌یەدا بە موەفەقی‌یەتێکی تەواو دەرچی و ئەقوامی شەرق هەمۆ ، خصوصەن عەرەب و کوردی عیراق و ئەترافی ، لە پەرێشانی رزگار بکا و بە سەربەستی و یەك‌بۆن شاد بن چونکە ئەم مەطلەبە موقەدەسانە هەر بە یارمەتی حکومەتێکی بە عەدالەت و ئینصافی وەك بەریتانیای گەورە پێك دێ»[٩].

شایانی باسە ئینگلیزەکان دەیانویست ناوێکی هەر لەو بابەتە یا ((Baghdad Times)) لە رۆژنامە عەرەبی‌یەکەیان بنێن ، بەلام وادیارە ئەنستاس کەرمەلی ئەو بیرەی پێ گۆرێون و ناوەکەی پێ کردۆنە

(٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چوار ، ١٢ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

« العرب »[10] .

له هەمو ژمارەیەکی « تێگەیشتنی راستی »دا سەروتار یا هەواڵ و باسێکی گرنگ وەك سەروتار بلاوکراوەتەوە . بەوجۆرە له (٦٧) ژمارەکەی ئەم رۆژنامەیەدا (٦٦) سەروتار هەیە [11] . له زۆر ژمارەیدا جگه له سەروتار وتارێکیتر بلاوکراوەتەوە . ناونیشانی زوربەی وتارەکانی ناو « تێگەیشتنی راستی » بە گشتی و بۆ کورد بەتایبەتی سەرنج راکێشەرن . ئەمانە چەند نمونەیەکی ئەو ناونیشانانەن :

« سولتان سەلاحەددین و تورکەکان » (ژمارە هەشت) ؛ « حکومەتی ئینگیلتەرە . فورس و تورك و رۆس و ئەلەمان » (ژمارە نۆ) ؛ «ئینگیلتەرە و ئیسلام » (ژمارە سیازدە) ؛ « فیکری ئینگلیز و فەرەنسە و ئەمەریکا و ئیتالیا دەرحەق ئەقوامی شەرق و عەرەب چییە» (ژمارە هەژدە) ؛ «روئەسای کورد دەبێ چی بکەن ؟ » (ژمارە نۆزدە) ؛ « ئینگیلتەرە و ئەلەمانیا لەم شەڕەدا » (ژمارە بیستو دۆ) ؛ « تورك بە عەمەلی کورد و ئەقوامیتر نایە » (ژمارە بیستو هەشت) ؛ «حکومەتی تورك بۆچی شەڕ دەکا» (ژمارە سێو هەشت) ؛ « فەرقی حکومەتی ئینگلیز و تورك » (ژمارە چلو چوار) ؛ « حکومەتی تورك بێهێز بووە » (ژمارە پەنجا) ؛ « سەربەستی فیکری و قەومی » (ژمارە پەنجا و حەوت) ؛ « ئایندەی عالەم » (ژمارە شەستو دۆ) .

ناوی کەس لەسەر هیچکام لەم سەروتارانە نەنوسراوە تەنها سەروتاری ژمارە چلو چوار نەبێ که بە ناونیشانی « عەدالەت شیرێکی تیژە » و لە نوسینی زەینەلعابدین کاشانی ناوە و هەمو لاپەڕە یەك و دۆی گرتۆتەوە[12] . وا پێدەکا خاوەنی ئەم وتارە پیاوێکی ئاینی عەرەب بێ کە زۆر

---

(١٠) بڕوانە : عبدالرزاق الحسني ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٦ .
(١١) بۆیە (٦٦)ە چونکە سەروتاری ژمارە (٢٠)ی دۆبارە کراو وەك یەکن ، بەپێچەوانەی ژمارە (٢١)ەوە .
(١٢) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە چلو یەك ، ١٢ی ئابی ١٩١٨ .

خۆشەویستانە باسی ئەوروپاییەکانی کردووە چونکە وەك دەڵێ بە « شیرێ تیژی عەدالەت » « ئەمڕۆ ریاسەتی هەمو بەشەر دەکەن و لغاوی حوکمی درەوشاریان گرتۆتە دەست » و خەڵق « حەیرانی صنعەتیان » دەبێ کە « مسافەیان پێ نزیك و موخابەرەیان پێ خێرا و نەقلی ئەشیایان پێ ئاسان کرد » ، سەرتاپای ئەوکارانەش بەهۆی « عەدالەتەوە جێبەجێ بون»[١٣] .

جگە لە سەروتار « تێگەیشتنی راستێ » هەوالی زۆری مەیدانەکانی شەڕی بەپێی راگەیاندنی « رۆیتەر » بڵاو دەکردەوە ، دیارە زۆرتر بایەخی بە سەرکەوتنەکانی ئینگلیز دەدا . جاروبار « تێگەیشتنی راستێ » دەهاتە سەر باسی سیاسەتی نێوان دەوڵەتان وەك ئەوەی باسی رێبازی سیاسێ تورکانی لاو و پەیوەندێ نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئەڵەمانیا و باری سیاسێ روسیا و ناوچەکانی قەفقاس و باسیتری لەوجۆرەی دەکرد . لە ژمارەی بیستەمیەوە « تێگەیشتنی راستێ » کەوتە بایەخدانی زیاتر بە هەواڵ و روداو و ئاڵوگۆڕی ناو عیراق خۆی ، وەك باسی ژیانی ئابورێ و روناکبیرێ و تەندروستێ و بەراوردکردنی لەگەڵ ئەوەی لە سەردەمی عوسمانیدا هەبو . لە ژمارە بیستو یەکەوە « تێگەیشتنی راستێ » دەستی کردە بڵاوکردنەوەی ئاگاداریەکانی فەرماندەی لەشکر و ئەو یاسا و بڕیارانەی دەری دەکردن . وا لە خوارەوە نمونەی یەکێ لەو ئاگاداریانە دەخەینە بەرچاو :

« ئیعلان : من کە ولیەم رین مارشاڵ ــ کەی . سێ . بێ ــ و فەریق

---

(١٣) دیارە هەمان وتار بە عەرەبیش لە «العرب»دا بڵاوکراوەتەوە چونکە پڕییە لە پیاهەڵدان بەسەر شانو باهوی ئینگلیزدا . کۆتایێ بەمجۆرە هاتووە : «ئەگەر مەنتیق زانێك بیەوێ کەمێکی چاکەی ئەم حکومەتەی (ئینگلیز لە عیراق ــ ك. م.) بەیان بکا زمانی ماندێ دەبێ و تەواوی ناکا و قەڵەمی کول دەبێ ... خولاسە ئەم حکومەتە بۆ ئەهالی نیعمەتێکی خوایە» . لەوە دەکا مێجەر سۆن وەریگێڕابێتە سەر زمانی کوردێ .

ئەوەڵم بینا لەسەر ئەو سەلاحیەتەی بە سیفەتی لەشکرگێڕی عمومی قووەتی عیراق کە لە جەلالەتمەئابی بەریتانیاوە بە من دراوە فەقەراتی ئاتیە ئیعلان دەکەم : هەر کەسێ قسەیەکی درۆ یاخود شایەعەیەك یا تەقریرێك کە خەلەل بە ئەمنیەتی عمومی بگەیێنێ و ... خەڵق بێلزوم بترسێنێ و ئەفکاریان مشەوەش بکا کە ئەم جورمە لەسەری سابیت بێ بە ئیعدام و یا بە عقوبەتێکی سوکتر » بەپێی بیری دادگا حوکم دەدرێ (١٤) .

« تێگەیشتنی راستی » یەکەم رۆژنامەی کوردییە کە ئاگاداری و پرۆپاگەندەی بازرگانی بڵاوکردۆتەوە . کاربەدەستانی ئینگلیز لە دەرەوەی بەغدا پیشانگەیەکی تایبەتییان کردەوە بۆ فرۆشتنی ئەو کەلوپەلانەی لێیان زیاد بێ . لە یەکێ لە ژمارەکانیدا « تێگەیشتنی راستی » بەم شێوە بزوێنەرە باسی ئەو پیشانگەیە دەکا و دەڵێ : « ... ئەشیای وای تێدا هەیە کە بۆ ئەهالی ئەم مەملەکەتە زۆر بەقیمەتە و بە عەمەلیان دێ . تاجیرێکی زیرەك مومکینە قازانجێکی چاکی لێی دەستکەوێ ... ئەو شتومەکانە کە لەوێدان قیمەتیان لە چەند هەزار لیرەی ئینگلیزی زیاترە ، لەگەڵ ئەمە هیچ شتێکی تێدا نییە کە فیاتی (نرخی ـ ك . م .) زۆر بێ »(١٥) . لە ئاگادارییەکی تری لەو بابەتەدا دەڵێ : « کاروانی کۆلارە (١٦) لە بەینی میسر و بەغدا ... مودەتی سەفەر لە قاهیرەوە بۆ بەغداد لەبەینی دوو سێ هەفتەدایە » بەڵام « ئەو کۆلارەیە » ئەو کاروانەی تەنها بە « ١٢ سەعات و ٣٥ دەقیقە طەی

---

(١٤) بڕوانە: «تێگەیشتنی راستی»، ژمارە بیستو حەوت ، ٦ی مایسی ١٩١٨ . بە ناوەرۆکی ئەو ئاگادارییەدا وا دەردەکەوێ تورکخوایانی عیراق ئەو رۆژانە چالاکانە خەریکی بڵاوکردنەوەی پرۆپاگەندە بون دژی ئینگلیز .

(١٥) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجا و هەشت ، ٩ی کانونی یەکەمی ١٩١٨ .

(١٦) مەبەستی فڕۆکەیە . لە بەشی داهاتودا دێینە سەر باسی ئەو زاراوانەی «تێگەیشتنی راستی» بۆ یەکەم جار بەکاریهێناون .

کرد »[17] .

هەمانکات « تێگەیشتنی راستی » یەکەم رۆژنامەی کوردییە ریپۆرتاجو چاوپێکەوتنی رۆژنامەنووسی بڵاوکردۆتەوە . نوێنەری « تێگەیشتنی راستی » دوو جار گفتوگۆی تایبەتی لەگەڵ حەمدی بەگی بابان کردووە . جاری یەکەم داوای لێ کردووە بیری خۆی دەربارەی رۆژنامەکە و باری سیاسی کوردستان دەربڕێ . لە وەڵامدا « ئەمیرزادەی ئەجەل و ئەکرەمی بابان جەنابی حەمدی بەگ » وتویە : « ... ئەمڕۆ ئێمە لە زەمانێکداین کە حەقی حاکمییەتی ئەقوامی تێدا تەعیین دەکرێ . عەقڵ و نەجابەت و شەرەفی کوردان هەڵبەتە موساعیدی ئەمە نییە کە فرسەتێکیوا گەورەی لە دەس دەربکەن . قەت زەن ناکەم کوردان بە قسەی کرێ گرتەی ئەڵەمان تەفرە بخۆن و دەرحەق تاریخ و حەیسییەت و ئایندەی خۆیان خیانەت بکەن . کوردان ئەم زەمانەیان چاك پێ تەقدیر دەکرێ ، حەقی خۆیان هەڵبەتە داوا دەکەن و معاوەنەتی حکومەتی ئینگیلتەرە دەست خۆیان ئەخەن و لە ئەسیری خۆیان رزگار دەکەن » . وەك بەڵگە باسی ئەوە دەکا چۆن کاتێ لە « کوردستان و موسڵ » بەهۆی عوسمانی و ئەڵەمانەوە « خەڵکێکی زۆر لەبرسانا دەمرن » لە بەغدا لەژێر سایەی ئینگلیزدا «کیسەی هەموو پڕە و زگی هەموو تێرە » [18] .

پاش ماوەیە « موخبیری رۆژنامەی تێگەیشتنی راستی » دیسان چاوی بە « جەنابی سەعادەتمەئاب حەزرەتی حەمدی پاشای بابان » کەوتەوە . ئەمجارەش بە هەمان دەستور حەمدی بەگی بابان کورد بۆ هاریکاری ئینگلیز هاندەدا و دەڵێ :

---

(17) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو هەشت ، ٩ی کانونی یەکەمی ١٩١٨ .

(18) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیست ، ١١ی مارتی ١٩١٨ .

« خولاســه قەومی کورد لەلام موحەقەقە کە لەشــکری ئینگلیز و حکومەتی بەریتانیای عوزما بــە کەمالی دلخۆشی و ئیحترام ئیســتیقبال دەکەن و بە قسەی کەس تەفرە ناخۆن چونکە تورکەکانیان ئەمەندە تەجروبە کرد تا عاجز بۆن ... ئەمەلمان زۆرە کە حکومەتی حازرە کوردان بە نەزەری لوتف تەماشا بکا و رێی سەعادەتیان پێ نیشان بدا »[19] .

بەبۆنەی تەواوبونی شەڕەوە « تێگەیشتنی راستی » لە ژمارە پەنجا و سێیدا ریپۆرتاجێکی رێکوپێکی دەربارەی ئەو ئاهەنــگە بڵاوکردەوە کە فەرماندەی لەشکری ئینگلیز لــە بەغدا گێڕای [20] . لــەو ریپۆرتاجەیدا « تێگەیشتنی راستی » باسی رازاندنەوەی بەغدا و « داگیرســانی چــرای ئەلەکتریك بە شەو » و شادمانی خەڵك و ئــاگردانی ٢١ تۆپ بەوبۆنەیەوە دەکا . دوابەدوای ئەوە نوێنەری « تێگەیشتنی راستی » دەڵێ : « رۆژی شەممە لە بەغدا رۆژێ بو کە لە فکر ناچێتەوە ... کۆڵانان لەبەر سەیرکەران عادەتا وەکو جۆگەی ذی حــەیات جەرەیانی دەکرد و جلی خۆڵ رەنــگی زابتان و عەسکەری ئینگلیز و هیندییەکان لەگەڵ جلی رەنگاوڕەنگی ئەهالی مەنزەرێکی غەریبی نیشانئەدا و هەموکەس لوبابی فەرەح و رۆخۆش بو .. مۆسیقا لەو سێ مەیدانەدا کە لە پرۆغرامەکەدا تەخصــیص کرابو ئەویش بەردەمی دائیرەی لەشکرگێڕ و بانق و مەیدان بو دەستی بە تەرەنوم کرد ، چەند کۆلارەیەك لە هەوادا دەستیانکرد بە یاری ؛ بــەرز و نزم دەبون و تەقلەیان لێئەدا و لە خوارەوە چەپلەیان بۆ لێئەدان و تەحسینیان دەکردن .

---

(١٩) «تێگەیشتنی راســتی» ، ژمارە بیــستو هەشت ، ١٣ی مایــی ١٩١٨ .

(٢٠) هەمو ژمارە ٥٣ی «تێگەیشــتنی راســتی» بۆ بــاسی کۆتــایی شــەڕ تەرخــانکراوە و بە مانشــێتێکی گەورە لە ناوەڕاســتی یەکەم لاپــەڕەی نوسراوە «موتارەکەی ئینگلیز و تورك» («تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاوسێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨) . لەو ســەردەمەوە «موتارەکە» بە مانای «هدنه» یا « صلح » تێکەڵی نوســینی سیاسی کوردی بو .

که شەو هات نوری ئەلەکتریك رۆژی هێنا و خەلك بە کەمالی فەرەح لە کولانەکاندا هاتوچۆیان دەکرد » • ئەم ریپۆرتاجە نزیکەی نیوەی لاپەڕە سێی ژمارەکەی داپۆشیوە •

هەمان ژمارە ریپۆرتاجێکی تری دەربارەی ئاهەنگی نەجەف بلاو کردۆتەوە • وەك دەلێ لەو ئاهەنگەدا «٧٢ سەید و ١٧٠ شێخ و لەگەل هەر شێخێ کۆلێ ئەتباع حازر بون ••• ئەوی ئیشتراکی ئەم ئیجتماعەیان کرد چاك تێگەیشتن کە عەصرێکی تازەیان بۆ ظاهر بو کە عیبارەتە لە سەلامەتی و ئیتیفاق و ئازادێ و تەرەقێ » [٢١] •

دیسان « تێگەیشتنی راستێ » یەکەم رۆژنامەی کوردی‌یە کە وێنەی لەسەر لاپەڕەکانی بلاوکردۆتەوە • ئەو وێنانە لە ژێرەوەی دوا لاپەڕەی ژمارەکەدا چاپ دەکران • یەکەم وێنە لە ژمارە دۆیدا بلاو کراوەتەوە و لەژێرەوەی نوسراوە «پاپۆرێکی ئینگلیزێ لە ساحیلی فەرەنسەدا عەسکەری ئینگلیز ئەکاتە دەرێ [٢٢] بۆ روکاری حەربی فەرەنسە » [٢٣] • هەمویی بەسەر یەکەوە دوازدە وێنە لە « تێگەیشتنی راستێ»دا بلاوکراوەتەوە [٢٤] کە زوربەیان وێنەی چەك و مەیدانەکانی شەڕن ، وەك «حەزرەتی حوکمدارێ ئینگیلتەرە تەماشای کەشتیانی زرێدار دەکا » (ژمارە حەوت) ؛ «عەسکەری ئینگلیز بە مەترەلیۆزێکەوە لەناو خەندەقدان » (ژمارە هەشت) ؛ « عەسکەری ئینگلیز حوشتری خۆیان دەشۆن» (ژمارە نۆ) ؛ « کۆلارەوایێکی ئینگلیز

---

(٢١) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە پەنجا و سێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .

(٢٢) دیارە مەبەستی ئەوەیە بلێ سەربازی ئینگلیز دادەبەزێنێ .

(٢٣) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە دۆ ، ٥ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .

(٢٤) لەو ژمارانەدا کە من دیومن هێندێ لەو وێنانە باش دەرنەچون ، ئەوانی‌تر زۆر باش دیارن . بە کەمێ ژمارەی ئەو وێنانەدا وا دەردەکەوێ ئەوسا کاری دەرهێنانی زەنکۆگراف لە بەغدا ئاسان نەبوبێ .

کۆلارەکەی پیشانی خەڵك ئەدا » (ژمارە یازدە) ؛ «ئالەتێکی دوژمن کوژی ئینگلیز» (ژمارە چواردە) •

تا ئیستە بۆمان ساغ نەبۆتەوە چەند دانە لە «تێگەیشتنی راستی» چاپ دەکرا و چۆن دابەش دەکرا • بەڵام گومـان لەوەدا نی‌یە کە ژمـارەی لێ دەگەیشتە ئەو ناوچـانەی کوردستـان کە هێشتـا بەدەسـت لەشـکری عوسمانی‌یەوە بون [٢٥] • دوور نی‌یە ژمارەی لێ گەیشتبێتـە کوردستـانی ئێرانیش چونکە ئینگلیز بایەخی زۆریان پێ دەدا و ئەو بـایەخەش لەسـەر لاپەڕەکانی «تێگەیشتنی راستی» رەنگی دابۆوە [٢٦] •

زوربەی هەرە زۆری وتارەکانی « تێگەیشتنی راستی » بە کوردی‌یەکی ساکار داڕێژراون • راستە نوسەرانی وشەی عەرەبی‌یان زۆر بەکار هێناوە ، بـەڵام لەگەڵ ئـەوەش نوسـینەکانیان تـام و چێـژی کوردی‌یانەیـان لەدەستنەداوە ، بەتایبەتی چونکە گەلێ جار لە شوێنی لەبـاردا بە پـەندی پێشنیان و قسەی نەستـەق رازێنراونـەوە [٢٧] • لە هـەمو ژمـارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا تەنها جارێ وشەیەکی ناقۆڵای وەك «سەرسەری» بەکارهێنراوە [٢٨] •

---

(٢٥) سـاڵەکانی شـەڕ هەمو جۆرە پەیوەندی‌یەکی ئاسـایی لەنێوان ئەو ناوچانەی بە دەسـت ئینگلیز و ئەوانی بەدەسـت عوسـمانی‌یەوە بون هەبو ، لەبەرئەوە دوور نی‌یە بەئاسانی ژمارەکانی «تێگەیشـتنی راسـتی» گەیشـتبنە کوردسـتان.

(٢٦) «تێگەیشـتنی راسـتی» گەلێ‌جار هـاتۆتە سـەر بـاسـی ئێـران و کوردی ئێران و خراپەی عوسـمانی و ئەڵمان لە کوردسـتان و ئازەربایجـان و برسێتی ئەو ناوچانە و هۆی ناردنی لەشکری ئینگلیز بۆ ئەوێ (بڕوانە : «تێگەیشـتنی راسـتی» ، ژمارە دوازدە ، ٩ی شـوباتی ١٩١٨ ؛ ژمارە چلو حەوت ، ٢٣ی ئەیلولی ١٩١٨ و هی‌تر) .

(٢٧) لە بەشی داهاتودا بەدرێژی دێینەوە سەر ئەم باسە .

(٢٨) بەکارهێنانەکەی بەجۆرێکە کە تارادەیـەکی زۆر لە زەقی مـانای ئـەو وشـەیەی کەم کردۆتەوە . «تێگەیشـتنی راسـتی» لە یەکێك لە وتارەکانیدا نوسـیویە دەڵێ : «ئەگەر تورکەکان پیاوی چاك دەبون بەم‌نەوعە ئیشـی

وتارەكانی «تێگەیشتنی راستی» هەمو درێژو پڕ لە قسەو و بـاس و هەواڵن • وتاریواى هەیە دو لاپەڕەی رۆژنامەکەی گرتوتەوە ، هیواشی تیایە بە ژمارەیە کوتایی نەهاتووە و لەژێرەوەی نوسراوە «تەواوی دێ» یـا «دوایی دێ» • بەڵام هیچ وتارێك نییە لە یەك ژمارەدا کرابێ بە دو بەشەوە، واتە سەرەتاکەی لە لاپەڕەیەك و کوتاییەکەی یەکسەر لە لاپەڕەی داهاتودا نەبێ • جێگەی تەقدیریشە کە بەدەگمەن خوێنەر توشی هەڵەی چاپ دێ • ئەمە بو خوی روویەکی هونەری گرنگی «تێگەیشتنی راستی»یە ، بەتایبەتی گەر بیتو ئەوە لەیاد نەکەین کە کاری چاپ ئەوسا گەلێ گراتر بو وەك لـە ئیستە • بڕوا ناکرێ ئەوسا کرێکارێکی چـاپی کورد یا کوردی لە هەمـو بـەغدادا هەبوبێ •

ئەم رووانەی باسـان کردن لـەگەڵ شـیکردنەوەی بـایەخپێدانی «تێگەیشتنی راستی» بە زمان و ئەدەب و مێژوی کورد زیاتر خو دەنوێنن •

خویان تەسلیمی دو سێ سەرسەری سیاسەت نەدەکرد و خویـان وا ماڵوێران و پەرێشـان و داماو نەدەهێشـت » (بڕوانـە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو سێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨) .

بەشی پێنجەم

زمان و ئەدەب و مێژوی کورد
لە
« تێگەیشتنی راستی »دا

گرنگی و بایەخی زۆری «تێگەیشتنی راستی» وەك رۆژنامەیەکی کوردی لە قوژبنی ئەو شوێنە دیارەوە دەردەکەوێ کە بۆ زمان و ئەدەب و مێژوی کوردی تەرخان کردبو ٠ لەم بەشەی کتێبەکەماندا هەوڵدەدەین بەپێی توانا و دەسەڵات ئەم سێ لایەنە بایەخدارە لە چوارچێوەی هەلسەنگاندنێکی راستدا بخەینە بەرچاو ٠

« تێگەیشتنی راستی» و زمانی کوردی :

بێگومان سادەیی و رەوانی زمان مەرجی پێویستی سەرکەوتنی کاری رۆژنامەنوسین ٠ وەك بەر لە ئێستە باسمانکرد لە هەمو ژمارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا وشە و رستەی عەرەبی زۆر بەکارهێنراون ، بەڵام بێئەوەی زمانی کوردی لەوێدا شیرینی رەسەنی خۆی دۆڕاندبێ ٠ هەر خوێندەوارێکی کورد ئەمڕۆ ژمارەیەکی «تێگەیشتنی راستی» دەستکەوێ تا کۆتایی واز لە خوێندنەوەی ناهێنێ ٠ ئەمە بۆخۆی شتێکی ماناداره ٠

زوربەی وتارەکانی «تێگەیشتنی راستی» بە شیعری شاعیران و پەندی

پێشنیان و نمونەی جوان جوان رازێنراونەوە ، وەك : «بە تیرێ دوو نیشانی دەشکاند » ، «لە سەرەوە دۆستە و لە ژێرەوە دوژمن» ، «گورگە و لە پێستی مەڕدایە» ، «شوێن کڵاوی بابردوو کەوتوون» (١) ، «پارو لە دەمی خۆی دەرئەهێنێ» . «لەپاش باران کەپەنك» .

سەرپەرشتیکەرانی «تێگەیشتنی راستی» هەوڵێکی باشیان داوە بۆ هەڵبژاردن و داڕشتنی وشەی کوردیی پەتی بۆ مانای نوێ . وا لەخوارەوە چەند نمونەیە دەخەینە بەرچاو :

بە عەرەبی	لە «تێگەیشتنی راستی»دا	ئیستە
الطیارة	کولارە (ژمارە یازدە و بیست)	فڕۆکە
الطیار	کولارەوان (ژمارە یازدە)	فڕۆکەوان
المطار	ئارامگای کولارە (ژمارە پەنجا و هەشت)	فڕۆکەخانە
الشرق	رۆژهەڵات (ژمارە دوازدە)	رۆژهەڵات
الجنوب	راست (ژمارە دوازدە)	خوارو ، باشور
الشمال	چەپ (ژمارە دوازدە)	سەرو ، باکور
السفینة	گەمی (ژمارە دوازدە)	
	پاپۆڕ (ژمارە چلو حەوت)	کەشتی، گەمی، پاپۆڕ
لاجیء	پەناهێنەر (ژمارە پەنجاو یەك)	پەنابەر
العقبة	قۆرت (ژمارە پەنجاو یەك)	قۆرت ، لەگەرە
الجبهة	روکار (ژمارە پەنجاو چوار)	بەرە ، شەڕگە
الحارس	دەرگەوان (ژمارە بیستو یەك)	دەرگەوان

(١) ئەم پەندە جارێ وا بەکارهێنراوە : « شوێن کڵاوی لار کەوتن » (« تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە چلو نۆ ، ٧ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨) ، لەوە دەکا مێجەر سۆن بەکاری هێنابێ و لێی تێکچوبێ .

لاسلكي	بێ‌تەل (ژمارە پەنجا و هەشت)	بێ تەل
اللهجة	شێوە (ژمارە بیست)	شێوە
الراسمالي	ماڵدار (ژمارە شەستوسێ)	سەرمایەدار
الممثل	نوێنەر (ژمارە شەستو سێ)	نوێنەر

جگە لەم‌جۆرە وشە و زاراوانە «تێگەیشتنی راستێ» بۆ یەکەم‌جار لە نوسیندا وشەی وەك ئۆتومبیل و ئەلەکتریك و گالیسکە و وشەی‌تری وای بەکارهێناوە • زۆر جاریش وشەی زۆر پەتێ تێکهەڵکێشی نوسینەکانی کردووە وەك : پێژراوە و دەپێژن ، شوێنەون ، رەند ، خۆخۆیێ ، خۆماڵێ و گەلێکی‌تر • واش‌بووە نوسەرانی هەولیان‌داوە تەنانەت ئەو جۆرە ناوانە بکەنە کوردێ کە دەستکاریان راست نی‌یە وەك «قەرەداغ» کە کراوەتە «شاخی رەش» [۲] • «تێگەیشتنی راستێ» ناوی زۆر مەڵبەند و شوێنی بەوجۆرە بەکارهێناوە کە ئەوسا باو بون ، یا لەوانەیە ئەو بۆ یەکەم‌جار وای نوسیبن ، وەك : لۆندەرە (لەندەن) ، ئەمەریقا (ئەمەریکا) [۳] ، قەنەدە (کەنەدە) ، ئەستەقهۆلم (ستەکهۆلم) ، قۆپنهاق (کۆپنهاگن) ، دانیمارقە (دانیمارك) ، لیپچیغ (لایپزگ) و هی‌تر •

نوسەرانی «تێگەیشتنی راستێ» هەولیان‌دەدا پیتی نوێ بۆ ئەو دەنگە کوردی‌یانە بەکاربهێنن کە لە ئەلفبای عەرەبیدا نین • (پ) و (چ) و (ژ)ی وەك ئیستە نوسیوە : (پارچە ، پاپۆز ، هەرچێ ، هەژار ، تێژو گەلێکی‌تر) • بەلام جاری‌واش هەیە لە بریتی (پ) (ب) و (چ) (ج) و (ژ) (ز) یا (ش)ی بەکار هێناوە • واهەیە هەردوێ شێوەی یەکێ لەم پیتانە تێکەلی یەك ژمارە یا یەك وتار و تەنانەت یەك دێڕیش بون و لەوانەیە لە یەك وشەدا بە هەردوێ جۆر

---

(۲) بڕوانە « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە شەستو دوێ ، ٦ی کانونی دووەمی ١٩١٩ .

(۳) جاری‌وا هەیە (ئەمەریکا)شی بەکارهێناوە .

نوسرابن • بۆنمونه یەکەم دێڕی ژمارە چلو شەشی «تێگەیشتنی راستی» وانوسراوە : «رۆژنامەی تایمس •••» ، کەچی لەژێر نـاوی رۆژنـامەکە خۆیدا و وەك هەمو ژمارەکانی تری نوسراوە « رۆژنـامەیەکی سیـاسی و ئیجتیماعی و خادمی یەك بون و سەربەستی کوردانە »[4] • جاری‌واش هەیە (ش)ی لەبریتی (ژ) نوسیوە ، وەك (دوشمن) لە جێی (دوژمن) • جاروبـار (ە)ی بەرامبەر «فتحه»ی عەرەبی بەکارهێناوە ، بەڵام توخنی (ڤ) و (گ) و سەر و بۆر و کەشیدە نەکەوتووە • زۆر جاریش پیتی عـەرەبی ئەوتـۆی بەکارهێناوە کە لە کوردیدا نین ، وەك (ذ) «مذکرة» و (ث) «تأثیر» و (ض) « ضرر »[5] •

لەم‌بارەوە گرنگ ئەوەیە نوسەرانی «تێگەیشتنی راستی» لەگەڵ کاری رۆژانەیان هەستیان بە پێویستی دەسکاری کردنی رێنوسی کوردی کردووە و لەم مەیدانەدا بەپێی دەسەڵاتی خۆیان هەنگاوی باشیان ناوە • « تێگەیشتنی راستی» خۆی جارێکیان نوسیویە دەڵێ :

> «ئەوروپاییکان بۆ خوێندن و نوسینی زمانی شەرقی‌یەکان زۆر موشکیلات دەکێشن • ئێمە لەبەر ئەمـە کە ئەم موشکیلاتـە بەقەدەر ئیمکان حەل‌بکەین ئەمە سالێکە لە نوسینی کوردیدا بە موافەقەتی فەنی ئیشنـاکان بەعزێ ئیستیلاحمـان قبـوڵ کرد • (سـەر) و (بۆر) و (ژێر)ی حـەرفەکان بـە (ە) و (و) و (ی) دەنوسین[6] : لە باتی کردستان (کوردسـتان) و لە بـاتی دکا (دەکا) و لەباتی موفقیت اوان (موفقیتی اوان) و همزەش بە (ی) دەنوسین[7] • ئەمە بێ‌شوبهە بۆ چاك خوێندنـەوەی نوسـینی

(٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە چلو شەش ، ١٦ی ئەیلولی ١٩١٨ .
(٥) پیتی (ض)ی زۆر بەکارهێناوە .
(٦) وەك وتمان هەمو کات بەپێوی ئەمەیان نەکردووە .
(٧) دەسکاری رێنوسی ئەم نمونانە نەکراوە .

کوردیّ فائیدەی زۆرە و گەلیّ ئیستیلاحاتی‌تریشمان تەصەور کردووە ، ئەوانیش لە وەختی خۆیدا نەشر دەکەین [8] » [9] .

ئەم قسانە زۆر لەوە دەچن هیّ میّجەر سۆن بن . وا دیارە سۆن کە چەند بەرهەمیّکی بایەخداری لەسەر زمان و ریّزمانی کوردیّ هەیە[10] نیازی وابووە بەپیّی پیّویست ئالوگۆڕیش لە ریّنوسیّ ئەو زمانەدا بکا . بەداخەوە کاری سیاسیّ زۆر و نەخۆشیّ قورس و مردنی زوّ مۆڵەتیان نەدا .

شایانی باسە «تیّگەیشتنی راستیّ» زۆر جار پیتی (د)ی سەرەتای وشەی وەك خۆی هیّشتۆتەوە ، وەك : دەکا ، دەخوا ، دەلیّ ، دەبیّ ... هتد ، واتە بەوجۆرەی لە زوربەی ناوچە کوردنشینەکان بەکاردەهیّنریّ و

---

(٨) بەداخەوە فریا نەکەوتن « ئەوانیش لە وەختی خۆیدا نەشر » بکەن ، چونکە زۆری نەبرد کە « تیّگەیشتنی راستیّ » داخرا .

(٩) « تیّگەیشتنی راستیّ » ، ژمارە شەستو سیّ ، ١٣ی کانونی دووەمی ١٩١٩ .

(١٠) بەشی زۆری ئەو بەرهەمانەی بەر لە دەستپیّکردنی شەڕی یەکەم بلاوکردەوە ، وەك :
((A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect)) , — ((Journal of the Royal Central Asian Society)) , London, 1909, PP. 35 — 51 ; ((Notes on a Kurdish Dialect, The Shadi Branch of Kermanji)) , — ((JRCAS)) , 1909, PP. 895 — 921 ; ((Notes on a Kurdish Dialect, Sulaimania (Southern Turkish Kurdistan))) , — ((JRCAS)) , 1912, PP. 891 — 940 ; ((Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language)), London, 1913 (13 + 289 PP.) .

دوای تەواوبونی شەڕ سۆن لە بەغداش چەند بەرهەمیّکی‌تری نوسیّ کە ژمارەیەکیان چاپکراون و یەکیّکیان کوردییە : « کیتابی ئەوەلەمینی قیرائەتی کوردیّ »، بەغدا ، ١٩٢٠ . ئەم کتیّبەی بەسەر فیّرگەکانی سلیّمانیدا بلاو کردەوە ، بەوجۆرە دەبیّتە یەکەم کتیّبی خویّندن بە زمانی کوردیّ .

مامۆستا تۆفیــق وەهبیــش نوســین و وتنی بە پێویــست دەزانێ [11] ٠ جاروبارێش بەپێچەوانەوە ، ئەو وشانەی وەك وتنی خــەڵکی ســلێمانی لێ کردووە ، واتە (د)کەی کردۆتە (ئە) : ئەکا ، ئەخوا ، ئەڵێ ، ئەبێ [12] ٠ هەر بەو جۆرەش رەفتاری لەگەڵ (ت)ی کۆتــایێ وشــە کردووە ، زۆر جــار نوسیویە (دێت ، دەڕوات ، دەڵێت ٠٠٠ هتد) ، جاروبــارێش سوانــدویە (دێ ، دەڕوا ، دەڵێ ٠٠٠ هتــد) ٠ (ی) درێژ و دۆ پیتــی (ی)ی بەســەر یەکەوە و بە یەك پیت نوســیوە ، بەڵام بەدەگمەن لە یەکیشی جیا کردۆتەوە ٠ بەوێنە لە وتارێکی ژمارە پەنجا و سێیدا (پێڕێــان) بەمجــۆرە نــوسراوە : « لەورۆژموە کە لەشکری ئینگلیز پێڕیان هاویشتە خەلیج ٠٠٠» [13] ٠

راستە رۆژنامە و گۆڤارە زووەکانی کورد بەپێی توانا و تێگەیشتنی سەردەمی خۆیان بایەخیان بە زمان و رێنوســێ کوردێ داوە ٠ « ژێن »ی ئەستەمۆڵ و تایبەت « هاوار »ی شام شوێنی دیاریان لەسەر لاپەڕەکانیان بۆ ئەم باسە تەرخان کردبو ٠ یەکەمیان لە دوا ژمارەکانیدا پێشنیاری چەند پیتێکی نیشــانەداری بۆ نوســینی کوردێ کرد و چــەند جارێ بڵاوی کردنەوە [14] ٠ بەڵام دەستپێشکەرێ ئەم مەیدانە گرنگە هێ رۆژنامەی « تێگەیشتنی راستێ »یە ٠

---

(١١) بڕوانە : تۆفیق وەهبێ ، ئەسلی پیتە قالبێ « ئە »ی شێوەی سلێمانی ، ــ «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشــی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٩ ــ ٢٤ ٠

(١٢) جاریوا هەیە لە یەك رستەی « تێگەیشتنی راستێ »دا هەردۆ شــێوە بەکارهێنراوە ، وەك ئەم رستەیە : « ئەلمانیا ئەمە چوار ساڵە خەریکە هەر پیاو بە کوشتن ئەدا و قووەت و ماڵ سەرف دەکا و موتەفیقەکانی بەگژ ئەم و ئەودا دەکا » (بڕوانە : « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە چل ، ٥ی ئابی ١٩١٨ ، سەروتار) ٠

(١٣) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە پەنجاو سێ ، ٤ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ ٠

(١٤) بۆنمونە بڕوانە : « ژێن » ، ٢٢ی مایسی ١٣٢٥ ٠

بایەخدانی « تێگەیشتنی راستی » بە زمانی کوردی جارێکیتر لەو بایەخە زۆرەدا خۆ دەنوێنێ کە داویە بە ئەدەبی کوردی .

«تێگەیشتنی راستی» و ئەدەبی کوردی :

لە رۆژی پەیدا بونی‌یەوە رۆژنامەنوسی کوردی شوێنی دیاری بۆ ئەدەبی کوردی تەرخان کردووە . « کوردستان »ی یەکەم رۆژنامەی کوردی لە ژمارە دوێوە [15] دەستی کردە بلاو کردنەوەی « مەم و زین »ی ئەحمەدی خانی و زۆری ژمارەکانی بە بەیتی ئەو داستانە گەوهەرەی ئەدەبی نەتەوەیی کورد دەرازاندەوە . جاری‌وا هەیە بەیتەکانی «مەم و زین» دەوروبەری نیوەی تەواوی ژمارەیەکی « کوردستان »ی گرتوتەوە [16] . جاروباریش خاوەنی « کوردستان » لەو بەیتانە دەدوێ و بەرز دەیان‌نرخێنێ . جگە لە بەیتی « مەم و زین » پارچە شیعری‌تری کوردی لە « کوردستان »دا بەرچاو دەکەون .

زوربەی هەرە زۆری [17] رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکانی دوای « کوردستان » وەك ئەو بایەخیان بە ئەدەبی کوردی دا و بەوجۆرە بونە یەکێ لە سەرچاوە رەسەنە دەگمەنەکانی توژینەوەی ئەدەبی کوردی . « کوردستان » نەبوایە لەوانەبو تائیستەش سالی وەفاتی شاعیری گەورەی

(١٥) خاوەنی « کوردستان » لە ژمارە دوێدا نوسیویە دەلێ ژمارەیە « میرو ئاغایانی کورد » بە نامەی تایبەتی داوایان لێ کردووە باسی «حالی نوێ و ئەدەبیاتی کوردی »یان بۆ بلاو بکاتەوە و ئەویش پەیمانی‌داوە باسی « حالی نوێ »ی کورد بکا و «هەر جار هەندێ بەیت و شیعری کرمانجی و حیکایەتی قنج » بنوسێ (بڕوانە : « کوردستان » ، ژمارە دو ، ١٤ی ذو الحجه ١٣١٥) .

(١٦) بۆنمونە بڕوانە : « کوردستان » ، ژمارە ٦ ، ٢٥ی جمادي الاول ١٣١٦ .

(١٧) لەوانەشە هەمو .

کورد حاجی قادری کۆیمان ئەزانیایە [١٨] . بەپێی قسەی شارەزایانی ئەدەبمان « کوردستان » یەکەم سەرچاوەیە دروست سالی دانانی

---

(١٨) زوربەی نوسەرانی کورد سالی مردنی حاجی قادریان بە هەڵە داناوە . لە زووەکان مامۆستا عەبدورەحمان سەعید سالی (١٣١٢ ك) داناوە کە دەکاتە (١٨٩٤ — ١٨٩٥ی عیسایی) (بڕوانە : « کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی » ، چاپو بلاوکەر عبدالرحمن سعید ، بغداد ، ١٩٢٥ ، ل ٦) ؛ مامۆستایان سەجادی و گیو موکریانی و محەمەدی مەلا کەریم سالی ١٨٩٢یا داناوە (بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی یەکەم ، ل ٣٠٩ ، ٣١٢ ، چاپی دووەم ، ل ٢٤١ ، ٢٤٣ ؛ « دیوانی حاجی قادری کۆیی » ، هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٥ ؛ محمدی مەلا کەریم ، حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد ، بغداد ، بێ ، ل ٩) . دوکتۆر ئیحسان فوئاد و دوکتۆر مارف خەزنەدار وەك ئەدمۆندس سالی ١٨٩٤یان بۆ وەفاتی حاجی داناوە ، بەلام هەرچی ئەدمۆندسە بە وشەی ((circa)) (واتە دەوروبەری) گومانی نیشانداوە (بڕوانە :

Ихсан Фуад, Творчество Хаджи Койи и его место в курдской литературе, Автореферат, Москва, 1966.

دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، هونەرمەندێ حاجی قادری کۆیی و شوێنی لە وێژەی کوردیدا ،کورتەی نامەی دوکتۆراکەی بە زمانی ڕوسی ، مۆسکۆ، ١٩٦٦ ، ل ٩ ؛ دوکتۆر مارف خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٤٠) ؛
(C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58) .

مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە « شیعر و ادبیاتی کوردی »کەیدا (بەغدا ، ١٩٤١ ، ل ٩٩ — ١١٨) باسی تەنها سالی لەدایکبونی حاجی کردووە . هەرچی مامۆستا ئەمین زەکی‌یە سالی ١٣١٤ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٦ و ١٨٩٧ دەگرێتەوە (بڕوانە : محمد امین زکی ، مشاهیر الکرد و کردستان في العهد الاسلامي ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٤٧ ، ص ١١٠) ؛ هەرەگوڵ ئازیزان کە ئازناوی جەلادەت بەدرخانە ، سالی ١٣١٢ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٤ و ١٨٩٥ دەگرێتەوە (بڕوانە :
(((Hawar)), Sham, Sal 9, Hejmar 33, 1941, L. 13)

(شایانی باسە لە بریتی ١٣١٢ك بە هەڵە ١٩١٢ چاپکراوە) . بەلام ڕۆژنامەی « کوردستان » لە لاپەڕە سێی ژمارە سێیدا (٢٨ ذوالحجه

« مەم و زین »ی نوسیوە[١٩] • «ژیـن»ی ئەستەمۆل پڕە لە زانیاریی گرنگ دەربارەی ئەدەبی کورد • بەوێنە پیرەمێردی نەمر یەکەمجار « قوربانی تۆزی ڕێگەتم »ەکەی نالیی لەودا بلاوکردەوە و دێڕ بە دێڕ کردویە بە تورکی[٢٠] • وادیارە ئەوسا پیرەمێرد بە ناوی (پیرە کورد)ەوە نوسینەکانی خـۆی بلاو دەکردەوە[٢١] •

لە ڕێگەی « ژین »ی ئەستەمۆلەوە دەتوانریێ تۆماری ناوی شاعیرانی کورد دەولەمەند کریێ • ع • ڕەحمیی هەکاریی لە هەمو ژمارەیەکیدا شیعری پڕ هەستی نەتەوەییی بلاو کردۆتەوە کە تارادەیە هەست بە نوێکاریی لە بەرهەمەکانیدا دەکریێ • دیسان « ژین » بەرهەمی (سیاه پۆش) ناوێکی بلاو کردۆتەوە کە کەسمان تائیستە ناویمان نەبیستوە و لەوە دەکا شاعیرێکی وردکار و خوێندەوارێکی باش بوبیێ[٢٢] :

ئەی حەبیبی قەلب و ڕۆح و ئەی قەراری جانی من
دەی چە بێتن جارەکی گەر تۆ بیبە میهمانی من
بێ لەسەر چاڤێ مە ڕۆ نێ نەظرا قلبی من
ئەز غلامێ کەمترینم ، هەر تویی سولتانی من
قەلب و دڵ مەجروحی عەینی ئەسوەدی تەنە
نینە بێ‌جامامی قەت مەرهەم و دەرمانی من

١٢١٥) هەوالێك و چەند بەیتێکی حاجیی بلاوکردۆتەوە و لەوێدا نوسیویە « سالێ دی وەفایی کر » کە بەپێی کاتی دەرچونی ئەو ژمارەیەی « کوردستان » دەکاتە سالی ١٨٩٧ . بەمجۆرە شارەزایانی ئەدەبی کورد توانی‌یان سالی وەفاتی حاجیی بزانن .

بێ‌ناو کاتی خۆی ئەم زانیاری‌یانەم لە «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا بلاوکردەوە (بڕوانە « گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٤٠٢ ــ ٤٠٥) .

(١٩) بڕوانە : الدکتور عزالدین مصطفی رسول ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٣٢ .

(٢٠) « ژین » ، ژمارە شەش ، ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٣١٤ ، ل ١٢ ــ ١٤ .

(٢١) بڕوانە : « ژین » ، ژمارە دوازدە ، ٢٥ی شوباتی ١٣٣٥ ، ل ٤ ــ ٨ .

(٢٢) دەربارەی لە زۆر کەسم پرسی ، یەکێکیان مامۆستا هێمنی شاعیر بو ، کەسیان هیچیان دەربارە نەبیستبو .

صەد وەکی عیساو و ئیفلاتون و جالینۆسی حەکیم
چاری دەردی من ناکەن بێ تۆ ئەی لوقمانی من

....

ئەز ئەسیری قەید و بەند و زولف و زنجیری تەمە
رەحمێ کە بە یەخسیران ئەی شاهو سولتانی من

....

زولف خالان «ماه و رولر چوق سیاه پوش ایدیلر
قورقرم بێ قره اولسون» چادر و سەیوانی من (٢٣)

هیچ لە راستیێ دوور ناکەومەوە گەر بڵێم لە هەمو ئــەم جیهانە پان و بەرینەدا تەنها کوردە شاعیری خاوەن بەهرەی وەهای خۆی ناناسێ !! •

داوەر ئەردەلانیێ کە دیــان کەسمان ناویمان نەبیستووە لەگەڵ تەواو بۆنی شەڕی یەکەمی جیهاندا پڕ بە دەم هاواری کردووە :

کوردان وەرن هەمو پێکەوە دەست بە دەست بدەین
بۆ کۆمەڵە هەژارەکەمان ، با لەناو نەچین
خەڵقی لەژێر سێبەری عیرفاندا حەساونەتەوە
ئێمەش خەریکی من من و تۆ تۆی جەهالەتین (٢٤)

« هاوار »ی بەدرخانییانیش ســەرچاوەیەکی دەوڵەمەنــدی ئەدەبی کوردییە • « ئەدەبی کوردیێ لە هاواردا » پێشنیاری سەروتارێکی زانستیێ بەکەڵکە دەیخەمە بەرچاوی شارەزایان • والێرەدا بە کورتیێ چەند نمونەیەکی ئەم باسە دێنینەوە •

« هاوار » یەکەم چاپەمەنیێ کوردییە کە « وەفدی کوردستان »ەکەی پیرەمێردی بڵاوکردۆتەوە و لەژێرەوەی ئاشکرا مەبەستی شــاعیر و هۆی

---

(٢٣) بڕوانە : « ژین » ، ژمارە دوازدە ، ٢٥ی شوباتی ١٣٣٥ ؛ ل ١٥–١٦ .
زۆر کەم دەســکاریێ نوسینەکەی کراوە .
(٢٤) بڕوانە : « ژین » ، ژمارە (٤) ، ل ١٦ .

دانانی رۆن کردۆتەوە[٢٥] . گەلێ شیعر و پەخشـــانی نەزانراوی گۆرانی زیندو لە « هاوار »دا چاپکراون . ئەویش « ئەی چاو »ەکەی یەکەمجار لە « هاوار »دا بلاوکردۆتەوە و نـــاوی « ئاواتـــی دوریێ » لێ نـــاوە . دوای تەواوبونی بەیتەکانی ، گۆران رونکردنەوەیەکی کورتی نوســـیوە کە تێیدا دەڵێ : «ئەم شیعرانە لەســەر ئوصولی «فقرە» رێکخراون ، هەر فەقەرەیــەك عیبارەتە لە چوار بەیت ، بەیتی یەکەم و چوارەم لەسەر وەزنی عەروز وتراون ، دووەم و سێیەمیش لەسەر وەزنی پەنجە » [٣٦] .

گۆران لە ژمارە دەی ئەم گۆڤارەدا «ئیلهامی هاوار»ی بۆ «مەفکورەی بەدرخانیەکان» بلاوکردۆتەوە کە بەمبەیتە نازدارانە دەستی پێکردووە :

دەرویشێکم دێ لەسەر دوخمەی شا
شای صەلاحەددین ، بەکوڵ ئەگریــا
هاواری ئەکرد ، ئەیلاوانەوە
دڵی ئینسانی ئەتــاوانەوە (٢٧)

دیسان گۆران لە ژمــارە دوازدەی «هــاوار»دا شــیعری « ئــەی گەلاوێژ » [٢٨] و پەخشانی «چاو»ی [٢٩] بلاوکردۆتەوە . لەمیاندا دەڵێ : «هەندێ [٣٠] وەك شەو رەشن ، هەندێکیش چەشنی پیرۆزە شێن ، هەندێ چاوی تریش هەن ئەڵێی چاوی هەڵۆن ، چەشنی یاقوت ئاگریان لێ ئەبێتەوە!. لای من وایە چاوی رەش بە جلوەی حوزن و دڵۆپی فرمێسکەوە قەرالیچەی هەمو چاوە جوانەکانە ... ئەوەندە شیرین ، ئەوەندە بێوێنەیە ... » .

---

(٢٥) « هاوار » ، ژمارە ٢٢ ، ای تەموزی ١٩٣٣ ، ل ٤ .
(٢٦) « هاوار » ، ژمارە ٩ ، ٣٠ی ئەیلولی ١٩٣٢ ، ل ٥ .
(٢٧) « هاوار » ، ژمارە ١٠ ، ٢٣ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٥ . هــەر لەو ژمارەیەدا « هەی وەتــەن »ی (خدۆك) بلاوکراوەتەوە کــە پارچە شــیعرێکی نیشـتمانی نایابی پڕ لە زانیاریێ مێژوویییە .
(٢٨) « هاوار » ، ژمارە ١٢ ، ٢٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ٣ .
(٢٩) هەمان ژمارە ، ل ٤ ــ ٥ .
(٣٠) هەمو (هەندێ)کانی بە (هەنگێ) نوسـیون .

شیعری «بۆ خانمێك» [٣١] و پەخشانی «فرمێسك» [٣٢] و بەرهەمی‌تری گۆران لە «هاوار»دا دەست دەکەون • ئەویانی وا دەست پێ‌کردووە :

قاصید وتی پێم : بگرە سەبر ، خانم ئەوا دێت
سا فەرمۆ ، سەبر بێ بە فیدای خاکی بەری پێت (٣٣)

« ئەی وەتەن »ی بێکەسی بێکەسان [٣٤] و گەلێ شیعری نایاب و دانسقەی عەبدولخالق ئەسیریێ کەرکوکێ [٣٥] بۆ یەکەم و هەندێکیان بۆ دواجار لە «هاوار»دا بلاوکراونەوە • لاپەڕەی زۆری «هاوار»یش لە ناوی سەربازی نەناسراو و گوڵی نەزانراوی باغی ئەدەبێ کوردێ بێ‌بەش نین • وادیارە جگە لە هێمنی موکریانی هێمنێکی‌تری وەك ئەو هێمنمان هەبووە [٣٦] • ئەم چەند دێڕە دەوڵەمەندەش نمونەی بەرهەمی یەکێ لەو سەربازە نەناسراوانەن :

سەروەری عالی مەقامی قەومی کورد غەمخواری کورد (٣٧)
باعیسی فەخری گرۆهی میللەتی غەمباری کورد
گەر دەپرسی تۆ لە حالی میللەتی مەقهوری خۆت
هەوری بەدبەختی و خەفەت گرتی دلی هوشیاری کورد
ئەو کەسانەی ئەرزەلن ئەمڕۆ لە سایەی جەهلەوە
بون بە حوکام و ئەمیر و ئاغەوو سەرداری کورد
فیکری دینی بو بە زەهری قاتیلی ئەمسالی من
بۆیە پاشکەوتین لە جەمعی سەرسەری و جلخواری ... (٣٨)
لەحزەیە چاوت هەلهێنە سەیری ئەحوالی بکە
دە بزانە بۆچ غەریبە لە زوبێر سەییاری کورد

لە زوبێر ــ کورد (٣٩)

---

(٣١) « هاوار »، ژمارە ١٥ ، ٢٣ی کانونی دووەمی ١٩٣٣ ، ل ٧ .
(٣٢) « هاوار » ، ژمارە ١٣ ، ١٤ی کانونی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٥ .
(٣٣) وادیارە ئەو شیعرەی لە هەڕەتی لاوێدا بە ئیلهامی رابواردنی شەوی یەکێ لە کەباری‌یەکانی بەغدا بۆ هاتووە .
(٣٤) بێکەسی گەورە سەرەتا ئەم شیعرەی بە ناوی « یادی وەتەن »ەوە بلاوکردۆتەوە (بڕوانە : « هاوار » ، ژمارە ١٢ ، ٢٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ٢) .

سەربازێکی نەناسراوی‌تر وتویە :

دیدە چۆن لێزمەی بارانی بەهار
ئەشکی خوێنینت پێدا دێتە خوار
گریان کردەوەی بێ‌دەسەڵاتە
دۆ بەرگەی کتێب بگرە و بخوێنە
بێ‌دەسەڵاتان ئەمرن لەژێر بار
هاوڕێی دانا بە نەزان مەدوێنە
گەردن ئازاد کە لە کۆتەی دیلێ
یا ئازا بژی ، یاخود مەمێنە (٤٠)

دەتوانین گەلێ نمونـەی‌تری لەم بابەتـانە لە رۆژنـامە و گۆڤـارە کوردی‌یەکانی‌تر بهێنینەوە • هەرچی «تێگەیشتنی راستی»یە لەم مەیدانەدا شوێنێکی زۆر دیاری هەیە • ئەم رۆژنـامەیە هەرچـەندە بۆ مەبەسـتێکی تایبەتی دەردەکرا بەڵام بایەخی زۆری بە ئەدەبی کوردی دەدا ، تایبەت بـە

(٣٥) گۆڤاری « هاوار » ژمارەیەکی زۆری لە شیعرە نایابەکانی ئەسیری بڵاو کردۆتەوە . وادیارە کاتی خۆی « سنۆر »ی ئەسیری بە بەرهەمی حاجی قادری کۆیی لە قەڵەم دراوە ، «هاوار» ئەمەی لە زمان شاعیر خۆی و مامۆسـتا تۆفیق وەهبی‌یەوە راستکردۆتەوە (بڕوانـە : « هاوار » . ژمارە ١٠ ، ٢٣ی تەشـرینی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٨ ؛ ژمارە ١١ ، ١٠ی تەشرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ٤ ــ ٥) .

(٣٦) لە ژمارە چواردەیدا « هاوار » « سکاڵا لەتەك گردی سـەیواندا »ی هێمنی بڵاو کردۆتەوە کە لەوە ناکا هی مامۆسـتا هێمنی موکریانی بێ (بڕوانە : « هاوار » ، ژمارە ١٤ ، ٣١ی کانونی یەکەمی ١٩٣٢ ، ل ٨) .

(٣٧) مەبەسـتی جەلادەت بەدرخانی خاوەنی «هاوار»ە . دەرکردنی « هاوار » هەسـتی گەلێ روناکبیری کوردی بزواند و شـیعر و بەخشـانی زۆریان پیا هەڵدا .

(٣٨) ئەو دێڕە وا چاپ کراوە . دەبێ وشـەی (کورد) لەوێدا لابرابێ . ئـەو سـەردەمە بە کوردی «تورکخوا»یان دەوت «جل‌خوار» .

(٣٩) « هـاوار » ، ژمارە ١٢ ، ٢٧ی تەشـرینی دووەمی ١٩٣٢ ، ل ١٢ . بەیتەکانی ئـەم شاعیرە نەناسـراوە لەژێر ناوی « هـەربژی »دا بڵاو کراونەتەوە .

(٤٠) ئەم شیعرە بە ناوی (م)ەوە بڵاوکراوەتەوە (بڕوانە : « هاوار » ، ژمارە ١٩ ، ١٧ی نیسـانی ١٩٣٣ ، ل ٦ ــ ٧) .

بەرهەمی شاعیرانی ناوداری کوردستان • دیارە شارەزایی و هەستی شاعیریی شوکرتلفەضلی لەمەدا دەوری گەورەی بینیوە • ئەمە بۆخۆی ، وەك وتمان، بەڵگەیەکیتری بەشداریی ئەو پیاوەیە لە دەرکردنی «تێگەیشتنی راستی»دا• هەر بەمبۆنەوە بەڵگەیەکیتر دێتە ناو • شوکرتلفەضلی ناوی زوربەی شاعیرە ناودارەکانی کوردستانی هێناوە و باسی ژیان و بەرهەم و سەنگیانی کردووە، بەڵام چونکە لەگەڵ شێخ رەزا ناکۆك بو [41] نە زۆر و نە کەم توخنی ناو و بەرهەمی نەکەوتووە • هیچ گومان لەوەدا نییە گەر ئەم دوو بەیتە هی شێخ رەزا نەبونایە جارەهای جار لە «تێگەیشتنی راستی»دا چاپدەکران چونکە وەك دەرمان بەدوای قسەی وادا دەگەڕا :

لەبیرم دێ سلێمانی کە دارولولکی بابان بو
نە مەحکومی عەجەم ، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بو (٤٢)

لە ژمارە یەکیەوە «تێگەیشتنی راستی» شیعری کوردیی تێکەڵ نوسینەکانی کردووە • لەو ژمارەیەیدا کە دێتە سەر باسی تورکانی لاو و خراپەکارییان لەگەڵ دانیشتوانی عیراق دەڵێ : «خوێنی بێ گوناهان گرتنی ••• هەناسەی مەزلومان ئاگری تێبەردان :

ئەی جامیعی دونیا وو قیامەت بە خەیاڵات
ئەو رۆژەکە رۆیی (٤٣) نە ئەوت بو نە ئەمەت بو »

---

(٤١) بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٢٩ی بەشی سێیەم •

(٤٢) بۆ تەواوی ئەم شیعرە بڕوانە : « دیوانی شێخ رضای طالەبانی » ، ل ٣٤ – ٣٥ •

(٤٣) لە سەرچاوەیتردا :

ئەو رۆژە کە مردی ، نە ئەوت بو نە ئەمەت بو

(بڕوانە : «دیوانی نالی . مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی مکایەلی» ، لێکۆلینەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم ، پیاچونەوەی محمدی مەلاکەریم ، بەغدا ، ١٩٧٦ ، ل ٣٦٨ . لەمەودوا : « دیوانی نالی ») .

دیاره خاوەن وتار مەبەستی ئەوەیە بە کاربەدەستانی دەولەتی عوسمانی بلێ هەمو شتتان لەکیس خۆتان دا و بۆنە جووەکەی لە هەردۆ دێن بۆ .

لە هەمان ژمارەیدا « تێگەیشتنی راستی» کاتێ باسی ئەلەکتریك دەکا بەیتێکی فارسی مەلا محەمەدی سەنەندەجی تێکهەلکێشی قسەکانی کردووه (٤٤) .

لە وتارێکیتریدا کە دێتە سەر باسی پەیوەندی نێوان ئەلەمان و عوسمانی «تێگەیشتنی راستی» دەلێ : «... بەلێ ئەلەمانیا حکومەتێکی جەلادە ، ئەما کوشتنی تورکی لەپێش عەرەب و کورد ئارەزۆ دەکرد و لەژێریشەوە بۆ کوشتنی عەرەب و کورد دەستی بە تورکەکانەوە دەنا . خولاسە لەم شەڕەدا ئەلەمان تورکی بەکوشت دەدا و تورکیش عەرەب و کوردیان لەناو دەبرد . ئەلەمانیا بە تیرێك دۆ نیشانی دەشکاند . شاعیرێکی کورد ئەلێ :

بە تیرێ دۆ نیشانە ناشکێ هەی رۆحەکەم شیرین
لە غەمزەی تاقە تیرێکی لە فەرهاد و لە خەسرەوی دا نالە»(٤٥)

جاروبار نمونەیتری لەم بابەتە لە وتارەکانی «تێگەیشتنی راستی»دا دەکەونە بەرچاو . زۆری نەخایاند ئەدەبی کوردی وەك باسێکی سەربەخۆ کەوتە سەر لاپەڕەکانی ئەم رۆژنامەیە ، دیارە نوسەرانی دەیانزانی لە رێگەی ئەدەب و مێژۆی کوردەوە دەتوانن ئەوەندەی تر ناوی عوسمانی لای دانیشتوانی کوردستان رەش و لەکەدار کەن . لە ژمارە یازدەوە سەرەتای بایەخ پێدانی «تێگەیشتنی راستی» بەملایەنە لە قوژبنی ئەدەبەوە دەستی پێکرد . ئەم قسانەی خوارەوە لە سەروتاری ژمارە یازدەوە وەرگیراون :

«تەماشا کەن ئەحمەد حیلمی شەهبەندەر زادە کە یەکێکە لە

---

(٤٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە یەك ، ١ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .
(٤٥) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سیازدە ، ١٢ی شوباتی ١٩١٨ .

موحەرریزنی تورك لە کتێبی ئەقوامی جیهاندا ئەلێ کوردەکان هیچ ئەدەبیاتیان نییە • کە ئەحمەد حیلمێ وا بلێ دەبێ عەرەبییەکان چێ بلێن ؟ • تورکێك کە لەگەڵ کورد ئەوەندە حەیات رابویرێ هێشتا کورد چییە نایناسێ ، لەکوێ دەتوانێ زمان و عادەتی ئەو تێبگا و رێی تەرەقێ پێ نیشان بدا • کەسێ ئاگای لە خۆی نەبێ چۆن دەتوانێ یەکێکیتر ئاگاداری بکا (٤٦) • کورد ، وەکو وتمان ، دەبێ خۆیان بۆ خۆیان سەعی بکەن و ئیستیفادە لە قەومی ئینگلیز و حکومەتی بەریتانیا بکەن چونکە هیچ قەومێکی بێ‌تەداروکات و بێ ئەسباب بە بێ یاریەی حکومەتێکی بەقووەت بە مەقصودی خۆی نەگەیشتووە و ناگا • ئەوانە کە سەعێ بۆ قەومی کورد دەکەن نابێ تەماشای مەنفەعەتی خۆیان بکەن ، دەبێ بۆ ئەحفادیان سەعادەت حازر بکەن چونکە ئەوی چاوی لە قازانجی خۆی بێ ناتوانێ بۆ قەومی ئیش پێك‌بهێنێ ، باخصوص موحافەزەی وەتەن و ئیحیا و ئیرشادی قەومێك ئیشێکی زۆر گەورەیە ، هەر بەپیاوی غەیور و فیدایێ سەردەگرێ ••• بزانن شاعیرێکی کورد کە ئەحمەد حیلمێ نایناسێ چۆن باسی وەتەنییەت دەکا :

دل سیاسەنگ نەبێ ، مائیلی خاکی وەتەنە
خالی لێوی حەبەشە ، ساکینی بوردی یەمەنە (٤٧)
دلی (نالێ) کە ئەنیسی قەرەداغە ئیستاش (٤٨)
داغی سەرچاوەوو دیوانەیی دار و دەوەنە »(٤٩)

« تێگەیشتنی راستێ» کۆتایێ وتارێکی‌تری مێژوویێ بەم‌جۆرە هێناوە :

---

(٤٦) گەلێ‌جار قسەی وا مانادار کە لەگەڵ زانستی کۆمەلایەتیدا یەك دەگرنەوە لە ژمارەکانی « تێگەیشتنی راستێ »دا دەکەونە بەرچاو .
(٤٧) لە سەرچاوەی‌تردا :
« خالی لەعلی حەبەشە ، ساکینی بوردی یەمەنە »
(بڕوانە : « دیوانی نالێ » ، ل ٥٢٤) .
(٤٨) لە سەرچاوەی‌تردا : « ئیستەیش » (بڕوانە : «دیوانی نالێ» ، ل٥٢٧) .
(٤٩) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە یازدە ، ٥ی شوباتی ١٩١٨ .

«ئیستا قەومێك کە ئەمەندە مالیکی ماضیەکی موحتەشەم بێ حەیف نیە وا موهمەل بێنێتەوە ... ئەگەر رونەسای (لوڕستانی گەورە و پچوك) و (ئەردەلان) و (هەمەدان) و (جەنوبی ئازەربایجان) و (شارەزوور) و (بتلیس) و قیسمی موسلمانی ویلایاتی شەرقیە [٥٠] سەعی بۆ خۆیان بکەن و ئیستیفادە لە حکومەتی موعەظەمەی بەریتانیا بکەن چی نایەتە ناو . شاعیرێکی کورد ئەلێ :

حاصلی گفتوگو هەموو بایە
عەمەلیاتە نانی تێدایە » (٥١)

لە ژمارە شازدەیەوە « تێگەیشتنی راستی » گۆشەیەکی تایبەتی بۆ «ئەدەبیاتی کورد» تەرخان کردووە . بایەخی ئەم بەشە چ لە رووی رۆژنامەنوسی و چ لەرووی لێکۆڵینەوە و بوژاندنەوەی ئەدەبی کوردی یەوە . زۆرە . لەم گۆشەیەدا بۆ یەکەمجار بەرهەمی ژمارەیە لە شاعیرە هەرە ناودارەکانی کوردستان چاپکراوە . دیسان بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ئەو بەرهەمانە لەگەڵ توژینەوە و بەراوردا لەسەر لاپەڕەکانی «تێگەیشتنی راستی»بڵاوکراونەوە . بایەخێکی تری ئەو گۆشەیە لەوەدا خۆ دەنوێنێ کە شیعری نەزانراو یا جۆری نەزانراوی زۆر بەیتی بڵاوکردۆتەوە. بێگومان ئەمانە بۆ ئەدەبناسی کورد گرنگ و بایەخدارن .

لە یەکەم گۆشەی «ئەدەبیاتی کورد»دا «تێگەیشتنی راستی» ئەم بەیتانەی «شاعیری گەورەی کورد نالی»ی [٥٢] بڵاوکردۆتەوە [٥٣] :

---

(٥٠) مەبەستی ئەو ناوچانەیە کە کورد و ئەرمەن تێکەڵ تیا دەژین .
(٥١) لەوەدەکا شیعری شوکرتلفەضلی خۆی بێ (بڕوانە : « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە دوازدە ، ٩ی شوباتی ١٩١٨) .
(٥٢) « شاعیری گەورەی کورد » قسەی رۆژنامەکە خۆیەتی .
(٥٣) هەموو بەیتەکان نیین ، کەمێك بەرودواش خراون . بۆ تەواوی ئەو بەیتانەی نالی بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٢٢٠ ـ ٢٢٦ .

«له دوگمه‌ی سینه دوێنێ بانگی شێوان (٥٤)
به‌یانی دا سفیده‌ی بـاغی سێوان

له خه‌وفی طه‌لعه‌تێ ڕۆژ هه‌روه‌کو شێت
به ڕۆژمه‌ردێ هه‌ڵات و که‌وته کێوان

مه‌که‌ن لۆمه‌ی په‌شێوێ دڵ که ئه‌مشه‌و
په‌شێواوه له‌به‌ر په‌رچه‌م په‌شێوان

دوو چاوی من که وا که‌یلی سوورووشکن
ده‌پێون ناوی به‌حری خوێن (٥٥) به پێوان

شه‌رابی له‌علی ڕوممانێ له (نالی)
حه‌رامه بێ مه‌زه‌ی ماچێکی لێوان »(٥٦)

له ژماره‌ی داهاتوویدا و دیسـان له گۆشـه‌ی «ئه‌ده‌بیـاتی کورد»ا «تێگه‌یشتنی ڕاستی» شتێکی تازه‌مان بۆ ده‌رده‌خا که وابزانم تا ئیمڕۆ که‌س باسی نه‌کردووه • له‌و ژماره‌یه‌یدا به‌مجۆره موناسه‌به‌تی وتنی شیعرێـکی نالیمان پێ ده‌ڵێ : «نالی پاش مردن خیطاب به ئه‌میرێکی بابان ده‌کا (٥٧) :

هه‌رچه‌نده حه‌یاتی خضر و جامی جه‌مت بێ (٥٨)
چونکه ئه‌مه‌لت زۆره ، چ عومرێکی که‌مت بێ

---

(٥٤) له سـه‌رچاوه‌ی‌تردا :
« له دوگمه‌ی سـوخمه دوێنێ نوێژی شـێوان »
(بڕوانه : « دیوانی نالی » ، ل ٣٢٠ ؛ مه‌سعوود محه‌مه‌د ، چه‌پکێك لـه گوڵزاری نالی ، به‌غدا ، ١٩٧٦ ، ل ٢٠٩) .

(٥٥) له سـه‌رچاوه‌ی‌تردا : « خۆی » (بڕوانه : « دیوانی نالی » ، ل ٣٢١) .

(٥٦) « تێگه‌یشتنی ڕاستی » ، ژماره شازده ، ٢٣ی شوباتی ١٩١٨ .

(٥٧) دیاره «پاش مردن»ی ناو ئه‌م ڕسته‌یه بۆ «ئه‌میرێکی بابان» ده‌گه‌ڕێته‌وه .

(٥٨) له سـه‌رچاوه‌ی‌تردا :
« هه‌رچه‌نده که عومری خضر و جامی جه‌مت بێ »
(بڕوانه : « دیوانی نالی » ، ل ٣٦٧) . ده‌رباره‌ی هه‌مێ به‌یته‌کانی ئه‌م هه‌ڵبه‌سـته‌ی نـالی و لێکدانه‌وه‌یان بڕوانـه ل ٣٦٨ ـ ٣٧٠ی هـه‌مان سـه‌رچاوه .

ئیستا کە لە تۆ دوورە هەماغۆشی عەدۆتە
دونیا کە زەمانێ حەرەمی موحتەرەمت بۆ (٥٩)
ئەی جامیعی دونیاوو قیامەت بە خەیاڵات
ئەو رۆژە کە رۆییت نە ئەوت بۆ نە ئەمت بۆ
ئەوسا چ بو دەتدا بە زمان لافی کەرامات (٦٠)
ئەمڕۆ نە دەمت بۆ نەدەمت بۆ نەدەمت بۆ
(نالی) چی‌یە تۆ میثلی جوعەل غەرقی شیاکەی
خۆ تۆ بە حیسابی وەکو پەروانە شەمت بۆ (٦٢) »

دەبێ نالی ئەم‌شیعرەی بەبۆنەی مردنی یەکێ لە ناحەزانی عەبدوڕڕەحمان پاشای بابانەوە وتبێ[٦٣] کە بە چاوی قەدر و ڕێزەوە سەیری دەکرد چونکە عەبدوڕڕەحمان پاشا یەکێ بۆ لەو سەردارە بەدەسەڵاتەکانی میرنشینێ بابان و بۆ ماوەی چارەکی سەدەیە شوێنێکی دیاری لە ژیانی سیاسێ هەمۆ عیراقدا هەبۆ ، تەنانەت کە پاشای بەغدا سولەیمانی پچوك لە ئەستەمۆڵ یاخی بـۆ سوڵتان داوای لێ کرد بچێتە جێگەی ، بەڵام پاشای بابان قبولی نەکرد کوردستان و مەڵبەندی باو باپیرانی بەجێ‌بهێڵێ[٦٤] ٠ عەبدوڕڕەحمان پاشا بەهۆی پیلان و دەسیسەی نـاوەوەی وڵات و دەوری خراپی عوسمـانی و

---

(٥٩) لە سەرچاوەی‌تردا :
بێزارە لە تۆ ئیستە ، هەماغۆشی عەدۆتە
دونیا ، کە دوێنێ حەرەمی موحتەرەمت بۆ
(بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٣٦٨) ٠
(٦٠) لە سەرچاوەی‌تردا :
دوێنێ چ بو دەتدا بە زوبان لافی کەرامەت
(بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٣٦٨) ٠
(٦١) لە سەرچاوەی‌تردا :
« ... چیبە وا ... » (بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٣٧٠) ٠
(٦٢) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە حەڤدە ، ٢٦ی شوباتی ١٩١٨ ٠
(٦٣) مامۆستا مەسعود محەمەد سەرنجی بۆ ئەم راستی‌یە راکێشام ٠
(٦٤) بڕوانە : كلوديوس جيمس ريچ ، رحلة في العراق عام ١٨٢٠ ، ترجمة بهاءالدين نوري ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٦٧ ــ ٦٨ ٠

قاجاری ناحەزی زۆر بو (٦٥) بەرادەیە چەند جارێ ناچـار بو دەسـت لـە فەرمانڕەوایێ میرنشینێ بابان هەڵگرێ • لەگەڵ ئەوەش زوربـەی ناوچـەی سۆران لە سەردەمی فەرمانڕەوایێ پچڕ پچڕی ئەودا لە برەوو پێشکەوتنـدا بو • عەبدوڕڕەحمان پاشا یەکێکە لەو سەرداره کوردانەی سەرەتای هەستی نەتەوەییان تێدا بەدیدەکرێ ، تا دوازۆژی ژیانی (سالی ١٨١٣ وەفاتی کرد) بە چاوی رێز و خۆشەویستی‌یەوە سەیری زانا و ئەدیبی کوردی دەکرد ، بۆیـە نالیش شوێنی دیاری لە دلی فراوانیدا بۆ تەرخان کردبو •

لە گۆشەی «ئەدەبیاتی کورد»ی ژمارەی داهـاتویدا « تێگەیشـتنی راستی» جارێکی‌تر دێتەوە سەر باسی نالی و دەڵێ : «نالی مەتحی عەسکەری خـاصەی ئومەرای بابان دەکا :

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاصەیی شاهن
ناشۆیی دلی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن (٦٦)
یەك صەف کە دەویستن بە نەزەر خەتتی شوعاعن (٦٧)
حەڵقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن » (٦٨)

لە دواگۆشەی «ئەدەبیاتی کورد»ا «تێگەیشتنی راستی» جـارێکی‌تر دێتەوە سەر باسی نالی و دەڵێ : « ••• لەمەوپێش بـاسی نالیمـان کرد و وتمان ئەم زاتە شاعیرێکی عالمە ، موجەدیدە ، شێوە و زمـانی کوردی‌یـە ، شیعرەکانی زۆر فەسیحـن ، کوردستان بە شیعرەکانی موتەرەنیم دەبـن و گۆرانی پێوە دەڵێن • ئەم غەزەلە لە چاکترین ئەشعارێتی :

---

(٦٥) یەکێ لەناحەزەکانی خالد پاشای برازای بو کە چەند جارێك هێزی هەردو لایان بە هاندانی بێگانە بەشەڕهاتن .

(٦٦) لەبارەی رۆنکردنەوەی ئەم دو بەیتە و هەست بەرزی نالی‌یەوە بڕوانە : مەسعود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٠٨ ــ ١٠٩ .

(٦٧) لە سەرچاوەی‌تردا : « صەف صەف کە دەوەسـتن ... » (بڕوانە : « دیوانی نالی » ، ل ٢٤١) .

(٦٨) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە هەژدە ، ٢ی مارتی ١٩١٨ .

عاشقی بێدڵ دەناڵێ ، مەیلی گریانی هەیە
بێشکە هەور و تریشقە تاوی بارانی هەیە

چاوی من دەمدەم دەڕێژێ تاوی صاف و خوێنی گەش
دا بڵێن دیاری (٦٩) عومان دوڕ و مەرجانی هەیە

ئاسمانی حوسنی مەحبوبم لە ئەبرۆ و زولف و ڕۆ
دۆ هیلال و دۆ شەو و دۆ ماهی تابانی هەیە

دڵ موشەببەك بۆ لەبەر نیشانی تیشانی (٧٠) موژەت
حەیفە قوربان ئاخر ئەم نیشانە تێشانی هەیە (٧١)

لەحزەیەك و لەمحەیێ چاوم بە چاوی ئاکەوێ
کێ دەڵێ وەحشێ غەزالە مەیلی ئینسانی هەیە (٧٢)

تۆ ئەگەر هەستی و لە جێ راوێستی دێو و کافریش (٧٣)
دێن دەڵێن : بەخودا قیامەت راستە هەڵسانی (٧٤) هەیە

فارس و کورد و عەرەب هەر سێم بە دەفتەر گرتووە
ناڵی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە »(٧٥)

لە گۆشەیەکی تری «ئەدەبیاتی کورد»ا «تێگەیشتنی راستی» هاتۆتە سەر باسی هونەری مستەفا بەگ و دەڵێ : « مستەفا بەگ شاعیرێکی بەلیغی کوردە ، مەتحی ئەمیرزادەیەك دەکا :

---

(٦٩) بە هەڵە (دیاری) چاپکراوە . بۆ ئەم بەیتانەی ناڵی بڕوانە ل ٥٧٢ ـ ٥٧٧ی « دیوانی ناڵی » .

(٧٠) لە هەمان دیواندا : « ... ئێشانی تێشانی هەیە » (ل ٥٧٦) .

(٧١) لە هەمان دیواندا :

« حەیفە قوربان ! ئاخر ئەم نیشانەیی شانی هەیە »

(ل ٥٧٦)

(٧٢) دەربارەی وردکاری ناڵی لەم بەیتەیدا بڕوانە : مەسعود محەمەد ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٥٧ .

(٧٣) لە دیوانی ناڵیدا :

« تۆ ئەگەر هەستی ، لە جێ راوەستی ، دێو و کافریش »

(ل ٥٧٧)

(٧٤) لە هەمان دیواندا : « هەستانی » (ل ٥٧٧) .

(٧٥) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سێو سێ ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

لەپێش بەیداغی شاهێ یار ئەوا ئەسپی دەتاخێوێ
بە تیپی غەم ئەلێن نامەرد ئەسەر دڵ ئەمڕۆ یەلفارە
ئەلێ ئەسپی فیراق سمکۆڵ ئەکا وا لێلە بینابیم
ئەلێ تەپلی نیفاقیان ژەند کە گوێچکەم پڕ لە هاوارە»(٧٦)

«تێگەیشتنی راستێ» یەکەم سەرچاوەی کوردیيە کە وردە دەسکاریێ ئەدەبی بەراورد (مقارن)ی کردووە • زۆر جار بەرهەمی شاعیرانی کورد لەگەڵ هێ شاعیرانیتری رۆژهەڵات بەراورد دەکا • هەر لەبارەی مستەفا بەگەوە «تێگەیشتنی راستێ» لە ژمارەیەکیتردا نوسیویە دەڵێ : «مستەفا بەگ یەکێکە لە شاعیرانی کورد ، خەڵکی سلێمانیيە • لەقەبی (کوردێ)یە و بەعزەن (هیجرێ) • لەقەبی ئەوەڵی دەلالەت لە قەومیيەت پەروەرێ دەکا • شیعرەکانی زۆر مەحزونانەیە • هەر بەیتێکی سەرچاوەیەکی عیشقە ، مەشرەبی وەکو (فضولێ) وایە • ئەوی ئاساری ئەو بخوێنێتەوە دەبێ هەر

---

(٧٦) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە هەژدە ، ١٢ی مارتی ١٩١٨ . لە چاپی دووەمی ئەو دێوانەی کوردێدا کە موکریانی بڵاوی کردۆتەوە ئەم چەند بەیتە وا هاتووە :

صەدای کاروانی فیرقەت دێ دەڵێن سەرقافلەچێ یارە
زڕەی پێشەنگی میحنەت دێ دەڵێن کاڵایی غەمبارە
ترنگەی تەپلی بازاتلانی چاوەش دەنگی جارچێ دێ
بە تیپی غەم دەلێن نامەرد ئەسەر دڵ ئەمڕۆ یەلفارە
دەلێی ئەسپی فیراق سمکۆڵ ئەکا وا لێلە بینابیم
دەلێی تەپلی فیراقیان ژەند کەوا گوێم پڕ لە هاوارە
لەپێش بەیداخی شادێ یار ئەوا ئەسپی دەتاخێوێ
لەسەر تیپی سوپاسالار و هەم پێشەنگ و دونبارە

(بڕوانە : « دێوانی کوردێ . مستەفا بەگی صاحیب قڕان » ، چاپی دووەمین ، هەولێر ، ٢٥٧٢ی کوردێ ، ل ١٦) . ئەوانەی دوای « تێگەیشتنی راستێ » باسی ئەم شیعرەی مستەفا بەگیان کردووە دەڵێن بۆ قادر ناوێکی وتووە کە دڵی پیا چووە ، گەر وابێ بۆ « ئەمیرزادەیەکی » نەوتووە وەك « تێگەیشتنی راستێ » دەڵێ (بڕوانە : « دێوانی کوردێ » ، ل ٦ ـ ٧ ؛ علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ٣٢٨) .

بگریَ ، پێکەنینی لە فکر دەچێتەوە ؛ تەماشـــای ئەم دوّ بەیتـــەکەن چەنــد موحزینـــن :

شەهیدی عیشقم و مەعشوّن و کفنم بوّ مەکەن یاران
گەواهیَ حەشرە بوّ دەعوای شەهادەت بەرگی خوێنینم
لە پەردەی تاهیری گەر بێ صەدای یا عاشقی یارم (٧٧)
ئیتر حاجەت نی‌یە بێنن مەلا بوّ وەعز و تەلقینم

ئەویَ ئەم دوّ بەیتە بخوێنێتەوە جوّشی گریانی هەڵــدەسێ ، چونـــکە سەودای مەحەبەتی لێ هەڵدەقوڵێ ... سەیرکەن فـیراق و غـەریبیَ چوّن تەصویر دەکا :

وەها سوّتاوم ئەسڵەن تابی فریادم نەما سا دەی
رەفیقان نیوە سوتون ، نامەرد عەرزی هاواریَ
لەژێر باری غەریبیَ شانی سەبرم ریشە ئیستاکە
فیراقی یار لەبەر ئاخر شەڕیَ لێم بوّ بە سەرباری (٧٨)

ئەم دوّ بەیتە دەرەجەی تەئسیری لەلای ئەربــابی زەوق و مـــەوەدەت ئاشکرایە ؛ ئەما لە نوقتەی نەزەری ئەدەبیاتی کوردەوە قیمەتێکی گەورەی هەیە ، جاریَ ئەمەندە سەلیس و مونسەجیمە ئەڵێی ئاوە دێتە خواریَ ... ماناکەی ئەوەندە وازیح و خوّشە دەستبەجێ زیهن ئیشغال ئەکا ... مستەفا بەگ بەعزەن دەکەوێتە وادیَ وەسفەوە ؛ ئەما لەم نەسەقە شیعری کەمە :

---

(٧٧) ئەم نیوە بەیتەیان لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهایە :

« بە پەردەی ظاهری گەر بێ صەدای ئەو عاشقی یارەم »

(بڕوانە : «دیوانی کوردیَ ... » ؛ ل ٢٧) .

(٧٨) ئەم بەیتانە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهان :

وەها سوّتاوم ئەسڵەن تابی فریادم نەما سا دەی
رەفیقان نیوە سوّتەن ئێوە نامەرد عەرضە هاواریَ
لەژێر باری خەما وا شانی سەبرم ریشە ئیستاکە
فیراقی یار لەبەر ئاخر شەڕیَ لێم بوّ بە سەرباریَ

(بڕوانە : « دیوانی کوردیَ ... » ؛ ل ٥٣) .

کەوا داری زەر کورتەك کەمەرچین جیبە گولناری
کڵاو لار چاو خومار شیرین سوار خاڵ موشکی تاتاری
کەمانی هاتە سەر کێشانی ئەبرۆی تۆ لەپاش چاوت
لە مەستی دەستی وا لەغزی کە کەچ هات خەتتی پەرگاری (٧٩)

ئەم دوو بەیتە زۆر نەشئە بەخشە ، زاهیرەن وەسفی ئەمیرزادەیەکە • ئەداکەی چەند موحتەشەمە ، موحیبەت و علویەتی تێدا تێکەڵاو بووە • لە بەیتی ئەوەڵدا هەشت وەسفی کۆکردۆتەوە ، لەگەڵ (ئەوەش) هیچ خەلەلی بە زەوقی ئەدەبی نەداوە • شوبهە نی یە کە تەبیعەتێکی خالیس و سافی پێدەوێ • لە بەیتی دووەمدا مانایەکی (وردی) ئەدا کردووە کە هیچ زەوق ئاشنایەکی ئەدەب نی یە بە خوێندنی جەزبە نەیگرێ • شاعیرێکی فورس دەڵێ:

بعد چشم تو مصور چو بابرو برداخت
شد چنان مست که بر روی تو شمشیر کشید

واقیعەن ئەم بەیتە قیمەتێکی ئەدەبی فەوقەلعادەی هەیە ••• دەهشەت بە ئینسان ئەدا • (بەڵام) بەیتێکی مستەفا بەگ ، یانی کوردی یاخود هیجری، لەو نازکترە ، چونکە فەنی تەسویر کراوە •ئەم دوو بەیتەی زۆر خۆش و بێ باکانە ئەدا دەکا ••• :

ئەم خوسرەو خۆیانە کەوا دێتە نەزارەت
شیرینە لەلام دڵ دەفڕێنێ بە مەهارەت
باکم نی یە لەو خەنجەرە کردۆتە بە بەرتا
شمشێری برۆت جەرگی بڕیوم بە ئیشارەت (٨٠)

بەیتی ئەوەڵی ئەمەندە نازکە کە لایقە خەسرەوی پەروێز بۆ شیرینی بخوێنێتەوە و (نەکیسا) و (باربد) ــ دوو موغەنی مەشهوری خەسرەو و

(٧٩) بە هەڵە لەبریتی (میسك) (مشك) چاپکراوە . دوا دوو وشە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهان : « ... خەطی پەرگاری » (هەمان سەرچاوە ، ل ٥٦) .

(٨٠) ئەم دوو بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا نین .

شیرتین ـ نەغمەپەروازێ پێ بکەن • بەشێوەیەکی کوردێ تەواو پێژراوە • بەیتی دووەم شوجاعەتێکی ئەدەبێ تێدا هەیە کە لەگەڵ مەیلێکی موحیبەت تێکەڵاو بووە • ئینسان کە مەصرەعی ئەوەڵ دەخوێنێ بلندییەك ••• لـە خۆیدا دەبینێ ؛ ئەما کە مەصرەعی دووەم دەخوێنێتەوە خۆی لەناو بەحرێکی موحیبەتدا دەبینێ کە نە ساحیلی بێت و نە پەناه • (سروش) [81] کە شاعیرێکی فورســە ئەڵێ :

چه حاجت خنجر فولاد اگر خواهی مرا کشتن
ازان ابروی عاشق کش بکش ام ترك شمشیری ؟

ئەما ئەگەر ئەم دوو بەیتە کە ماناپان تەقریبەن مساوییە بێنیتە تەرازوی حەساسی ئەدەبیات هەڵبەتە بەیتــەکەی (کوردێ) گرانتر دەردەچــێ • بۆ شاعیرێکی کورد ئەمە کافییە • ئەی ئەم دوو بەیتە سەیرکەن چەند کوردانەیە:

جانا وەرە ئەم جەژنە بە قوربانی سەرت بم
بۆ تیری قەزای چاوی حەسودان سوپەرت بم

هێن قاڵ و زەعیفم لە هەنیتەی غەمی دوریت
شایستەم ئەمێستاکە کە حەلقەی کەمەرت بم (82)

لە بەیتی ئەوەڵدا مەتانەتێکی (ئەدەبی) ؛ (فەساحەتێکی شیعری) هەیە، ئەما بەیتی دووەم لە شیعرە فەوقەلعادەکانە چونکە مانا هــەر ئەمەندە دەقیق دەبێ • لەپاشا ئەڵێ :

---

(81) مەبەست شەمــولشوعەرا میرزا محەمەد عەلی سروشی ئەصفەهانییە کە بە یەکێك لە شــاعیرە ناودارەکانی ئێرانی ســەدەی نۆزدە دادەنرێ ، ساڵی ١٨٦٨ عەمری خوای کردووە .

(82) بەیتی دووەم لە دیوانە چاپکراوەکەیدا وەهایە :

« وا قاڵ و زەعیفم لە هەتیتەی غەمی دوریت
شایستەیە ئیستاکە کە ئەڵقەی کەمەرت بم »

(ل ٢٢) .

شادن لە تەماشایی روخت (٨٣) مەحرەم و ئەغیار
مروەت نی‌یە تەنها هەر ئەمن دەربەدەرت بم

چەند پاڕانەوەیەکی موحیبەتکارانەیە ، ئەوی دەیخوێنێتەوە بـەزەیی بەم شاعیرە بێچارەیەدا دێتەوە » (٨٤) .

«تێگەیشتنی راستی» لە هەمان وتاردا کە بەشێکی زۆری ژمارەکەی گرتۆتەوە ، جارێکی‌تر بەرز مستەفا بەگی ساحێبقڕان دەزخێنێ و وەك بەڵگە ئەم شیعرانەی بڵاو کردۆتەوە :

« دەرۆن زامدار و دڵ غەمگینە بۆ تۆ
سەرم گێژە و تەنم بێ‌تینە بۆ تۆ
زمستان مەیل ئەکەی پایز براکەم
بەهاری وەسلی من هاوینە بێ تۆ
نەوا ئەمن بوم بە شاهی جوملە عالەم
توخوا سا کاکە گیان ئەی ژینە بێ تۆ (٨٥)

پێی ناوێ ئەوی زەوقی ئاشنای زمانی کوردی بێ و بتوانێ دەقـایقی ئەدەبیاتی تێ بگا دەزانێ کە ئەم سێ بەیتە بۆ ئەمە ... شاعیرێك بگەیێنێتە ئاسمانی «سەهلی مومتەنیع» کافی‌یە چونکی لەطافەتی زمـانی کوردی بـە

---

(٨٣) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« شادن لە تەماشای نظرت مەحرەم و ئەغیار »
(ل ٢٢) .

(٨٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیـستو یەك ، ١٨ی مارتی ١٩١٨ .

(٨٥) جیاوازی‌یەکی زۆر هەیە لەنێوان ئەم بەیتانەی « تێگەیشتنی راستی » و ئەوانەی ناو دیوانە چاپکراوەکەی . لەمیاندا وەهان :
« دەرۆن زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ
سەرم گێژ و تەنم بێ‌تینە بێ تۆ
زومستان مەیلەکەت پایز براکەم
بەهاری عومر و دین هاوینە بێ تۆ
نەوا من بوم بە شاو سولتان و والی
توخوا سا کاکە گیانە ژینە بێ تۆ »
(ل ٣٩) .

خوێندنەوەی ئەمانە قسێکی ئەمەندە چاکی دەردەکەوێ کە ئینسان سەرمەست و [٨٦] حەیران دەکا ، هەتا ئەتوانین بڵێین مەزیەتی زمانی کوردێ تەواو پێ دەردەکەوێ • کورد شاعیری ماهیریان زۆرە ، یەکە یەکە دەیان نوسین و ئاساریان نیشان ئەدەین ، لەگەڵ ئەمە ئیعتراف دەکەین کە ئەم شاعیرە لە هەمویان زیاتر کوردانە و مەحزونانە شیعر ئەڵێ و حەقیقەتەن لە شاعیرە گەورەکانی (کوردە) •

لە خاتیمەی کەلامدا ئەم شیعرە کوردیە خالیسە (بخوێننەوە) چونکە زۆر موافیقی شێوەیە :

بۆم هات سەگی دەرگای و زریقایەوە دەیوت
هەی لێی بگەڕێن بیگرێ ئازاری ئەوابە (٨٧) »

لە دامێنی ئەم وتارە نوسراوە : «دوایێ دێ» بە مەبەستی (ماوییەتی)[٨٨] کە ئیستە بەکاردەهێنرێ •

ژمارەی داهاتوی «تێگەیشتنی راستێ» بەشی دووەمی ئەم وتارەی بڵاوکردۆتەوە • شایانی باسە «تێگەیشتنی راستێ» لەم ژمارەیەوەی هەوڵی داوە لاپەڕەکانی ئەدەبی کورد بە بارێ سیاسێ ڕۆژانەوە ببەستێ ، بەڵام ئەم کارەی هیچ لە بایەخ و سەنگی قورسی بەشی ئەدەبیاتی ڕۆژنامەکەی کەم نەکردۆتەوە •

لەم بەشەیدا دەربارەی مستەفا بەگی ساحێبقڕان «تێگەیشتنی راستێ» نوسیویە دەڵێ : «لە نوسخەی پێشوێدا باسی (مستەفا بەگ) یانی (کوردێ)

(٨٦) بە هەڵە « سرمت » چاپ کراوە .
(٨٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« هات بۆم سەگی دەرگای و زریقایەوە دەیوت
هەر لێی گەڕێ با بیگەزێ ئازاری ئەوابە »
(ل ٤٤) .
(٨٨) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە بیستو یەك ، ١٨ی مارتی ١٩١٨ .

کرا : بەعزێ لە موتەخەباتی شیعریشی نوسرابو • لەگەڵ ئەمەش تورکەکان (دەستیان) هاویشتبووە شاری سلێمانێ لێیان نەدەترسا ، لەڕقانا لە عەلەیهی تورك و قەومی کورد دەبو ، ئەما بە نەزاکەت ، تەماشای ئەم دوّ بەیتە بکەن :

خەبەرێکم بیەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
رۆژی ئەمڕۆ کە لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نوری مەهدیّ لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلەبەی رۆمە لەبۆ کوشتنی (من کان کفر) » (٨٩)

ئەم چوار بەیتەی «تێگەیشتنی راستێ» زۆر لەگەڵ بەیتەکانی ناو دیوانە چاپکراوەکەی جیان • لەمیاندا وان :

«خەبەرێکم بیەنێ ئەهلی خەبەر حەشرە مەگەر
رۆژ کەوا ئەمڕۆ لە مەغریب سەری هێناوەتە دەر
نوری مەهدیّ لە تەرەف مەککەوە زاهیر بووە یا
غەلبەیی کوردە لەبۆ کوشتنی (من کان کفر)» (٩٠)

ئەم جیاوازییە کەمێ روون کردنەوەی پێدەوێ • لەوانەیە لە دیوانی دەسنوسی جیای شاعیرەوە هاتبێ ، لەوانەشە بۆ مەبەستێکی سیاسێ لە «تێگەیشتنی راستێ»دا گۆڕرابێ . چونکە یەکسەر دوای ئەم بەیتانە نوسیویە دەڵێ :

« هەموو کوردێك دەزانێ کە کورد تورك بە رۆم ناو دەبەن ، هەتا ئەمرۆش لە کوردستان بە تورك ئەڵێن (رۆمێ) • سەیری ئەم شاعیرە کەن چۆن بە کینایە (قەومی) کورد دەهێنێتە هەیەجان • تورك چونکی لە غەربی سلێمانییەوە هاتن ئیستیلای ئەوان بە رۆژی حەشر تەشبیه دەکا و مەغلوبییەت لایق بە کوردان نابینێ • بە رەمز پێیان ئەڵێ خۆ ئێوە کافر نین• تورك جارێ بە رۆژ جارێ بە نوری مەهدیّ ناو دەبا ، یەعنی بۆچێ وا لاتان

(٨٩) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە بیستو یەك (دووبارە) ، ٢٥ی مارتی ١٩١٨ .
(٩٠) « دیوانی کوردێ » ، ل ١٦ .

گەورە بون ۰۰۰ (دوایی) شوێنەوتێکی عەجایەب دەکات • وەلحاصل ئــەم دوّ بەیتە بەلاغەتێکی چاکی لێ دەدرەوشێتەوە و بۆ وەتەنپەروەری (کوردی) دەلیلێکی گەورەیــە •

(کوردی) شیعری تورکی و عەرەبی و فارسیشی هەیە ، ئەما تورکی و عەرەبییەکەی قیمەتێکی ئەدەبی نییە • تەرکیببەندێکی فارسی هەیە سۆزی مەشرەبــانەیە [91] » •

دوای ئەوە «تێگەیشتنی راســتی» بە کورتی دێتــە ســەر بــاسی سەرگوزەشتەی ژیانی مستەفا بەگی ساحێبقڕان و هەندێ بیری نوێ و شتی نەزانراو دەخاتە بەرچاو کە تا رادەیە جیــاوازن لەگەڵ گێڕانــەوەی باسی ژیانی لەلایەن شــارەزای‌ترەوە ، تایبــەت لەگەڵ ئەوەی خوا لێخۆشبــوو موکریانی [92] • «تێگەیشتنی راستی» دەڵێ :

«کوردی ، مستەفا بەگ ، لە بــەگزادەکانی ســلێمانییە • تــاریخی ویلادەت و وەفاتی نەنوسراوە ، ئەما وەکو ئاساری دەفامرێتەوە لە ئەسنای ئیستیلای تورك ژیاوە ، حەفتا هەشتا ساڵ لەمەوپێــش حەیــاتی شــیعری دەستی پێکردووە • ئەم شاعیرە وەکو نەقڵ دەکرێ عاشــقێکی پاك بووە و مەحبوبەیەکی حەز لێکردووە کە ئەمەندە جوان نەبووە • لــەپاش مودەتێ مەحەبەت تەئسیری تێدەکا و وەك مەجنون دەکەوێتــە دەشــت و کێوی کوردستان و لە ئەترافی سنە و سابلاغ چەند ساڵ روت و پەرێشان دەگەڕێ و (دایم) شیعر دەخوێنێتەوە ، بەعزەن خەڵك لێیان دەبیست و دەیانتوسییەوە • شیعری زۆری گوم بووە •

---

(۹۱) دەبێ مەبەستی ئەو شیعرەی بێ کەوا دەست پێ دەکا :

« خۆشم قوربان بە بەندیخانەوو زنجیر و سێدارەت »

(بۆتەواوی بڕوانە : « دیوانی کوردی » ، ل ۱۲ ــ ۱۳) .

(۹۲) « دیوانی کوردی » ، ل ٤ ــ ۹ . هەروەها بڕوانە : علاءالدین سجادی ، سەرچاوەی ناوبراو ، چاپی دووەم ، ل ۳۲۷ ــ ۳٤۰ .

له زمان جۆششی مەحەبەت تەماشا کەن چی ئەڵێ
ئەم سەرە سەر بۆچە دایم پڕ لە عیشقی یار نەبێ
ئەم دڵە دڵ بۆچی دائیم والەوو غەمبار نەبێ
هەرکەسێ بێتو بڵێ من عاشقم باوەڕ مەکە
تا لەسەر گۆنای نیشانەی جێگە گەستەی مار نەبێ (٩٢)

ئەم دوو بەیتە پەرێشانی مەحەبەتی ئەم شاعیرە چەند ساف و راست بەیان (دەکەن) ، ئەوی بیانخوێنێتەوە ئیتر ئیحتیاج ناکا بۆ تەرجەمـەی کوردیی بـگەڕێ ٠

ئەم غەزەلەی لە هەمو شیعرەکانیتری زیاتر کوردانەیە :

بۆ گەڕانی ئاشی دڵ فرمێسکی چاو آڤ دکزە
غەیری هیجران و بەڵا ئەسڵەن بە من نادا مزە
هەر ئەوەڵ رۆژ بۆی بە تیرئەنداز شوکور پێکات دڵم
دەك فیدای دەست و کەمانت کچەی چاو مامزە
هێند بە جۆش هات خوێنی مەزلومان لە موژگانی سیات
ئەسپەکەت دوێنی سپی بۆ ئەمڕۆ رەنگی قرمزە
وەزنی ضەربی پەنجەت ئەمڕۆ صەرفی رۆی جانانە کرد
ئەی موعەللیم بۆچ کزت کرد هەی لە جەرگت چی چزە

---

(٩٢) جیاوازیەکی زۆر لەنێوان ئەم بەیتانەی « تێگەیشـتنی راسـتی » و ئەوانەی ناو دیوانە چاپکراوەکەی هەیە . ئێوە بەیتی یەکەم لەمیاندا نییە. ئەوانیتری بـەمجۆرەن :

« ئەو سەرە سەر بۆچی دائم پڕ لە عیشقی یار نەبێ
ئەو دڵە دڵ بۆچی دائم عاجز و خەمبار نەبێ
هەرکەسێ بێت و بڵێ من عاشقم باوەڕ مەکە
تا بە پەیکانی موژەی مەحبوبەکەی زامار نەبێ »

(ل ٥٢) ٠

سنگ بە ناری سینە جەرگم بۆی کەباب کرد ئەو ئەلێ
(کوردیێ) زۆر چاکە کەبابت ناخ چ فایدە بۆکرە (٩٤) » (٩٥) .

لە ژمارە بیستیدا «تێگەیشتنی راستێ» وتارێکی گەورە و گرنگی دەربارەی ئەدەبی کورد بڵاوکردۆتەوە و تێیدا هەوڵیداوە بە بەڵگە و بەراوردەوە بەرزیێ ئەو ئەدەبە بخاتە بەرچاو . ئەمەیان یەکەم وتاری درێژییە دەربارەی ئەدەبی کورد ، لەوە دەکا کورتە باسە ئەدەبییەکانی پێشوی بە دلی خوێنەر بوبێ . دوور نییە ئەم وتارەیان مێجەر سۆن نوسیبێتی ، جۆری قسە و شێوازی دارشتنی وا دەڵێن . لەو وتارەیدا

---

(٩٤) دیسان جیاوازیێ زۆر لەنێو ئەم بەیتانەی « تێگەیشتنی راستێ » و ئەوانەی ناو دێوانە چاپکراوەکەیدا هەیە . جیاوازیێ سەرنج راکێشەر لەنێو وشەی (کچەی) ناو « تێگەیشتنی راستێ » و (کوژەی) ناو دێوانەکەدایە کە بەم جۆرەی خوارەوەیە :

« بۆ گەڕانی ئاشی دلێ فرمێسکی چاو آف دەنگەزە
غەیری هیجران و بەلا ئەصلەن بە من نادا مەزە
هێند بەتاو هات خوێنی کوژراوان لە موژگانی سیات
ئەسپەکەی جاران سپێ بۆ ئیستەکە رەنگی قرمزە
هەر لەویێ رۆژ بۆیە تێرئەنداز شوکور پێکات دلم
ئەی فیدای دەست و کەمانت بم کوژەی چاو مامزە

وەزنی ضەربی پەنجەت ئەمرۆ صەرفی رۆی جانانە کرد
ئەی موعەللیم بۆ کزت کرد دەلێ لە جەرگت چێ کرە

دلێ لەنێو زامی فیراقی بووە کەباب و ئەو دەلێ
کوردیێ زۆر چاکە کەبابت ناخ چ فایدە بۆکرە »

(ل ٤٨) .

(٩٥) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە بیستو یەك (دۆبارە) ، ٢٥ی مارتی ١٩١٨ . ئەو هەمو بایەخەی « تێگەیشتنی راستێ » بە بەرهەم و ژیانی مستەفا بەگی ساحێبقڕانی داوە قسەکانی شێخ رەزا دێنەوە یاد کە وتویە : « ... ئەگەر هەمێ بوێژانی پێشومان زیندێ ببونایەوە هەر یەکەی رۆژیێ جارێکم دیدەنیێ دەکردن ، بەلام کوردیێ رۆژی پێنج جاران » (بڕوانە : « دێوانی کوردیێ » ، ل ٨) .

«تێگەیشتنی راستی» نوسیویە دەڵێ :

«عولەمای ئەوروپا و حەتا تورك دەیانوت کە ئەکراد ئەدەبیاتی نیە . ئەما ئێمە لەو رۆژنامە (کوردی‌یانەی) کە لەمەوپێش نەشر (کران) [96] ئیسپاتمان کرد کورد ئەدەبیاتێکی نازك و رەنگین و شیرینیان و خصوصەن لە شیعردا دەستێکیان هەیە . ئەوی واقیفی حاڵی کوردستان بێ دەزانێ کە زمانی کوردیێ چەند شێوەیەکی جوێ جوێی هەیە ، ئەما وەکو عەرەبێکی بەغدا چۆن زمانی هەمو عەرەبەکانی‌تر دەزانێ سلێمانی‌یەکیش (واتە یەکێکی دانیشتوی سلێمانی وەك ئەو عەرەبە ــ ك. م.) هەمو زمانی کوردەکانی‌تر تێ‌دەگا . لە هەمو شێوەکاندا شیعری تەڕ و خۆش بێژراوە :

۱ ــ شێوەی سنە :

> وا لە سەربانی عەمارەت نیشتگە وەك بازی تۆڕ
> من دەیێژم بێرە ئەگرە ، دەڵێ لاچۆ هەتیم
> من نەوەی خاصان و ئەم کرمانج بێ‌ئەسڵ و نەسەو
> گیانی خان باوا بە مردن بچمە ڕێ ئەم شۆنە تێم (۹۷)
>
> سا نایێ نەیێ ، سا موطریب دەفێ
> فەزای پەنجەکەت لە گیانم کەفێ (۹۸)

۲ ــ شێوەی (زەنگەنە) و عەشایری ئەو (تەرەفە) :

ئەدەبیاتی ئەم شێوەیە زۆر واسیعە . گەلێ (حیکایەتی خەیالی و تاریخێ) پێ نەظم کراوە . «شیرین و فەرهاد» و «بارام و گوڵ ئەندام» و «هەفت لەشکر» و «ئەرچە و شێرۆ» لەو جوملەیەن . ئەمانە زۆر عالێ تەسویر کراون .

جەنابی مەولەوێ (ابن هانێ) ئەم شێوەیەیە . تەماشای ئەم دوو بەیتەی کەن :

---

(۹٦) مەبەستی‌یە بڵێ لە ژمارەکانی پێشوی « تێگەیشتنی راستی »دا .
(۹۷) و (۹۸) دیارە فولکلۆرن .

بالا خانەی چەم دیوانخانەی تۆن
پا نەنای چە گل نەستانەکەی تۆن

تکەش عاجز کەرد خەیالت تیشــدا
جاریٚ ئەی عەزیز پا نیو پێشــدا

پۆست تەپلٚ گوش نەم کێشا کەم کەم
ئەی سەرەو سەرن دوٚربینەکەی چەم

مەولەویٚ ــ مەعدوٚمیٚ

٢ ــ شێوەی سلێمــانیٚ :

لەبەر ئەمە کە سلێمانی تا ئەم ئاخری‌یە مەرکەزی حکومەتی بابان بــو بــالطبع زمانی کوردیٚ گەلیٚ ئەلفازیٚ لە عەرەبیٚ و فارسیٚ وەرگرت [٩٩] و زمانێکی سیاسیٚ و ئەدەبیٚ هێنــایە ناو وەسەطی کوردستــانی تــابیعی ئەم شێوەیە • زمانی کوردیٚ شێوەی زۆرە . جەنوبی کوردستــان کە لوڕستانە و شیمالی کە ئەنادۆلی شەرقی‌یە شێوەیان جوێیە • ئێمە لێرە مەقصودمان ئەمە نی‌یە کە زمانی کوردیٚ تەدقیق بکەین . ئەما دەمانەویٚ نیشــانی بدەین کە ئەکراد ئەدەبیاتێکی رەنگینیان هەیە • نالیٚ تابیع بەشێوەی سلێمانی شیعری وتووە ، ئەم زاتە (موتەنەبیٚ) ئەکرادە ، ئاساری نازك و شیرینە ، شــیعری مەوزون و مەعنادارە . ئەم چەند شیعرە لە موتەخەباتی ئەبیاتی ئەوە :

هەر پەرچەم و پێشانی‌یە فیکری شەو و رۆژم
هەر گەردەن و زولفە ئەمەلی دوٚر و درێژم (١٠٠)

(٩٩) نایەویٚ باســی زمانی تورکیٚ بکا . چونــکە بەلایەوە زمانی رۆمی‌یانە و ئەوانیش دوژمنی ئینگلیزن . ئەم خستنە پشت‌گوێ‌یەی زمانی تورکیٚ لێرەدا زیاتر لە کاری سۆن دەکا کە ، وەك وتمان ؛ لەوانەیە ئەم وتارە ئــەو نوســیبێتی .

(١٠٠) جیاوازیٚ لەگەلٚ دیوانەکەی نی‌یە (بڕوانە « دیوانی نالیٚ » ، ل ٢٧٧).

بۆ ماچی دەمت رەنگە لە عیشوەی خەمی ئەبرۆت
جۆیایی بەقا خۆی لە دەم تێغی فەنادا (١٠١)

★ ★ ★

دەستم کە بە صەد وەعدە لە صەد لاوە (١٠٢) شکاوە
چەبری نی‌یە ئەم کەسرە هەتا نەیخەیە ئەستۆ

★ ★ ★

هەناسەم زولفەکەی لاداو مەیلێکی نەکرد چاوی
نەسیم ئەنگوت و شەو رابورد و نەرگس هەر لە خەودایە (١٠٣)

★ ★ ★

گۆشەگیرم لە برۆت و موتەوەحەیش لە موژەت
رۆح شیرینە لە تیر و لە قولابی نادەم (١٠٤)

★ ★ ★

پێم ئەلێن خێل و هەردوو چاوی شەڕ دەکا
خێل و قیچە یا تەرازۆی نازی نەختی سەر دەکا(١٠٥) » (١٠٦)

دوای نالی «تێگەیشتنی راستی» لە بەشی «ئەدەبیاتی کورد»ا بـاسی

---

(١٠١) لـە دیوانەکەیدا :

« بۆ ماچی دەمی رەنگە لە عیشوەی خەمی ئەبرۆی
جۆیایی بەقا خۆی لە دەمی تیغی فەنا دا »

(ل ٨٦) .

(١٠٢) لە دیوانەکەیدا : « ... لە صەد جێکە » (ل ٣٨٥) .

(١٠٣) جیاوازی لەگەڵ دیوانەکەی نی‌یە (بڕوانە ل ٥٥٩) .

(١٠٤) لـە دیوانەکەیدا :

« گۆشەگیرم لە برۆت و ، موتەوەحەیش لە موژەت
رۆحی شیرینم ئەبەر شیر و قولابی نادەم »

(ل ٣٠٧) .

(١٠٥) لـە دیوانەکەیدا :

« پێم دەلێن : مەحبوبە خێل و قیچە ، مەیلی شەڕ دەکا
خێل و قیچە یا تەرازۆی نازی نەختی سەر دەکا ؟ »

(ل ١٠٨) .

(١٠٦) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیست ، ١١ی مارتی ١٩١٨ . دوو جار و لە دوو ژمارەی یەك لەدوای یەکدا ئەم وتارە وەك خۆی چاپکراوە .

حەریقی کردووە و دەڵێ : « حـەریق شـاعیرێکی نوکتەسـەنجی کوردە ، شیعری تەڕ و خۆشە ، ئەم غەزەلە هینی ئەوە :

هەمۆ کەس با بزانێ من کە سەودای زولفی دۆتاتم (١٠٧)
لە خانەی کۆلمدا کۆلم لە دەوری شای ڕوخت ماتم (١٠٨)
ئەگەرچی ساکینی مولکی عەجەم بۆم دۆر لە ڕۆم کەوتم
لە سایەی پەرچەمی تۆوە ڕەئیسی مولکی شاماتم
موتالای حاشیەی زولفت لەسەر صەفحەی خەتت صەعبە
بەوەم چا بۆ بە منداڵی لە دەرسی عیشق ڕاهاتم (١٠٩)
نەوای نالەی حەزینم ڕاستە وەک قافلەی حیجازی دێ
وەرە سەر نالەیی پڕ تەرزشی شۆڕی مەقاماتم (١١٠)
دڵم هەروەک ڕەعیەیەت خۆشنشینی مولکی ئەعزاتە
لە هەرچێ دادەنیشی لێی گەڕێ قوربانی باڵاتم
مورێدی خانەقا بوم موددەتێ ئەمما بحمد الله
ئەمیستاکە لەبەر چاوت شەراب خۆری خەراباتم (١١١)

---

(١٠٧) لە زۆر شوێن جیاوازێ لەنێو ئەم بەیتانەی « تێکەیشتنی ڕاستێ » و ئەوانەی ناو هەردۆ چاپی دیوانەکەی حەریقدا هەیە (بڕوانە : «دیوانی حەریق » ، لـە بلاوکراوەکانی مەحمود خاکێ ، کەرکوک ، ١٩٦٩ ، ل ٢٩ ـ ٣٠) .

(١٠٨) لـە دیوانەکەیدا :
« لە خانەی کۆکدا کۆلم بە فەرزی شای و رخت ماتم »
(ل ٢٩) .

(١٠٩) لـە دیوانەکەیدا :
« موتالای حاشیەی زولفی سەری سەفحەی روخی سەعبە
لەبۆم چا بۆ بە منداڵی لە دەرسی عەشقا ڕاهاتم »
(ل ٢٩) .

(١١٠) لـە دیوانەکەیدا :
« وەرە سەر سەیری بەزم و سۆزش و شۆری مەقاماتم »
(ل ٢٩) .

(١١١) لـە دیوانەکەیدا :
« بە یادی مەدرەسەی عیشقت گەلێ عیلم کەسب کردن
ئەمیستاکە لەبەر چاوت شەراب خۆری خەراباتم »
(ل ٣٠) .

کوا پارچەی غەزەل دەبڕێ (حەریق) ئەمڕۆ لە دیوانت
ئەڵێی هەر چاوەڕێی دەستەی خەیاتەی زوڵفی دوو تاتم(١١٢)«(١١٣)

دوای نالی و حەریق و کوردی « پێگەیشتنی راستی » لە گۆشـــەی « ئەدەبیاتی کورد » دێتە سەر باسی شاعیرێکی ناوداری ترمان کە ئەویش (سالم) ە و هەمو ئەو بەشەی ژمارە بیـــتو دوی بۆ باسی ژیان و نمونەی بەرهەمی تەرخان کردووە • دەربارەی سالم « پێگەیشتنی راستی » دەڵێ :

« عەبدورڕەحمان بەگ سالم ••• شاعیرێکی نوکتەپەروەری کوردە ، لەقەبی (سالم)ە موعاسیری نالی بو • ئەم زاتە هەرچـــەند کە خزمی مستەفـــا بەگە ئەما وەك ئەو شاعیرێکی عاشـــق نییە ، رەند مەشرەبە ، لا ئوبالییە ، شیعرەکانی زەریفانەیە ، مەیلی هەجوی زۆرە ••• زۆر میللەت پەروەر بو ، لە عەلەیهی تورکان دەدوا ، حـــەتا لە جەوابی قەســـیدەیەکی نالی ، ئـــەوی لە مەککەوە بۆ سلێمانی ناردبو ، سالم ئەڵێ :

رومی ئەمندە شومە لە شەخسیش ئەدا زەرەر

سالم شیعری (حافظی) تەلمیع دەکرد ، یانی تێوەی ئەوەڵی بە کوردی دەوت و لەگەڵ تێوە فارسییەکەی‌تر رێکی‌دەخست • تەماشای بەیتی ئاتی بکەن :

نەصیحەت بگرە گوێ جانا لەلایان زۆر بە تەعظیمە
جوانان سعادتمند پند پیر دانارا (١١٤)

---

(١١٢) لـــە دیوانەکەیدا :
« کەوای پارچە غەزەل دەبڕێ (حەریق) ئەمڕۆ لە دیوانت
ئەڵێ هەر چاوەڕێی دەستە خەیاتەی زوڵفی تاتانم »
(ل ٣٠) .

(١١٣) « پێگەیشتنی راســـتی » ، ژمارە نۆزدە ، ٥ی مارتی ١٩١٨ .

(١١٤) وەك بەیتی ناو دیوانە چاپکراوەکەیەتی (بڕوانە : کوردی مەریوانی ، دیوانی سالم ، بەغدا ، ١٩٣٣ ، ل ٤) .

دڵا هەرچی بڵێ ناصیح لە چاك و خراپ بەجێی بێنە
کە سالك بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها (١١٥)

سالم لەگەڵ (میرزا محەمەد سەراج) کە ئەویش لە شــوعەرای کوردە موشاعەرەیەکی رەندانەی هەیە ، سالم بەو ئەڵێ :

میرزا محەمەد لێم لاوە ، دەستی من و دامانت (١١٦)
جوستەن بکەم ئەشکێنم وەك نەی هەمو ئێسقانت (١١٧)
من بازم و تۆ قازی مەڤڕێنە بە دەورمدا
با حەملە نەکەم گێر کەم چنگێ لــە چیکلدانت (١١٨)
بۆ من قەڵەمە نیزە ، بۆ تۆ سوپەرە دەســتگا
بۆ تەجرەبە با لێدەم یەك حەربە لە قەڵەمدانت (١١٩)

میرزا محەمەدیش جوابێکی رەندانەی ئەداتەوە ، ئــەما مەعەلەسەف هەر بەیتێکی لە خاترمانا ماوە (کە) ئەڵێ :

---

(١١٥) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« دلا هەرچی بلێ ناصیح لە نیك و بەد بەجێی بێنە
کە سالك بیخبر نبود ز راه و رسم منزلها »
(ل ١٢) .

(١١٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا ئەم نێوە بەیتانە لە شوێنی تردا یــەك تەواو دەکەن . لەودا بەمجۆرەیە :
« میرزا وەرە لێم لادە دەستی من و دامانت »
(ل ٢٢) .

(١١٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« جستێ کەم و بشکێنم وەك نەی هەمو ئێسقانت »
(ل ٢٢) .

(١١٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« تۆ قازو ئەمن شــاهێن مەڤڕێنە بە دەورمدا
نەك حەملە بەر گێر کەم چنگێ لە چیقلدانت »
(ل ٢٢) .

(١١٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« بۆ من قەڵەمە نیزە و بۆ تۆ سوپەرە دەزگا
بۆ تەجرەبە با لێدەم یەك ضەربە لە قەڵەمدانت »
(ل ٢٢) .

شیعرم هەمو رەنگینە وەك نەقشی تکلتوی زین
بیژێ درەوشی منت نەدتوە (١٢٠) بە نیمانت

سالم وەکو وتمان شیعرەکانی هەمو رەندانەیە ، جۆشێکی عیشقی تێدا نی یە ، ئەما چونکی طەبایعی موختەلیفە لەلای بەعزێ کەس شیعرەکانی سالم مەوقعێکی هەیە ، ئەشعاری (وەسفی) زۆر خۆشە . ئەم غەزەلــە (١٢١) لــە چاکترین ئەبیاتی ئەوە :

لە نوری لامیعی تەشتیکی راگرت و وتی رۆمە
بە دۆشا تەژدەهای پڕنیشی راکیشا وتی مۆمە
وتم تەنها منم پابەندی عیشقی تۆ وتی شێتی
هەزارانێکی وەك تۆ بەستەی زنجیری گیسوٚمە
وتم تەنها منم کوژراوی عیشقی تۆ وتی لاچۆ
هەزارانێکی وەك تۆ کوشتەیی شمشیری ئەبروٚمە
وتم تاکەی لە خوانی وەسلی تۆ نەومید و بێبەش بم
وتی مردوت مرێ عاشق بەدایم زار و مەحرومە
وتم (سالم) دزێ دەستی بلندکرد ئاینەی راگرت
وتی ئێشکچی ئەم بلغە دایم خالی هیندومە

حەقیقەتەن ئەوی تەماشای ئەم غەزەلە بە دیققەت بکا دەبینێ کە سەراپا زەرافەتی لێ دەبارێ . دەرەجەی رەندێ سالمی بەئاسانی لێ دەفامرێتەوە .

سالم لە هەجودا مەهارەتێکی تەواوی هەیە ، ئەمــا چونــکە موافیقی مەسلەکی رۆژنامەکەمان نی یــە لە دەرجی ســـەرفی نەزەرمان کرد (١٢٢) . ئەوی دەیەوێ بیخوێنێتەوە دەتوانێ دەست خۆی بخا چونکی دیوانی ئــەم شاعیرە لە کوردستانا زۆرە » (١٢٣) .

«تێگەیشتنی راستێ» لە هەمو شاعیرە ناودارەکانی کورد زیاتر بایەخی

---

(١٢٠) بە هەلە « من نت دیوە » چاپکراوە .
(١٢١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا نی یــە .
(١٢٢) بەداخەوە « لە دەرجی ســـەرفی نەزەریان کرد » ، ئەگینا لەوانــەبو زانیاریمان دەربارەی سالم دەولەمەندتر کا .
(١٢٣) « تێگەیشتنی راستێ » ، ژمارە بیستو دۆ ، ١ی نیسانی ١٩١٨ .

به بەرهەمی هونەریێ حاجی قادری کۆیێ داوە . چەند گۆشەیەکی «ئەدەبیاتی کورد»ی ژمارەکانی بۆ ئەو تەرخان کردووە . جگە لەوە زۆر جار « تێگەیشتنی راستی» وتارە سیاسی و مێژوییەکانی خۆی بە شیعری مانادارێ حاجی رازاندۆتەوە . بەمجۆرە گەر باسی سالی وەفاتەکەی لە رۆژنامەی «کوردستان»دا بخەینە لاوە «تێگەیشتنی راستی» دەبێتە یەکەم چاپەمەنیێ کوردیێ کە حاجی قادری بە خوێنەری کورد ناساندووە و دروست بەرهەمەکانی هەلسەنگاندووە . لە گۆشەی « ئەدەبیاتی کورد »ی ژمارە بیستو سێیدا « تێگەیشتنی راستی » دەربارەی حاجی نوسیویە دەلێ :

« حاجی قادر لە شاعیرە موجەدیدەکانی کوردە ، خەلکی کۆیەیە ، شیعرەکانی تەڕ و خۆشە ، رەندانەیە . زۆرترینی شیعری ئیجتیماعییە . لە رۆژنامەکانی ئایندەدا (١٢٤) لە ئاساری ئەوی بەفیکرماتا بێ (١٢٥) دەرجی دەکەین ... لێرەدا غەزەلێکی (؟) (١٢٦) موهیمی تاریخی و ئیجتیماعی (ئەو ـ ك. م.) دەنوسین . ئەلێ :

ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانێ
موعەیەن دایکی ... بابی ... (١٢٧)

---

(١٢٤) دیارە مەبەستییە بلێ : « لە ژمارە داهاتووەکانی تێگەیشتنی راستیدا ... » .

(١٢٥) ئەمەی کە دەلێ « ئەوی بە فکرمانا بێ دەرجی دەکەین » بەلگەیەکی ترە کە ئەو کەسەی « تێگەیشتنی راستی » و گۆشەی ئەدەبیاتەکەی دەردەکرد تەواو شارەزای کورد و شاعیرانی کوردستان بو ، بەرادەیەوا بێدەچێ بەرهەمی ئەو شاعیرانەی لەبەربوبێ .

(١٢٦) ئەم پرسەکە لەلایەن ئێمەوە دانراوە .

(١٢٧) تەواوی ئەم نیوە بەیتە وایە : « موعەیەن دایکی حیزە و بابی زانێ » . لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « موحەققەق ... » (بڕوانە : « دیوانی حاجی قادری کۆیێ » ، گرد و کۆ و پەخشکار گیوی موکریانی . چاپی سێیەمین ، هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٧١) .

صەلاحەددین و نورەددینی کوردی
عەزیزانی جەزیر و موش و وانی (١٢٨)
موهەللەل و ئەردەشێر و دەیسەمی شێر
قوباد و بـاز و مێری ئـەردەلانی (١٢٩)
ئەمانــە پاکیان کوردن نیهایــەت
لەبــەر بێدەفتەری و نوســینەڤانی (١٣٠)
کتێب و دەفتــەر و تــاریخ و کاغەز
بــە کوردی گەر بنوســرایە زوبانی (١٣١)
مــەلاو شــێخ و مێر و پادیشــامان
هەتا مەحشەر دەما نام و نیشانی (١٣٢) » (١٣٣)

لە ژمارەی داهاتویدا و لە هەمان گۆشـەیدا «تێگەیشـتنی راسـتی» جارێکیتر هاتۆتەوە سەر باسی حاجی قادری کۆیی و دەڵێ :

---

(١٢٨) ئەم بەیتەی پەڕاندووە :
وەرە با بۆت بکەم باسی نیهانی
تەفەننون خۆشە گەر چاکی بزانی

(١٢٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« موهەلهەل ئەردەشێری دیسەمی شـێر
قوباد و باز و مێری ئـەردەلانی »
(ل ٧١) .

(١٣٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« لەبەر بێدەفتەری ون بون و فانی »
(ل ٧١) .

(١٣١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« بە کوردی گەر بنوســرایە زمانی »
(ل ٧١) .

(١٣٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« مەلا و زاناوو مێر و پادیشامان
هەتا مەحشەر دەما نــاو و نیشانی »
(ل ٧١) .

(١٣٣) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیستو سێ ، ٨ی نیسانی ١٩١٨ . ئەو شیعرەی حاجی زۆر لەوە زیاترە ، بەڵام « تێگەیشتنی راستی » زۆر جار تەنها چەند نمونەیەکی هەڵدەبژارد و بڵاوی دەکردەوە .

« حاجی قادر وتمان شاعیرێکی بێ‌نەظیری کوردە ، شـــیعرەکانی زۆر موتەجەدیدانەیە خۆی (غایەت) میللەت پەروەرە . وەك شاعیرەکانی‌تر بـــە زولف و (خاڵەوە) خۆی خەرتك نەکردووە ، هەر لەگەڵ ئیجتیماعیاتی قەومی کورد حەیاتی شیعری رابواردووە . تەماشای ئەم مەنزومەیە بکەن چەنـــد تەنقیدکارانە و ئیجتیمـــاعیانەیە :

تا یـــەك نەکەون قەبیلی ئەکراد (١٣٤)
هەروا دەبنە خەرابە ئاباد
ئەنواعی میلەل لە گەورەو بچـــوك (١٣٥)
خەملیوە مەمالیکی وەکو بـــوك
یەك بەرگن و یەك زبان (١٣٦) و یەك رەنگ
بێ‌غەیبەت و عەیب و عار و بێ‌دەنگ
هەر کوردان ئەگەرچی پاکی مەردن
پامالی زەمانـــە قەتلی (١٣٧) کردن (١٣٨)
هەر مانەوە بێ‌نەواو مـــەزلوم
وەك بومی خەرابە زاری مەشئوم
گەر باعیسی ئەمە دەپرسی کامە
شەرتێکە کە بۆ هەمو تەمامە
ئـــەو شـــەرتە بە کوللی ئیتیفاقە
گەر مەرعەش و وانـــە گەر عـــیراقە

---

(١٣٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« تا رێك نەکەون قەبیلی ئـــەکراد »

(ل ٩٦) .

(١٣٥) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« ئەنواعی میلەل بـــە گەورەوو چوك »

(ل ٩٦) .

(١٣٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « زمان » (ل ٩٦) .

(١٣٧) بـــە هەڵە « متل » چاپکراوە .

(١٣٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« هەر کوردن ئەگەرچی پاکی مەردن
پامالی زەمانـــە مەحوی کردن »

(ل ٩٦) .

صەد شێخ و مەلا و ئەمیر و خانی
بۆ لەزەتی عەیشی زیندەگانی (١٣٩)
لەولاوە ئەوان بە حیلەبازی (١٤٠)
لەملاوە ئەمان بە تەقلەبازی

قوڕیان بە هەمو ولاتەوەدا
تا مولك و رەعیەت پاکی فەوتا

یەکیان ئەمی تۆ دەیکەی نەیانکرد
غەمیان نەبو کورد ئەگەر هەمو مرد » (١٤١)

هەر یەکسەر دوای ئەم بەیتانە «تێگەیشتنی راستی» ئەم چەند بەیتەی تری حاجی قادری کۆیی لە گۆشەی ئەدەبیاتی هەمان ژمارەیدا بلاّوکردۆتەوە :

« حاجی سا بەسی‌یە صەد هەزار دەفعە (١٤٢)
پێم گوتی ئەم قسانە بێ‌نەفعە

رۆژی ئەوەڵ لە بەندەوو ئازاد
خزمەتی خەڵقە قیسمەتی ئەکراد (١٤٣)

باوکە هەر چۆنێ ئەڵێی ئەتۆ وایە
ظەن دەکەم ئەم قسانە خۆڕایە (١٤٤)

---

(١٣٩) تا ئێرە جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ دیوانە چاپکراوەکەی نی‌یە شایانی باس بێ .

(١٤٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ... بە حیلەسازی » (ل٩٦) .

(١٤١) لەم شیعرەی حاجی «تێگەیشتنی راستی» تەنها ئەم بەیتەی پەڕاندووە :

دونیا بە تران دەخۆن و دەیدەن
هەرچۆنێ مەرامیانە دەیکەن

(١٤٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« بەسە (حاجی) دۆ سەد هەزار دەفعە »

(ل ٩٣) .

(١٤٣) ئەم بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا نی‌یە .

(١٤٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« باوکە هەرچۆنێ تۆ دەڵێی وایە
تێ‌دەگەم ئەم قسانە خۆڕایە »

(ل ٩٣) .

فوزی کام جی بکەم بەسەر خۆما
ئەمە لێم بۆتە عادەت و سەودا (١٤٥)
بە قسەی چاکە دەستیان دەگرم
تەرکی ناکەم بە لۆمە تا دەمرم (١٤٦) »

ئینجا «تێگەیشتنی راستی» بەمجۆرە شیعرەکانی حاجی قادر و مەبەستەکانی دەنرخێنێ کە بۆ سەردەمی خۆی بۆچوتێکی ورد و شایانە : «ئەگەر کوردێکی عاقڵ بە دیققەت تەماشای ئەم دوو مەنزومەی حاجی قادر بکا هیچ وەختێك لە یاری‌یەدانی قەومی پاش ناکەوێ . ئەگەر کوردان هیمەتیان بکردایە تا ئەمڕۆ هەم نوسینێکی چاك هەم خەتێکی چاکیان دەبوو (تاریخ) و ئەحوالی مەشاهیریان بە زمانی کوردیّ دەنوسرا . ئەمەلمان هەیە کە جوانانی ئازاد و قەوم پەروەری کورد لە موستەقبەلێکی نزیکدا بۆ بلندیّ قەومی خۆیان سەعی بکەن ، چونکی قەومێك کە تاریخ و ئەدەبیاتی تەدوین نەکرابیّ قیمەتێکی ئیجتیماعی و سیاسیّ نابیّ . ئەم مەسەلانەش هەر ئەحراری قەوم دەتوانن سەعیّ بۆ بکەن . ئەوی دەماغی بە جەزری مەنفەعەت و بە خزمەتکاریّ ئەم و ئەو راهاتبیّ و حەیاتی خۆی لە ژوور حەیاتی قەومی خۆی راگرتبیّ ئەم نەوعە ئیشە (گەورە و) عالی جەنابانەی لەدەس نایە . حاجیّ قادر کورد بۆ ئیتیفاق دعوەت دەکا . لە هەمو شتێکدا تەئسیساتی ئیجتیماعیّ لازمە ئەویش تاریخ و ئەدەبیاتە ، سیاسەت لەپاش ئەمانە دەست پیّدەکا » (١٤٧) .

دیسان «تێگەیشتنی راستیّ» بیّ دواخستن لە ژمارەی داهاتویدا دێتەوە سەر باسی حاجیّ قادری کۆیی و ئەمجاریان دەرحەق بەو نوسیویە دەڵیّ :

---

(١٤٥) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« ئەمە لێم بۆتە عیللەتی سەودا »
(ل ٩٣) .

(١٤٦) بە هەڵە (مردم) چاپکراوە .

(١٤٧) « تێگەیشتنی راستیّ » ، ژمارە بیستو چوار ، ١٥ی نیسانی ١٩١٨ .

« لەمەو پێش چەند مەنزومەیەکی حاجی قادری (کۆیی) کە لە ئەفازیلی موتەئەخیرینی شوعەرای کوردە نەشر کرا • لـەلامان موحەقەقە کە ئـەم ستیمایە ... جوانانی ئەدەب شوناسی کوردی هێناوەتە شەوق ، چونکە ئەم شـاعیرە جەلایەکیتری بە ئەدەبیـاتی کورد داوە • شـیعرەکانی (لەگەڵ) شیعری قودەما فەرقی زۆرە ، هەر بەیتێکی عالەمێکی [148] ئیجتیمـاعات و ئیسلاحە • ئەمرۆ مەنزومەیەکی زۆر عالی نەشر دەکەین و ئەمەلمـان هەیە کە زەوقی ئاشنایانی ئەدەب بە دیقەتێکی تەواو (بیخوێننەوە) :

سـلام الله منی کل یوم (١٤٩)
لە ئەصحابانی صاحیب غیرەت و دین
لـە بێعاری هەمویان کەوتە یادم (١٥٠)
رموزی ئیتیفاق و ئیتیحادم (١٥١)
لەبەر دوری لە ئەقران و لـە ئەمثال
لە کوردانم ئەپرسی ضـەربولئەمثال
لەبۆ ئەم یەك دو ئەشعاری رەش و روت
هەتا پەیدابو رۆحم (١٥٢) گەییە سەر لـوت
دەفەرموی ئەم عەزابە (١٥٣) بۆچ دەکێشی
چ مەلزومە ئەگەر چاوت نەیێشی
قوزی کوێ کەم بەسەر خۆما لە غوربەت (١٥٤)
خەموم نایە لـە داخی مولك و میللەت

---

(١٤٨) لە رۆژنامەکەدا « عمانیکی » چاپکراوە .
(١٤٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« سلام الله علیکوم کل یوم »
(ل ١١٣) .
(١٥٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ... کەوتنە یادم » (ل ١١٣) .
(١٥١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« بە رەمزی ئیتیفاق و ئیتیحادم »
(ل ١١٣) .
(١٥٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « گیانم » (ل ١١٣) .
(١٥٣) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « عەزابەی » (ل ١١٣) .
(١٥٤) بـە هەڵە (غیرت) چاپکراوە .

ئەگەر وەك من خەبەردار بێ لە دەولەت
لە حەیفان خۆت دەخنکێنی بە بێ‌پەت (١٥٥)
چوار ملیۆنە کوردستان نفوسێ
بە قسەی ئەهلی تەخمین کە نوسێ (١٥٦)
هەمویان شێری بێشەن حاتەمی جۆد
لە شـــەڕدا کێوی جودی و بەحری مەحدوّد (١٥٧)
وەلاکین فائیدەی چی هەرج و مەرجن
لە دەعوادا لەگەڵ یــەکتر بــە مەرجن
لە گوێی گا نوستون هەرچەندە شێرن
وەکو کەرویشکی چاو ئازا و کوێرن (١٥٨)
ئەوێ ئەعلایە دەســـتەی هەر شکارە (١٥٩)
ئەوی ئەدنــایە بەستەی زولفی یــارە
ئەوی ئازایە شەهنامە دەخوێنێ
ئەوی (١٦٠) مسکینە گەنم و جۆ(١٦١) دەچێنێ

---

(١٥٥) ئەم بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەیدا بە کۆ « جمع » هاتووە :
« ئەگەر وەك من خەبەردار بن لە دەولەت
لە حەیفان خۆ دەخنکێنن بە بێ پــەت »
(ل ١١٣) .

(١٥٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« دوازدە ملیۆنە کورد نفوســـێ
بە قسەی ئەهلی تەخمینێ کە نوسێ »
(ل ١١٣) .
دیارە ئەوەی «تێکەیشتنی راستی» بۆ ســەردەمی حاجی قادر راستترە .

(١٥٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« لە شەڕدا کێوی (جۆد) و بەحری مەحدوّد »
(ل ١١٣) .

(١٥٨) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« وەکو کەرویشکی چاو راماو کوێرن »
(ل ١١٤) .

(١٥٩) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« ئەوێ ئەعلایە سەردەستەی شکارە »
(ل ١١٤) .

(١٦٠) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « ئەمەی » (ل ١١٤) .
(١٦١) بــە هەڵە (خود) چاپکراوە .

ئەمانە بێ‌شــعوور و گێژ و وێژن
موطیعی لوتی‌خۆر و (١٦٢) هەرزەبێژن

سەیرکەن ئەم شاعیرە عالیێ جەنابە چل پەنجا ساڵ لەمەوپێش (چۆن ــ ك• م•) بە حەیاتی ئیجتیماعی‌یە موتەحەسیس بووەو لە عالەمی شــیعردا بەسەر هەمو شاعیرەکانی (تردا ــ ك• م•) فائیق بووە چونــکە لە حەیــاتی ئەزمدا ئینقیلاپێکی گەورەی ••• کردووە • ئەوی تەماشای ئەم مەزڕەمەیــە بکا بێ‌ئیختیار مەغلوبی حیــیاتی قەومی و وەتەنی دەبێ » •

لێرەدا «تێگەیشتنی راستی» بیرێکی سەرنج‌راکێش دەخاتە بەر چــاو کە دەڵێ : «ئەگەر حەقیقەت مولاحەزە بکرێ دەبینرێ کە شوعەرای کورد بەعزێکیان لەگەڵ تورك و عەرەب و فورســەکان ، بەڵکو لەپێــش ئەوان سالیکی تەرزی تازەی شیعر بون و شیعریان تێکەڵاوی ئەحوالی (ئیجتیماعی) کردووە چونکە (شاعیرانی) پێشوی کورد وەکو شاعیری کۆنی ئــەقوامی سائیرە بەحــیان لە مەی و مەحبوب و زوڵف و خاڵ دەکرد ، ئەمــا حــاجی قادری (کۆیی) ئەم تەرزەی گۆڕی و شیعری تێکەڵاوی ئیجتیماعیات کرد و لەم مەسلەکەدا بە موئەسیس حساب کرا • هیچ شوبهــە نی‌یە کە جوانــانی موستەقبەلی کورد حاجی قادر موقابیلی کەمال بەگی [١٦٣] تورك و ئەمسالی دەگرن و بە موهەیجی حیسیاتی وەتەنی و قەومی دەزانن •••» [١٦٤] •

دوای حەوت ژمارە «تێگەیشتنی راستی» جــارێکی‌تر دێتەوە ســەر باسی بەرهەمەکانی حاجی قــادری کۆیی • بە قســەکانی ئەمجــارەیدا وا دەردەکەوێ خوێنەرانی رۆژنامەکە بایەخیان بەو باسانە دابێ کە لەسەر حاجی

---

(١٦٢) مفتەخۆر .
(١٦٣) دەبێ مەبەســتی نامیق کەمال (١٨٤٠ ــ ١٨٨٨) بێ کــە نوســەر و نیشتمانپەروەرێــکی ناودار و دوربین و نوێخوازی تــورك بوو کاری کردۆتە سەر زۆر کەس لە نوسەرانی رۆژهەڵات .
(١٦٤) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە بیستو پێنج ، ٢٢ی نیــسانی ١٩١٨ .

بڵاوی دەکردنەوە • لە ژمارە سێو دوێدا «تێگەیشتنی ڕاستی» نوسیویە دەڵێ :

« لە چەند نوسخەی لەمەوپێش ئەم قەسیدە غەزایەی حاجی قادری کۆیمان دەرج کردبو • • • بۆ (باقیەکەی) ئەربابی فیکری ئەدەبی ئینتیزاریان دەکرد ، لەبەر ئەمە ئەمجارە ستونی جەریدەکەمانی پێ تەزیین کرد • ئەوی تەماشای ئەم قەسیدەیە[١٦٥] بکا حەقیقەتەن حەیرانی زەکای ئەو داهیەی کوردە دەبێ • هیچ شوبهە نیە کە حاجی قادر یەکە عالمی ئیجتیماعی کوردە:

کەسێکی وا نەبو هەستێتە سەر پێ
بزانێ چۆن هەموکەس کەوتە سەر ڕێ (١٦٦)
بکا سەیری جەریدە و حاڵی میللەت
کتێبی تازەو تاریخی دەولەت
بزانێ چ قەوماوە لە ئەتراف
سەراپا ئاگرە ئەتراف و ئەکناف
ئەگەر کارێك نەکەن لەمبەینەدا زۆ
مەمالیك (١٦٧) کاتێکی زانیت لەدەس چۆ
گەمی صەحراو دەریا دێتە جوڵان
بە غەیری پێکەوە (١٦٨) فەوجی سواران
« بتر خانی » (١٦٩) بەسەر ناچێ لەملوپاش
لە هەرلاوە دەتان هاڕن وەکو ئاش

---

(١٦٥) دوابەشی ئەو شیعرەیە کە نێوەی یەکەمی لە گۆشەی ئەدەبیاتی ژمارە بیستو پێنجدا بڵاوکراوەتەوە .

(١٦٦) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« کوڕێکی وا نیە هەستێتە سەر پێ
بزانێ خەڵکی چۆن کەوتونە سەر پێ »

(ل ١١٤) .

(١٦٧) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا : « وڵاتت ... » (ل ١١٤) .

(١٦٨) بە هەڵە (پێکەرە) چاپکراوە .

(١٦٩) واچاپکراوە . لە دیوانەکەیدا :

« بەدرخانی و لەسەرچێ لەمەوپاش »

(ل ١١٥) . بەڵام ئەمیشیان لەگەڵ نێوە بەیتی دووەمدا ناگونجێ .

لەژێر پێیدا دەچن حەیف و مەخابن (١٧٠)
گەدا بن ، دوژمنتان شا بن (١٧١)

لە هەر وەقتێ یەکێکی بێتە هاوار
لە جوتیار و شوان و ئەهلی بازاڕ (١٧٢)

وەکو بیســـتومە بۆ دەفعی مەصـــایب
ئەمە تەدبیری کورت و فیکری صائیب (١٧٣)

لە دەشت و دێ و ویلایەت ببنە ئەحباب (١٧٤)
وەکو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب

---

(١٧٠) بەهەڵە « تغابن » چاپکراوە .

(١٧١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« لە ژێرپێدا دەچن حەیف و موخابین
گەدا بن ئێوە دوژمنتان بە شـــا بن »

(ل ١١٥) .

دوابەدوای ئەمە لە شـــیعرەکەی حاجی قادردا دوو بەیتی‌تر هـــەیە کە « تێکەیشـــتنی راســـتی » بلاوی نەکردوونەوە ، دەبێ لـــەبەر ئەوە بێ کە لەوێدا ناوی (رۆمی) خراوەتە تەنیشت ناوی رووس و تایبەت ئینگلیز . بەیتەکان لە دیوانە چاپکراوەکەیدا بەمجۆرەن :

« بە غەیری رۆمی و ئینگلیز و رووسی
بێحەددە دەولەتان ناویان بنوسی
لەجێی خۆیان هەڵستاون بە غیرەت
لە دونیا ناوی خۆیان ناوە دەولەت »

(ل ١١٥) .

(١٧٢) ئەم بەیتە لە دیوانە چاپکراوەکەی حاجیدا نی‌یە .

(١٧٣) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« وەکو بیستومە بۆ دەفعی مصائیب
ئەمەی تەگبیر کرد ئەو فیکر صاحب »

(ل ١١٥) .

(١٧٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :

« هەمو گەورەی ویلایەت ببنە ئەحباب »

(ل ١١٦) .

له بۆتان بابیان سەرحەدی ری (١٧٥)
له ئەولاتر وەها تۆش بیته سەر رێ (١٧٦)
نو بیته یەلا له تەعلیم و لـه نوسین
جل و بەرگ و زوبان و خەت و ئایین (١٧٧) ، (١٧٨) »

له دواگۆشەی «ئەدەبیاتی کورد» «تێگەیشتنی راستی» دیسان دوور و درێژ دێتەوه سەر باسی حاجی قادری کۆیی و ئەمجاریان دەڵی :

«••• چەند نوسخەیەکی رۆژنامەکەمان بە ئاساری نەفیسەی حـاجی قادری کۆیی (رازاندەوه) • هیـچ شوبهـه نی‌یه که منـەوەرینی کورد له ئەبیاتی ••• گەلێ مەسرور دەبن ، لەبەرئەمه له هەرکوێ چاومان به بەیتێکی ئەو بکەوێ به کەمالی ئیفتیخار دەرج و عەرزی ئەنزاری کوردی دەکەین • تەماشای ئەم چەند بەیته مەعناداره کەن :

هەر کوردە له بەینی کوللی میللەت
بێبەهره له خوێندن و کیتابەت (١٧٩)
بێگانه به تەرجومەی زوبانی (١٨٠)
ئەســراری کتیبی خەلکی زانی

---

(١٧٥) وەها چاپ کراوه .
(١٧٦) له دیوانه چاپکراوەکەیدا ئەم بەیته وای لێ کراوه :
« لەمەولا گشتیان با بێنه سـەر وەی
له بۆتان و بەیات تا سـەرحەدی رەی »
(ل ١١٦) .
(١٧٧) له دیوانه چاپکراوەکەیدا :
« هەمویان بێنه یەلا تەعلیم و نوسین
وه یەلا بەرگ و زمان و رەسم و ئایین »
(ل ١١٦) .
(١٧٨) « تێگەیشتنی راستی » ، ژماره سیو دو - ١٠ی حوزەیرانی ١٩١٨ .
(١٧٩) به هەڵه (کتاب) چاپ کراوه .
(١٨٠) له دیوانه چاپکراوەکەیدا :
« بێگانه له تەرجومەی زمانی »
(ل ١٣٥) .

یەکسەر عولەما درشت و وردی
ناخوێننەوە دوو حەرفی کوردی (١٨١)
صاحیبی کتێب (١٨٢) و پەیامە هەرکەس
ئێمە نەبێ بۆینە قەومی چەرکەس (١٨٣)
کاکە ئێمە مونمینین نە رۆسین
بۆچ کفرە زبانمان بنوسین (١٨٤)

... ئەم شاعیرە ئیجتیماعیی‌یە هەرچی‌یە موتەعەلیق بە قەومی‌یەت و وەتەنی‌یەت بێ نەزمەن بەیانی کردووە . حەقیقەتەن کوردەکان تا ئیمڕۆ نوسینێکیان بۆ خۆیان نەهێنایە ناوەوە و موحتاجی خەلق بون ، حەتا کیتابەتی زمانی خۆیان تەرك کردووە ، بە لوغەت و خەتی فارسی مەرام پێك (دێنن).. ئەمە بۆ قەومێك زۆر عەیبە . ئەمڕۆ موافیقی لیسانی کوردی نەختێ حروف و تەلەفوز ئیسلاح بکرێ ئیملا و ئینشایەکی کوردی زۆر چاك پەیدا دەبێ کە (الی الابد) سەرمایەی فەخری کوردان دەبێ ... قەومێك دەبێ دائیمەن بۆ مانەوەی عادەت و قیافەت و زمان سەعی بکا تا ڕێ و شوێنی ون نەبێ (١٨٥) » (١٨٦) .

---

(١٨١) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« نەیخوێندووە هیچ دوو حەرفی کوردی »
(ل ١٣٥) .

(١٨٢) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا « کوتوب » نوسراوە
(ل ١٣٥) .

(١٨٣) بە هەڵە (حرکس) چاپکراوە .

(١٨٤) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« خۆ مؤمینین ئێمە و نە رۆسین
بۆچ کفرە زمانمان بنوسین »
(ل ١٣٥) .

(١٨٥) ئەم قسانە دیسان بەلگەی بایەخدانی « تێگەیشتنی ڕاستی »ن بە زمانی کوردی و هەوڵدانی بۆ دارشتنی ڕێنوسێکی لەبار بۆی (بڕوانە یەکەم باسی ئەم بەشە : (« تێگەیشتنی ڕاستی » و زمانی کوردی) .

(١٨٦) « تێگەیشتنی ڕاستی » ، ژمارە سێو سێ ، ١٧ی حوزەیرانی ١٩١٨ .

دوابەدوای ئەم قسانەی لە ناخی دڵێکی دڵسۆزەوە هەڵقوڵاون و بـە نیازی چەسپکردنیان لە دەرونی خوێنـەری کوردا «تێگەیشتنی راسـتی» چەند بەیتێکی‌تری حاجی دەخاتە بەرچاو کە لەگەڵ مەبەستی نوسەر تەواو دەگونجێـن :

« میللەتی بێ‌کتێب و بێ‌نوسـتین
غەیری کوردان نی‌یە لـە رۆی زەمین
جمنگەی ئێرە باوجۆدی کەرن (۱۸۷)
هەروەکو دۆمی ئێمـە دەربەدەرن
لێوە عاقلترن بـە صەد مەنسەب
کوڕی خۆیان دەنێرنە مەکتەب (۱۸۸)
ئیستەکێ کوردەکانی کوردستان (۱۸۹)
هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان
ئەم هەتیوانەی مەکتەبی یەکسـەر
کوردەکان بـار دەکەن وەکو ما ....(۱۹۰)
وادیارە هەتاکو دونیـا بێ
کوردەکان حالیان دەبێ وابێ » (۱۹۱)

دوای ئەمە «تێگەیشتنی راستی» دەڵێ : «حاجی لێرەدا زمانێکی چەند شەدید ئیستیمال دەکا . ئەوی تەماشای ئەم چەند بەیتە بکا و چاك ماناکەی

---

(۱۸۷) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« چینگەنەی ئێرە باوەجودی کەرن »
(ل ۱۳٦) .

(۱۸۸) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« هەتیوی خۆ دەنێرنە مەکتەب »
(ل ۱۳٦) .

(۱۸۹) لە دیوانە چاپکراوەکەیدا :
« ئیستێکە ئامیرانی کوردستان »
(ل ۱۳٦) .

(۱۹۰) تەواوی ئەم نیوە بەیتە وایـە :
« کوردەکان بـار دەکەن وەکو مـاکەر »
(ل ۱۳٦) .

(۱۹۱) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سێو سێ ، ۱۷ی حوزەیرانی ۱۹۱۸ .

تێبگا دەزانێ ئەم پیاوە ئیجتیماعیە چەند جگەری بۆ قەومی سوتاوە ، حەتا بەعزەن لە رقانا جوێنیان پێئەدا ، وەلحاصل حاجی قادری کۆیی لەناو شوعەرای (کوردستاندا) بێئەمسالە » (۱۹۲) .

«تێگەیشتنی راستی» بە رادەیەکی لە حاجی و نالی کەمتر باسی ژمارەیە شاعیری ناوداریتری کوردی کردووە . لە گۆشەی ئەدەبیاتی یەکێ لە ژمارەکانی ، «تێگەیشتنی راستی» کورتە باسێکی دەربارەی غەریقی و مەحوی بلاو کردۆتەوە . دەربارەی یەکەمیان نوسیویە دەلێ : «غەریقی یەکێکە لە شوعەرای موتەئەخیرینی کورد . هەرچەندە شیعری زۆر نەزم نەکردووە ، ئەما تەبیعەتێکی (ناسکی) هەیە . ئەو چەند بەیتە کە هێناویتە قەلەم لەناو کوردانا زۆر مەشهورە ، حەتا بەستەبێژەکان (دایم) بەگۆرانی دەیلێن . ئەم غەزەلەی لە چاکترین ئەبیاتی ئەوە :

لەسەر صەفحەی لەتیفی رۆت جەوابێکە لە هەرلایی
شکستەی خەتی دۆ ئەبرۆت خەمی زولفیچلیپایی
بنازم شۆرشی حوسن و نیزامی تیپی موژگانت
لەبۆ تەسخیری مولکی دڵ عەجەب شایستە پاشایی
لە هەرلا موددەعی گەر تیرەبارانی غەریقی کەن
لەپێناوی دەنێم صەد جانی شیرینم لە هەر لایی » (۱۹۳)

دوابەدوای ئەمە « تێگەیشتنی راستی » یەکسەر دێتە سەر باسی مەحوی و دەلێ : «مەشوی یاخود مەحوی شاعیرێکی گەورەی کوردە ، هەتا چەند ساڵ لەمەوپێش لە حالی حەیاتدا بو . رەونەقێکی تەواوی بە شیعری کوردی دا . لە (ا) تا (ی) دیوانێکی تەنزیم کردووە . لە شیعریدا دائیمەن لوغەتی کوردی لە لوغاتیتر تەجرید دەکا . غایەت نوکتە پەروەرە . ئەم چەند بەیتە هینی ئەوە :

---

(۱۹۲) « تێگەیشتنی راستی » ، هەمان ژمارە .
(۱۹۳) « تێگەیشتنی راستی » ، ژمارە سێو دۆ ، ۱۰ی حوزەیرانی ۱۹۱۸ .

ئەری دڵ بێ شەرابی لەعلی گوڵ رەنگت لە گوڵ چیبکا
کە جیلوەی گوڵ لە گوڵشەندا نەبێ بولبول لە چڵ چیبکا
بای غەم گەر رەقیبانت بسوتێنێ ئەی گوڵی رەعنا
مەڕەنجە تو خودا ، ئاگر لە ئاقاری چقڵ چیبکا
لە عوششاق و رەقیب ئەو شۆخە چاوی لوتفی وەرگێڕا
کە ئاهو ئادەمێ یا سەگ ببینێ غەیری سڵ چیبکا
فەلەك هەرگا کەسێکی هەڵبڕێ وەقتی هیلاکەتیە
کە سەر بۆ گەینە پەت بێ پێ لە کورسیو ئەسکەمل چیبکا
لە هەر جێگا هەڵێ خورشیدی حوسنی مەهروان (مەحوی)
ئەگەر عەقلی ببێ لەو جێیە ئاونگی عەقڵ چیبکا » (١٩٤)

لە ژمارە سێو چوارەوە ئیتر گۆشەی «ئەدەبیاتی کورد» لە «تێگەیشتنی راستی»دا نەماوە ، وادیارە زۆر بونی هەواڵەکانی شەڕ (تایبەت لە مەیدانی عیراق و فەلەستین و سوریە) و نزیك بونەوەی کۆتایی شەڕ بونە هۆی ئەم وەستانە ، چونکە زوربەی هەرە زۆری ژمارەکانیتری «تێگەیشتنی راستی» تەنها بۆ باسی شەڕ و پێشکەوتنی لەشکری ئینگلیز تەرخان کراون ، رێشی تێدەچێ ئینگلیز ویستبێتیان وریابونەوەی کورد و بزواندنی هەستی نەتەوەیی لە سنورێکی تەسك تێنەپەڕێ و چالاکی شو کرتلفەضلیان لەم مەیدانەدا بە زۆر دیێ بۆیە وا لەپڕ ئەو گۆشەیەیان وەستاند ، هەر چۆن بێ ئەو چەند گۆشە ئەدەبییەی «تێگەیشتنی راستی» کارێکی پڕ کەڵکی ئەوتۆیە کە سەنگی رۆژنامەکەی لە هەمو روێەکەوە زۆر پێ بەرز بۆتەوە، بایەخ دانی «تێگەیشتنی راستی» بە مێژوی کورد ئەوکارەی ئەوەندەیتر پارسەنگ کردووە .

« تێگەیشتنی راستی » و مێژوی کورد :

رۆژنامە و گۆڤار یەکێ لە سەرچاوە گرنگ و رەسەنەکانی توێژینەوەی مێژوی نوێ و هاوچەرخی گەلانن . هەن «ئەرکی رۆژنامەنوس» لەگەل

(١٩٤) « تێگەیشتنی راستی » ، هەمان ژمارە .

«ئەرکی مێژوونوس» جیا ناکەنەوە و دەڵێن «هەردوکیان وەك یەك دەبێ بەر لە هەموشت عەودالی راستی بن» و ئەو «راستی‌یە وەك خۆی بخەنە بەردەمی خوێنــەر » [195] •

نەك هەر رۆژنامەنوسی نوێ بەڵکو هەمانکات ئەو بەرهەمە زوانەش کە تارادەیە لە رۆژنامەیان دەکرد دەچنە خانەی سەرچاوەی مێژویی رەسەنەوە• ژمارە پارێزراوەکانی ئەو «روداوی رۆژانە»یەی یولیۆس قەیــەر کاتی خۆی دەری‌دەکردن [196] دەمێکە بونەتە ســەرچاوەی رەســەن و بــایەخدار بۆ توێژینەوەی گەلێ رۆی گرنگ و نەزانراوی مێژوی کۆنی رۆما •

بایەخی رۆژنامەنوسی نوێ وەك سەرچاوەی مێژویی لەوەش زیاترە • دەمێکە رۆژنامە و گۆڤار بونەتە سەرچاوەی پێویستی توێژینەوەی ئالوگۆڕی ئابوری و کۆمەڵایەتی و بەرەوپێش‌چونی بزوتنەوەی رونــاکبیری گەلان • مەرجی گرنگی ئەمە لەوەدایە کە چەند رۆژنامەنوس لایەنگر بێ ئینجا ناتوانێ هەمو راستی بشارێتەوە • مێژونوسی ورد دەتوانێ لە هەزار کەلەبەرەوە بە یاریدەی رۆژنامە و گۆڤار بگاتە ئەو راستی‌یانەی مەبەستی‌یە • بێ‌گومــان ئەو ١٣٥٠ رۆژنامەیەی سالانی شۆڕشی فەرەنسە دەرچون [197] گەورەترین سەرچاوەی رونکردنەوەی بەسەرهاتی مێژویی ئەو سەردەمە هەرە گرنگەی فەرەنسە پێك‌دێنن •

لە سەرەتای پەیدابونی‌یەوە رۆژنامەنوسی کوردی بەپێی توانا بایــەخی داوە بە مێژوی کورد • «کوردستان»ی یەکەم رۆژنامە لە چەند ژمارەیەکیدا

---

(١٩٥) بڕوانە :
F. Williams, Press, Parliament and People, London — Toronto, 1946, P. 139.

(١٩٦) دەربارەی بڕوانە بەشی یەکەمی ئەم کتێبە .

(١٩٧) لە ماوەی یازدە سالی یەکەمی شۆڕشی فەرەنسەدا (١٧٨٩ — ١٨٠٠) ١٣٥٠ رۆژنامەی فەرەنســـی دەرچو .

باسی سەلاحەددین و میرانی جزیر و بەدرخان پاشای گەورەی کردووە[198].
«کوردستان» بۆخۆی سەرچاوەیەکی یەکجار گرنگە بۆ شیکردنەوەی زۆر
رووی ژیانی سیاسی و روناکبیری کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای
سەدەی بیستدا[199] . «ژین»ی ئەستەموڵ چەند وتارێکی دەربارەی مێژووی
کوردستان و شوێنەواری کۆنی و بابان[200] و مەولانا خالید و سەرداری تر
بڵاوکردۆتەوە . جگە لەوە «ژین» بۆ خۆی سەرچاوەیەکی رەسەنە بۆ باسی
چالاکی دەستەی روناکبیری کورد[201] . رۆژنامە و گۆڤارەکانی مەهابادیش
زۆر بایەخیان دەدا بە بڵاوکردنەوەی باس و وتاری مێژوویی . لە دیوی
ناوەوەی بەرگی یەکەمی ژمارە یەکی «کوردستان»ی مەهاباد نوسراوە :

«کوردستان گۆوارێکی ئەدەبی ـ تاریخی ـ کۆمەڵایەتی .. مانگی
کوردییە . یەکەمین ئارمانی بژار و ژیانەوەی زمان و ئەدەبیاتی
کوردییە و ... بۆ ژیانەوەی[202] ئاساری زانایانی کورد تەقەلا دەدا ،
لەبەرئەوە تکا لە خوێندەوارانی خۆشەویست دەکەین هەرکەس بەیت و

---

(198) « کوردستان » وتارێکی بە کوردی و بە تورکی دەربارەی بەسەرهاتی ژیان و خەباتی بەدرخان پاشا بڵاوکردۆتەوە (بڕوانە : « کوردستان » ، ژمارە سیازدە ، 20ی (ذی القعدە)ی 1316 ، ل 2 ـ 4 ؛ ژمارە چواردە ، 9ی (ذی الحجە)ی 1316 ، ل 2 ـ 4) .

(199) زانیاری زۆر گرنگ دەربارەی مێژووی کوردستان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمید لە رۆژنامەی « کوردستان »دا هەیە و گەلێکیان دەتوانن یاریدەی مێژوونوس بدەن بۆ تێگەشتنی چەند مەسەلەیەکی مێژوویی گرنگی وەك باسی پەیوەندی نێوان کورد و ئەرمەن و سوارەی حەمیدی بەجۆرێکی باشتر .

(200) « ژین »ی ئەستەموڵ زنجیرەیە وتاری دەربارەی بابانەکان بڵاوکردۆتەوە کە مامۆستا عەبدولعەزیز یامولکی نوسیونی .

(201) بۆنمونە « ژین » پرۆگرامی رێکخراوە سیاسییەکانی کوردستانی ئەو سەردەمەی بڵاوکردۆتەوە کە لە نرخاندن نایەن .

(202) دەقی ئەم رستەیە واچاپکراوە : «بۆ ژیانەوە نێو ئاساری زانایانی کورد » .

حیکایەت و سەرگوزشتەی پیاوێکی مەزن یا عەشیرەتێکی کوردی لەکن بێ و یان نوسراوێکی [٢٠٣] لەلا بێ یا لەبەر بێ ، کوردێ ، فارسێ ، عەرەبێ ، مادامێك هێ زانایانی کورد بێ و لەچاپ نەدرابێ بۆمان بنێرن کە بە یارمەتی خودا لە چاپی بدەین تا [٢٠٤] بەسەرهاتی رۆژگار لە ێوی نەبا » [٢٠٥] .

جێگەی خۆیەتی باسی ئەوەش بکەین کە سەرەتای سالی ١٩٣٨ مامۆستا سالح قەفتان گۆڤارێکی تێو مانگی «ئەدەبێ — مێژوێی» لە شاری سلێمانی بە ناوی «زانستی»یەوە دەرکرد .

دیارە توانای لێکۆڵینەوەی زانستییانەی مێژوی کورد ئەو سەردەمە کەم بو ، بۆیە زۆرجار هەڵە و لێکدانەوەی نارِاست دەکەونە بەرچاو[٢٠٦] .

بە هەرجۆر مێژو شوێنی دیاری لە رۆژنامەنوسی کوردیدا هەبو . ئەم لایەنە لە «تێگەیشتنی راستی»دا باش رەنگی داوەتەوە . لەمەدا شارەزایی زۆری مێجەر سۆن [٢٠٧] و بەرادەیەکی کەمتر شوکرتلفەضلی دەوری دیاری بینیوە . شایانی باسە «تێگەیشتنی راستی» زوربەی باسە مێژوییەکانی وەك سەروتار بڵاو دەکردەوە .

پێویستە بەر لە هەمو شت سەرنج بۆئەوە راکێشین کە «تێگەیشتنی راستی» یەکەم سەرچاوەی کوردییە هەوڵیداوە باسی رەگەزی کورد

(٢٠٣) مەبەستی دەستنوسی کۆنە .
(٢٠٤) لە ئەسڵدا (کە) چاپکراوە .
(٢٠٥) «کوردستان» ، ژمارە یەك ، ٦ی دیسامبری ١٩٤٥ ، بەرگی ناوەوەی .
(٢٠٦) بۆنمونە بڕوانە ئەو لێکدانەوە سەیرەی « پێشکەوتن » دەربارەی رەگەزی کورد بڵاوی کردۆتەوە (« پێشکەوتن » ، ژمارە بیستوچوار ، ٧ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٠) .
(٢٠٧) سۆن تەواو شارەزای مێژوی کورد بو . شایانی باسە مامۆستا ئەمین زەکی بۆ باسی نەژادی کورد کەڵکی لە نوسینەکانی سۆن وەرگرتووە (بڕوانە : محمد امین زکی ، خلاصة تاریخ الکرد وکردستان ، ص ١٠٨ — ١١٢) .

بەشێوەیەکی زانستی دروست بکا و دیسان یەکەم سەرچاوەی کوردی یە پەیوەندی میدیا و کوردی خستۆتە بەرچاو • لە ژمارە یازدەیدا «تێگەیشتنی راستی» وتارێکی بە ناوی «قەومی کورد»ەوە بلاوکردۆتەوە تێیدا دەڵێ :

« قەومی کورد لە شوعبەی ئاری یە و لە فیرقەی زەندی یە • (زەندی) عیبارەتە لە کورد و فورس و ئەفغان و ئەرمەن و بلوج • ئەم پێنج قەومە هەم دراوسێی یەکن هەم زۆر لەگەڵ یەکتری ئیختیلاطیان کردووە ، لەبەر ئەمە (زمان و عاداتیان) زۆر موشابیهی یەکە و عەلاوەی ئەمە ئەم قەومانە خالیس نەمان ، وەکو لەگەڵ یەك تێکەڵ بون لەگەڵ شوعبەی (سامی و مەغۆلی)ش دیسان تێکەلی‌یان هەیە • ئەما هەر (قەومە) زمان و جێی خۆی موحافەزە کردووە ••• کورد قیسمێکی گەورەی مەملەکەتی ئاشور و میدیا و ئیسلام ئیشغال دەکەن و لە زەمانێکی زۆر پێشووەوە هەر لەو جێیانە بون و هیچ قەومێك تەواو زەفەری پێ نەبردون • لە تاریخی قەدیم ئەوروپایێکان کردۆخی (کاردۆخی ــ ك•م•)یان پێ ئەڵێن و لە تاریخی تازە کە نەتیجەی تەحقیقاتێکی چاکە هەندێ لە عولەما کۆشی (کاشی ــ ك•م•) و هەندێکیش ئاردۆهی (کاردۆخی ــ ك•م•)یان ناو دەنێن ••• » [٢٠٨] •

« تێگەیشتنی راستی » لە ژمارە دوازدەیدا جارێکی‌تر دێتەوە سەر باسی نەژادی کورد • لە سەروتاری ئەم ژمارەیەیدا « تاریخی قەومی کورد و ئاساری عەتیقە ــ عەتیکە » دەڵێ : «تاریخی پێشوی قەومی کورد وەك گەلێ ئەقوامی‌تر هێشتا تەواو کەسبی وزوحی نەکردووە و لە بەینی عولەمای ئاساری عەتیقە ــ عەتیکە و (نوسەرانی) تاریخی قەدیم دەرحەق بە ئەسلی (کورد ــ ك•م•) کەم و زۆر ئیختیلاف هەیە • ئەما ئەکسەری‌یەت لەسەر ئەمەیە کە کورد قەومێکی ئاری‌یە • بۆ تاریخی قەدیمی ئەقوام جاران هەر

---

(٢٠٨) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە یازدە ، ٥ی شوباتی ١٩١٨ •

تەورات بەدەستەوە هەبو ، موئەریخەکان هەمو لەو دەرحەق بە ئـەقوامی قەدیمە مەعلوماتیان وەردەگرت • تەبیعی بەوندە ئیش پێك نەدەهات ، گەلێ خەیالات و خەرافاتیشیان تێکەڵ دەکرد، لەبەر ئەمە بە حەقیقەتی ئەقوامی پێشو گەیشتن موشکیلە بو • لەم ئاخری‌یە عولەمای ئاسار هاتنە پێشێ و جێی مەملەکەتە کۆنەکانیان هەڵکۆڵی ، بەرد و دیوار و صورەتی نوسراویان هێنایەدەرێ کە هەمو بە (خەتی) قەدیمەی میماری و ئەنواعی‌تر ئەحوالی ئەقوامی پێشویان بەیانکرد • لەگەڵ ئەم خەتانە زۆر خەریك بون ، حەرفەکانیان خوێندەوە و ••• سەرلەنوێ دەستیانکرد بە تاریخی ئەقوام » [٢٠٩] •

دوای ئەم پێشەکی‌یە «تێگەیشتنی راستی» دێتە سەر باسی شوێنەوارە کۆنەکانی ئاشور و بابل و ئەو بەڵگە مێژوییانەی تیایاندا دۆزراونەوە و دەڵێ هەندێکیان پەیوەندی کورد بە کاشی و ئیلامەوە نیشان دەدەن و مانی کورد بەرامبەر بە نەمانی گەلی دێرینی وەك ئاشور و ئەکەد و کلدان و ئیلام بە بەڵگەیەکی مێژویی مانادار دادەنێ •

لە مەیدانی مێژودا «تێگەیشتنی راستی» دەیتوانی باش رابوردو لەگەڵ کاری سیاسی رۆژانە پێکەوە ببەستێ • بۆ ئەو مەبەستەی زۆر جار لە تیوەی دووەمی وتارە مێژوییەکانیدا دێتە سەر باسی سیاسەت • لە بەشی دووەمی ئەو وتارەیدا کە بە ناوی «قەومی کورد»ەوە بلاوی کردۆتەوە « تێگەیشتنی راستی » دەڵێ :

« لەم تەفسیلاتە وادەردەکەوێ کە کورد قەومێکە دائیمەن ئیسپاتی مەوجودی‌یەتی کردووە و ناوی لە تەواریخی عالەمدا هەیە • حەیف نی‌یە ئەم ••• قەومە ئازایە لەناو ئەقوامی تازە خۆی پیشاننەدا • ئەمڕۆ زەمانێکە

---

(٢٠٩) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە دوازدە ، ٩ی شوباتی ١٩١٨ •

که هەمو ئەقوام داوای حەقی خۆیان دەکەن • بۆچی کوردیش لە هەمو جێ جەمعیاتی عیلمی‌یە تەئسیس و تاریخی ئەدەبیاتی خۆیان تەدوین نەکەن ، لەگەڵ ئەمە کە تاریخێکی موحتەشەم و ئەدەبیاتێکی موتەزەمیـان هـەیە • کورد ئەگەر خۆیـان بۆ خۆیان سـەعی نەکەن کەس بەفریـادیان ناگا • گەورە گەورەکانی ئەکراد دەبێ بۆ تەرەقی ئەوان فکر (بکەنەوە) و هەرچی لازمـە بەجێی‌بێنن • ئینگلیز کە قەومێکی عادلن هەڵبەتە سەعـادەتی کوردیشـیان دەوێ • ئیستیناد بە تورك کردن خەتایەکی گەورەیە •••» [210] •

جێگەی خۆیەتی بۆ ئەم‌باسە نمۆنەیەکی‌تریش بخەینە بەرچـاو • ئـەم نمۆنەیەیان بریتی‌یە لە باسێ دەربارەی سەلاحەددینی ئەیوبێ کە «تێگەیشتنی راستێ» وەك سەروتاری ژمارە هەشتی بلاوی کردۆتـەوە و نـاوی نـاوە «سوڵتان سەلاحەددین و تورکەکان» • «تێگەیشتنی راستێ» لەو وتارەیدا دەڵێ :

« سوڵتان سەلاحەددین بە تەواتورێ کە موقەیەدی یەقینە ، بە ئەخباری تاریخی کە جێی باوەڕ بێ یەکە پادشای کوردە•کوردان تا ئەمڕۆ پیاوێکی‌تری وایان پێ نەگەیاندووە ، رەنگە پێشی نەگەیێنن • بۆیە ئەڵێین رەنگە و ناڵێین موحەقەقە چونکی عەقڵ رۆژبەرۆژ لە تەرەقیدایە و قەومی‌یەت هەتا دێ لـە تەکامولدایە ، مومکینە ••• قەومی کورد لە زەمانێکی ئایندەدا بە عیـلم و مەعریفەت خۆی ئارایش بدا و بە ئیرادە و حەزم سەر بەرز بکاتەوە و یـەك لەپاش یەك هەزاران سەلاحەددینی ئەیوبێ بهێنێتـە ناو • بـەڵێ سـەعێ ئینـان کێویش لە بن دەردەهێنێ • ئیستا با واز لەم (باسە) بێنین ، چونـکە دەمانەوێ قسەیەکی زۆر عەجایەب بە کوردەکان تێبگەیێنین : ••• هەمـو کەس دەیزانێ کە تورکەکان خـەریکی ئەوە بون ••• ئـەقوامی عەرەب و

---

(٢١٠) «تێگەیشـتنی راستێ» ، ژمارە یازدە ، ٥ی شوباتی ١٩١٨ •

کورد و ئەرمەن بکەن بە تورك و وازیان لە قەومیەتی خۆیـان پێ بهێنن •
لەگەڵ ئەمە کە نەیاتوانی (بیـەنە) سەر (بەلاّم ــ ك•م•) ئەم ئیشە مومکین
بو چونکی کوردێکی زیندو قابیلە بێ بە تورك ، ئەما عەجایەب ئەوەیە •••
تورکەکان خەریکی‌کردنی مردووەکانیش بون کە بیانکەن بە تورك • (یەکێ)
لەو کوردە مردوانە سەلاحەددینی ئەیوبی‌یە • جەنابی تـاریخ نوسی تـورك
نەجیب عاصم لەو (کتێبەیدا) کە لە ١٣١٦دا نەشرو بلاّوی کرد لـە لاپەڕە
٤٤٦دا ئـەڵێ :

هەرچەند ••• وەکو وتمان ئیتیفاق کراوە لەسەر ئەمە کە سەلاحەددینی
ئەیوبێ کوردە ، ئەما لەلای من تورکە و لەســەر ئەمە چەند (دەلیلێکی)
بێ‌مەعنا دێنێ : ١ــ مەعیەتی ســەلاحەددین هەمو تورك بون ، ٢ــ ئـەو
مەملەکەتانە کە ئـەو و خولەفاکانی پادیشاهیان تێدا کرد پێشـتر بەدەس
تورکەوە (بون) ، ٣ــ نـاوی باوکی سەلاحەددین شـادیێ بۆ ئەم‌ناوە نە
کوردی‌یە نە فارسی‌یە ، ٤ــ خولەفاکانی تورانشاە ناویان تێدا هەیە»[٢١١] •

یەکســەر « تێگەیشتنی راســتێ » دەربارەی ئـەم « بەڵگانەی »
مێژوونوسی عوسمانی نەجیب عاصم دەڵێ : «ئەم دەلیلانە لە خۆیانەوە مردون،
چونکە وڕنەی یەکێکن کە فێی تورکی گرتبێتی و عەقڵی لەسەردا نەهێشتبێ•
ئەم تورکە جاهیلانە پادیشاهێکی وەکو سەلاحەددینی ئەیوبێ و سیلسیلەی
سەلاتینی ئەیوبێ کە کوردایەتیان مەعلومی عالەمە و لەگەڵ ئەمەش کە مردون
تەمایانە بیانکەن بە تورك ، هەڵبەتە دەرحەق بە زیندووەکان هیچ قســور
ناکەن، دەستیان کەوێ بە رۆژی تیوەڕۆ یا هەمویان سەردەبڕن وەیا دەیانکەن
بە تورك و رێ‌وشوێنی باوو (باپیرانیان) پێ گوم دەکەن ••• »[٢١٢] •

---

(٢١١) «تێگەیشتنی راستێ» ، ژمارە هەشت ، ٢٦ی کانونی دووەمی ١٩١٨ .
(٢١٢) «تێگەیشتنی راستێ» ، هەمان ژمارە . لەم ژمارەیەوە « تێگەیشـتنی
راستێ» دەستی کردووە بە بایەخدان بە مێژووی کورد .

« تێگەیشتنی راستی » چەند وتارێکی بۆ باسی مێژوی کوردستانی سەدەکانی ناوەند تەرخان کردووە چونکە ، وەك خۆی دەڵێ ، « تاریخی قرونی وسطای کورد قیمەتێکی هەیە »[213] . لە ژمارە بیست و سێیەوە « تێگەیشتنی راستی » لە گۆشەی « تاریخ و مەشاهیری کورد »ا بەدرێژی باسی چەند ئەمارەتێکی ئەو سەردەمەی کوردستان دەکا و بەمجۆرە هۆی دامەزراندنیان لێك‌دەداتەوە :

« ... ئەحوالی خەلافەتی عەباسی شێوا و لە هەمو لا حکوماتی سەربەخۆ بە واسیطەی پیاوانی بەکار هاتە ناو . قەومی کوردیش ... لەم حاڵە پەرێشانە ئیستیفادەی کرد و چونکی جێیان هەمو شاخ و داخ و سەختە چاکتر هاتنە دەست و چەند حکومەتێکی موناسیبیان تەئسیس کرد »[214] . لە چەند ژمارەیەکیدا « تێگەیشتنی راستی » بەدرێژی باسی ئیمارەتە کوردییەکانی ئەو سەردەمە و دەسەڵاتدارە ناودارەکانیانی کردووە .

هەمانکات « تێگەیشتنی راستی » بۆ خۆی سەرچاوەیەکی رەسەن و گرنگە بۆ باسی زۆر رۆی ناسکی مێژوی کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا کە قۆناغێکی پڕکارەسات و روداوی گەورەیە لە ژیانی گەلی کوردا . لە رێگەی وتار و باس و هەواڵ و رەخنە و هێرشە توندەکانی ئەم رۆژنامەیەوە دەتوانین لە سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر کوردستان و لەباری سەختی ژیانی ئابوری کۆمەڵانی خەڵکی ئەو ناوچەیە و شەڕەکانی نێوان لەشکری عوسمانی و ئینگلیز لە مەیدانەکانی باکوری عیراق و لە گەلێ شتی‌تر

(٢١٣) بڕوانە : «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە بیست و سێ ، ٨ی نیسانی ١٩١٨ .

(٢١٤) «تێگەیشتنی راستی» ، هەمان ژمارە .

باشتر تێبگەین[٢١٥] • تەنانەت « تێگەیشتنی راستی » دەستەدا ببێتە سەرچاوە بۆ باسی رووداوەکانی دواسالی شەڕی یەکەم لە شەڕگەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست ، تایبەت لە سوریە و فەلەستین •

شایانی باسە چەند دەکومەتێکی سیاسی ـ مێژوویی گرنگ بۆ یەکەم جارو دواجار لە « تێگەیشتنی راستی »دا بە کوردی بلاو کراونەوە • لە لاپەڕە دوو سێی ژمارە پەنجاو چواریدا هەر بیستو پێنج بەندی موتارەکەی (صلح)ی نێو دەولەتە سوێندخۆرەکان و دەولەتی عوسمانی و نۆزدە بەندی موتارەکەی نێو ئەو دەولەتانە و نەمسە بلاوکراونەوە[٢١٦] • لە ژمارەی داهاتویدا دیسان بۆ یەکەمجار « تێگەیشتنی راستی » بەکوردی دەقی ئەو بەیاننامە گرنگەی بلاو کردۆتەوە کە بەریتانیا و فەرەنسە « موشتەرەکەن لە لۆندرە و پاریس و نیویۆرق و میسری قاهیر رۆژی هەشتەمی تەشرینی (دووەمی) ١٩١٨ نەشریان کرد »[٢١٧] •

بێ گومان ئەم لایەنانە ، وەك لەئەنجامدا باسیدەکەین ، لە نرخ و بایەخی « تێگەیشتنی راستی » ، بەزردەکەنەوە •

---

(٢١٥) شایانی باسە زانیاریێکانی ناو «تێگەیشتنی راستی» یاریدەیەکی زۆری داین بۆ دەولەمەند کردنی چەند باسێکی ناو ئەو کتێبەمان کە دەربارەی مێژووی کوردستانە لە سالەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا (بڕوانە : الدكتور كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، ١٩٧٧) .

(٢١٦) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو چوار ، ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ .

(٢١٧) «تێگەیشتنی راستی» ، ژمارە پەنجاو پێنج ، ١٨ی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ . مەبەست ئەو بەیاننامەیەیە کە تێیدا گفتی مافی چارەنوسی گەلان درابو .

ئەنجام

لێکدانەوە و بەراوردی زانیاریەکانی ناو پێشەکی و بەشەکانی ئەم کتێبە بە روونی شوێنی دیاری « تێگەیشتنی راستی » لە رۆژنامەنوسی کوردیدا نیشاندەدەن • راستە ئینگلیز لەپێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا ئەم رۆژنامەیەیان دامەزراند و سەیر دەبو گەر وا نەبوایە ، بەلام هەمان کات « تێگەیشتنی راستی » لە زۆر رێگەوە خزمەتی باشی ژیانی روناکبیری کوردی کرد • ئەمەش بۆ خۆی ئەنجامی چەند هۆیەکی تێکەلاو بو • ئەو سەردەمە ئینگلیز دەیویست کورد لە عوسمانی دوورخاتەوە و هەستی بە لای خۆیدا راکێشێ و گەر توانی دژی تورکیا چەکی پێ هەلگرێ • دیارە بزواندنی هەستی نەتەوەیی دەیتوانی دەوری خۆی لەمەدا ببینێ و ئەوساش بزواندنێکی وا لەوانە نەبو هیچ کێشەیە بۆ ئینگلیز دروست کا •

بێگومان « سەربازێکی نەناسراو »ی شارەزای ئەدەب و مێژوو و سیاسەت دلسۆزانە بۆ کورد دەوری گەورەی لە دەرکردنی « تێگەیشتنی راستی »دا بینیوە • ئەو بەلگانەی بەدەستەوەن گومان لەوەدا ناهێلن کە ئەو سەربازە شوکریفەضلی بووە • دیارە لە هەلسەنگاندنی دەوری ئەو پیاوەدا دەبێ مەرجەکانی سەردەمی خۆی بەپێی کات و شوێن بگرینە بەرچاو • دواکەوتویی و زۆرداری عوسمانی کارێکی وای کردبو ئەو رۆژە بۆ دەرمان یەکێ هەلنەکەوێ بتوانێ دروست لە سروشتی ئیمپریالیزمی دەولەتە گەورەکان تێبگا • قوتاربون لە دەسەلاتی عوسمانی ئامانجی گەورەی

هەموان بـو • دوریێن و کورتبێنی ئـەو رۆژە شـەیدای پێشـکەوتنی رۆژئاواییەکان بـون و بۆ خۆیـان خەویان پێوە دەدی • لـەبەرئەوە بێ خۆفرۆشتن و مەبەستی خراپ یەکێکی وەك شوکرتلفەضلی وێنەی ئینگلیزی بە رەنگی دلگیر و عوسمانی بە رەش دەکێشا •

مێجەر سۆن دەستی بالآی لە دەرکردن و بەڕێوەبردنی « تێگەیشتنی راستی »دا هەبو • بونی مێجەر سۆن لە دو سەرەوە کاری کردبووە سەر شێواز و ناوەرۆکی « تێگەیشتنی راستی » • بەهۆی ئەوەوە لایەنی ئینگلیز پەرستی زیاتر و زیرەکانەتر لەسەر لاپەڕەکانی « تێگەیشتنی راستی » رەنگی دابۆوە • بەلآم هەر بەهۆی ئەویشەوە «تێگەیشتنی راستی» لە رۆژنامەیەکی ئاسـایی گەلێکی دواکەوتو پێشـکەوتوتر بو • وتارەکانی بـە ناوەرۆك دەولەمەند و بەپێز بون ، هەلەیان کەم بو ، شێوازیان باش بـو ، سەرنجی خوێنەریان رادەکێشـا و شتی نوێیان دەخستـە بەرچـاو • ئەمـانەش وەك ئاشکرایە ، دەسکەوتی بەنرخن بۆ مەیدانی کاری رۆژنامەنوسی •

« تێگەیشتنی راسـتی » گەلێ خزمەتی بـە ژیانی روناکبیری کورد گەیاندووە • زمان و ئەدەب و مێژوی کورد بۆ یەکەمجار بەوجۆرە لەسەر لاپەڕەی رۆژنامەیەکی کوردی رەنگیان داوەتەوە • دەیان سالی تر پێویست بو تا گۆڤارێکی وەك « هاوار » یا « روناهی » بیگرێتەوە یـا گۆڤارێکی وەك « گەلاوێژ » بۆڕی بدا • ئینجا بۆ ئەمەش دەبێ دەوری کات و شوێن و بەرموێنیش چۆن لەیاد نەکەین • دو کەس حەفتەی جارێ یا دو جار «تێگەیشتنی راستی»یان دەردەکرد ، بەلآم دەیان کەسی شارمزا و دونیا دیدە مانگی جارێ یا ئەوپەڕەکەی دو جار یەکێ لەو گۆڤارانەیان بلآو دەکردەوە[1] •

وا پێدەچێ لەگەل تەواوبونی شەڕی یەکەم و ئال و گۆڕە تازەکانی

---

(1) جاری وا هەبو « گەلاوێژ » بە دو مانگ جارێك دەردەچو .

ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست دەبو « تێگەیشتنی راستی »ش یا رێبازی خۆی بگۆڕێ یا لەکارکەوێ • ئینگلیزەکان رێگەی دووەمیان هەلبژارد ، وادیارە بەباشـیان زانی رۆژنامەیەکی کوردیتر لـە یەکێ لە شـارەکانی کوردستان دابمەزرێنن ، ئەوەبو سۆن دەستیکرد بە دەرکردنی رۆژنامەی « پێشکەوتن » لە شاری سلێمانی •

دوا راسـتی کە هەلدەگرێ سـەرنجی بۆ راکێشین و کۆتایی ئـەم بەرهەمەی پیبهێنین ئەوەیە کە « تێگەیشتنی راستی » تاقە چاپەمەنی کورد و کوردی بو لە سەرانـەری سالانی شـەڕی یەکەمی جیهاندا کە قۆناغێکی گرنگ لە مێژوی هەمو مرۆڤدا پێکدێنن •

پاشکو

چەند تێبینی‌یەك

تائێستا ژمارەیەك نوسەری خۆمـان و بێگانـە چەنـد لیستەیـەکی بیبلیۆگرافی‌یان بۆ ناوی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە داناوە کە بە زمانی کوردیێ دەرچون • بێ‌گومان ئەوکارەیـان ئەنجـامی ئـەرك و تەقـەلای زۆرە و سەرەتایەکی گرنگە بۆ لێکۆلینەوەی لایەنی جیاوازی مێژوی رۆژنامەنوسیێ کوردیێ • بەلام کێشە زۆرەکانی ئەو مێژووە و بەر لە هەموشـت پەرش و بلاوی رۆژنامە و گۆڤارە کوردی‌یەکان و فەوتانی بەشێکی زۆریان بونـەتە هۆی ئەوەی ئەو لیستانە بێ کەم و کورتی نەبن • هەر بۆ نمونە «ژیانەوە» کە لە ١٨ی ئابی ١٩٢٤وە دەرچو و تـا ١٤ی کانونی دووەمی ١٩٢٦ ژیـا و یەکسەر «ژیان» جێگەی گرتەوە بەلای فایق بەطی‌یەوە کە یەکێکە لە هـەرە شارەزاکانی رۆژنامەنوسیێ عیراق ، تەنها یەك مـانگ ژیـاوە [1] • نمونەی لـەم‌بابەتە لەو لیستـانەدا زۆرە و جاروبـار لە بـەشی دووەمی ئـەم کتێبەدا هەندێکیانمان خستۆتە بەرچاو •

ئەمە هۆی یەکەمی رێکخستنی ئەم دوو لیستـەیەیە کە وەك پاشـکۆ پێشکەشیان دەکەین بەنیازی نانی هـەنگاوێکی‌تر بۆ نزیـك‌کەوتنەوە لـە

---

(١) بڕوانە : فائق بطي ، الموسوعه الصحفيه العراقيـه ، بغـداد ، ١٩٧٦ ، ص ٧٠ . گەلێك هەلەی‌تری لەو بابەتە لەم کتێبەدا هەیە .

دانانی بیبلیۆگرافیایەکی دروستی رۆژنامەنوسیی کوردیی کە بۆ خۆی کاریکی زانستیی پێویستە • بڕوا ناکەم ئەم دوو لیستەیەی منیش بێ کەم و کورتی بن • بێ گومان خزمەتێکی بەجێ دەبێ گەر شارەزایان بتوانن زانیاریی تر لەمبارەیەوە بلاوبکەنەوە یا هەڵەی ناو لیستەکانی پێشوو و ئەم دوو لیستەیە راست بکەنەوە •

بە پێویستم زانی لەم دوو لیستەیەدا زۆرتر دەربارەی ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە بدوێم کە دەگمەنن یا باسیان بەهەڵە کراوە • دیارە ئەمە یاریدەی خوێنەر و تایبەت شارەزایـان دەدا زیـاتر ئـاگاداری رووەکانی مێـژووی رۆژنامەنوسیی کوردیی بن •

ناوی هەمو رۆژنامە و گۆڤارە نهێنی‌یەکان لەم دوو لیستەیەدا نەهاتووە چونکە ئەو کارە هێشتا پێویستیی بە لێکۆڵینەوە و بەراوردی زۆرە • لە بەشی دووەمی ئەم کتێبەدا هەندێك زانیاریی نەزانراو یا کەم زانراو دەربارەی رۆژنامەنوسیی نهێنیی کوردیی بلاوکراوەتەوە •

هەر ناو و ژمارە و قسەیەك ئەستێرەیەکی لاوە بو لە سەرچاوەی ترەوە وەرگیراوە • بەشێك لە بارستی رۆژنامە و گۆڤـارەکان لەو ژمـارانەیان وەرگیراوە کە لە کتێبخانە گشتی‌یەکانـدا پـارێزراون بۆیـەکا دوور نی‌یـە جیاوازی‌یەکی کەمی چەند ساتیمی دروست بوبێ •

پاشکۆی یەکەم

ناو و شوێن و کاتی دەرچوونی ڕۆژنامە کوردییەکان

« کوردستان »
قاهیرە ـ جنێڤ ـ لەندەن ـ فۆلکستۆن ـ جنێڤ
ژمارە یەکی : ٢٢ی نیسانی ١٨٩٨

یەکەم ڕۆژنامەی کوردییە • وتارەکانی بە شێوەی کرمانجی ژوورو بون• میقداد مەدحەت بەدرخان و دوای ئەو عەبدوڕڕەحمـــان بەدرخـــانی برای سەرپەرشتی دەرکردنیان کرد • تا نیـــانی ١٩٠٢ بەسەر یەکەوە ٣١ ژمارەی لێ دەرچو • (٢٦×٢٣٫٨) یا (٢٥٫٥×٣٢٫٥) سانتیمە •

« کورد تەعاون وە تەرەقی غەزەتەسی »(*)
ئەستەمۆل
دوای شۆڕشی سالی ١٩٠٨ لە تورکیا

ئۆرگانی یەکەم کۆمەڵەی سیاسی کورد بو کە دوای شۆڕشی ســـالی ١٩٠٨ بنەماڵەی شەمزینی و بەدرخان دەریانکرد • بە کوردی و تورکی بڵاو دەبـــۆوە [٢] •

---

(٢) چەند نوسـەرێکی کورد باسی ڕۆژنامەی «کورد»یان کردووە کە گوایـە شێخ عەبدولقادری شـەمزینی سالی ١٩٠٧ لە ئەستەمۆل دەریکردووە . هیچ بەڵگەیەکی باوەڕپێکراو بۆ ئەمە بەدەســەوە نییە و ڕێی تێناچێ ئەو سـەردەمە سولتان عەبدولحەمیـد ماوەی دەرچونی ڕۆژنامەیەکی وای دابێ . وا دیـاره مەبەســت هـەر ئەو «کـورد تەعـاون وە تـەرەقی غەزەتەسـی»یەیە کە دوای شـۆڕشـی ١٩٠٨ دەرچو و نـاوی لە چـەند ڕاپۆرتێکی دیپلۆماسی نهێنی و ژمـارەیە سەرچـاوەی بـاوەڕپێکراودا هاتووە .

« تێگەیشتنی راستی »

بەغـدا

ژمارە یەکی : سێشەممەی یەکی کانونی دووەمی ١٩١٨

ئەو رۆژنامەیەیە کە ئەم کتێبەمان لەبارەیەوە نوسیوە •

« پێشکەوتن »

سلێمانی

ژمارە یەکی : ٢٩ی نیسانی ١٩٢٠

مێجەر سۆن دایمەزراند • لە ژێر نـاوی رۆژنـامەکەدا نـوسراوە « حەفتەی جارێك دەردەچێت» • لە سەرو نـاوی رۆژنـامەکەوە وشـەی «سلێمانی»ی نوسراوە کە لەوە دەچێ یا بە مۆر لێی درابێ یا بە زەنگۆگراف بۆی نوسرابێ ، دیارە سۆن مەبەستی ئەوە بووە بە «پێشکەوتنی سلێمانی» لە قەڵەم بدرێ • تا ژمارە ٩٦ی (٢٣ی شوباتی ١٩٢٢) ٤ لاپـەڕە بو ، لـە ژمارە ٩٧ی‌یەوە (٢ی مارتی ١٩٢٢) بۆتـە ٦ لاپـەڕە (٣٢ × ٢٠ سـم)ە • «پێشکەوتن» تا گەڕانەوەی شێخ مەحمود (ناوەنـدی سـاڵی ١٩٢٢) بـە رێکوپێکی دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە (ژمارە ١٤٤)ە کە رۆژی ٢٩ی جۆن (حوزەیران)ی ١٩٢٢ی بەسەرەوەیە •

« رۆژی کورد ـ شەوی عەجەم » ، ـ «رۆژی کورد» ، ـ «کورد»(*)

ورمێ

سەرەتای بیستەکان

ئۆرگانی بزوتنەوەی سمکۆ بو • زۆ نـاوەکەی گۆڕی بـە « رۆژی کورد» و ئینجا تەنها بە «کورد» • بەپێی روداوەکانی بزوتنەوەی سمـکۆ دەبێ ساڵی ١٩٢١ دەرچوبێ • چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچو • سەروتاری ژمارەکانی بە فارسیش بڵاودەکرانەوە • بەرپرسیاری محەمەد تورجانی بـو • لە چاپخانەی « غیرەت » چاپ دەکرا •

« بانگی کوردستان »
سلێمانی
ژمارە یەکی ٢ی ئابی ١٩٢٢

لەم لاو لەو لای ناوەکەیەوە نوسراوە : «صـــاحب امتیـــاز و مدیری مسؤول و سرمحرر مستەفا پاشا ، محرری کوردی و فارسی علی کمال و م• نوری ، محرری تورکی رەفیق حـلمی » • لە ژێری یـــەوە نوسراوە :ــ « علمی ، اجتماعی ، ادبی ، غزتەیەکی حرو سەربەست و ملی یە ، هەفتـــەی جارێك دەردەچێ » ، ٦ لاپەڕەیە (٣٢ × ٢٠ سم)ە • ئۆرگانی ئەو رژێمە بو کە شێخ مەحمود دایمەزراند • چواردە ژمارەی بەم جۆرە لێ‌دەرچو (دوا ژمارەی : ٨ی حوزەیرانی ١٩٢٣) • سەرەتای سالی ١٩٢٦ مستەفا پاشا لـــە بـــەغدا ٣ ژمارەی‌تری لێ دەرکرد کە ژمارە (١٤ ــ ١) و (١٤ ــ ٢) و (١٤ ــ ٣)یان لەسەر نوسراوە و رۆژی ٢٨ی کانونی دووەم و ١٥ی شوبات و ١ی نیـــان دەرچون • لەسەر ئەو سێ ژمارەیـــە نوسراوە : «مدیر مســـؤول و سر محرر : مستەفا پاشا ، محرر : مستەفا شـــەوقی ، مدیری ادارە : کریـــم رۆستەم » • سالی ١٩٧٤ « وەزارەتی راگەیاندن ، بەڕێوەبـــەرێتی گشـــتی رۆشنبیری کوردی » هەر حەقدە ژمارەکەی بە ئۆفسێت چاپکردەوە [٣] •

« رۆژی کوردستان »
سلێمانی
ژمارە یەکی ١٥ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٢

لەم‌لاو لەولای ناوەکەیەوە نوسراوە : « سر محرر و مدیری مسؤول م• نوری ، محرر علی کمال » ، لە ژێری‌یەوە نوسراوە : « سیـــاسی ، ئـــەدەبی ، اجتماعی ، غزتەیەکی رەسمی‌یە ، هەفتەی جارێك دەردەچێ» ، ٤ لاپەڕەیـــە (٣٢ × ٢٠ سم)ە• ژمارە پازدەی کە دوا ژمارەیەتی رۆژی ٣ی مارتی ١٩٢٣

---

(٣) «بانگی کوردستان» ، کۆکردنەوە و لەســەر نوسینی : جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤ .

بلاوکراوەتەوە • ئۆرگانی ئەو رژێمە بو کە شێخ مەحمود دایمەزراند • کاتێك شێخ ناچار بو بەهۆی فشاری ئینگلیزەوە سلێمانی بەجێ بهێلێ و چاپخانەکەی شاری گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنە «رۆژی کوردستان» لە دەرچون وەستا (٤) • سالی ١٩٧٣ « وەزارەتی راگەیاندن ، کارگێری رۆشنبیری کوردی» بە ئۆفسێت هەر ١٥ ژمارەکەی چاپکردەوە (٥) •

« بانگی حەق »
ئەشکەوتی جاسەنە (ناوچەی سلێمانی)
ژمارە یەکی : ٨ی مارتی ١٩٢٣

تا نیسانی ١٩٢٣ ، ٣ ژمارەی لێ دەرچو • ژمارە سێی دو لاپەڕەیە و رۆژی پێنج شەممەی ١٢ی نیسانی ١٣٣٩ ، ٢٦ی شەعبانی ١٣٤١ی لەسەر نوسراوە • وا دیارە تەنها ئەو سێ ژمارەیەی لێ دەرچو ، چونکە زۆری نەخایاند کە شێخ مەحمود ناچار بو ناوچەی سورداش بەجێ بهێلێ و چاپخانەکە بەو جۆرە کەوتەوە دەست ئینگلیز کە دیسان گواستیانەوە سلێمانی و پاش ماوەیە «ژیانەوە»یان پێ دەرکرد •

« ئومێدی ئیستیقلال »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ئەیلولی ١٩٢٣

رۆژنامەیەکی حەفتانە و ئۆرگانی بزوتنەوەکەی شێخ مەحمود بو • لای ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە : «مودیری مەسئول : خواجە ئەفەندی زادە و

---

(٤) زاهیدە ئیبراهیم دەلێت گوایە ئینگلیزەکان بۆ کاری پرۆپاگەندەی خۆیان دەریان‌دەکرد و پارەیان تێدا خەرج دەکرد . وا دیارە ئەو قسەیەی لە مامۆستا عەبدوڕڕەزاق حەسەنی وەرگرتووە (بڕوانە : زاهدە ابراهیم ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٨٣ ؛ عبدالرزاق الحسني ، سەرچاوەی ناوبراو، ل ٨٧ – ٨٨) .

(٥) «رۆژی کوردستان» ، کۆکردنەوە و پێشەکی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٣ .

ئــەحمەد صەبری » • وا دیارە ٢٥ ژمارەی لێ بڵاوبۆتەوە (*) ، من تــا ژمارە نۆزدەیم دیوە کە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢٢ی شەعبانی ١٣٤٢ی کۆچی ٢٧ی مارتی ١٣٤٠ی ڕۆمی لەسەر نوسراوە ، واتە ٢٧ی مارتی ١٩٢٤ (٣٤× ٢١ ســم)ە •

« ژیانەوە »

سلێمانی

ژمارە یەکی : دۆ شەممەی ١٧ی موحەڕڕەمی ١٣٤٣ ، ١٨ی ئابی ١٩٢٤ •

لە ژێر ناوی ڕۆژنــامەکەدا نوسراوە : «ئەم غەزەتــەیە غەزەتــەیەکی حکومەتی‌یە ، هەفتەی جارێك دەردەچێ» • لە ژمــارە نۆزدەیــەوە (٢ی مارتی ١٩٢٥) لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « غەزەتەیەکی سیاسی ، ئەدەبی ، اجتماعی‌یە ، هەفتەی دۆ جار دەردەچێ» ، (٣٢×٢٠ســم)ە • ڕۆژی ١٤ی کانونی دووەمی ١٩٢٦ دوای پەنجاو شەشەمین ژمارەی لە دەرچون وەستا و «ژیان» جێگەی گرتەوە • «ژیانەوە» دانەی بە عانەیــەك ، واتــە ٤ فلس دەفرۆشرا •

« ژیــان »

سلێمانی

ژمارە یەکی : ٢١ی کانونی دووەمی ١٩٢٦

جێگەی «ژیانەوە»ی گرتەوە • لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « ئــەم غەزەتەیە غەزەتەیەکی سیاسی ، ئەدەبی اجتمــاعی‌یە ، هەفتــەی جــارێك دەردەچێ » • بە ٤ لاپەڕە لە چاپخانەی شارەوانی ســلێمانی چــاپ دەکرا (٣٢×٢٠ سم)ە • لە ئابی ١٩٣٤وە پیرەمێرد بووە لێپرسراوی، تا وەستانی (١٠ی مارتی ١٩٣٨) ٥٥٣ ژمارەی لێ دەرچــو • زۆری نەخایــاند «ژین» جێگەی گرتەوە •

« ریَیا تــازە »
یەریڤــان
ژمارە یەکی : ٢٥ی مارتی ١٩٣٠

ئۆرگانی پارتی کۆمۆنیستی ئەرمەنستانی سۆڤیەتە • لەگەڵ ئەوەش کە بۆ ماوەی چەند سالێك (١٩٣٨ تاوەکو ١٩٥٥) دەرنــەچو بەڵام تا ئیستــە بەتەمەنترین رۆژنامەی کوردییە • تا ١٩٣٨ بە پیتی لاتینی بڵاودەکرایەوە ، لە ١٩٥٥ەوە بە پیتی روسی ــ سلاڤی بڵاودەبێتەوە •

« زبــان »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ١٢ی ئەیلولی ١٩٣٧

شارەوانی سلێمــانی بڵاوی‌دەکردەوە و مامۆســتا صــالح قەفتــان سەرپەرشتی‌دەکرد • دەوروبەری دۆ ساڵ ژیا •

« ژین »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ٢٦ی کانونی دووەمی ١٩٣٩

پیرەمێردی شاعیر دایمەزراند و تا وەفاتی (١٩ی حوزەیرانی ١٩٥٠) هەر خۆی سەرپەرشتی دەکرد • دوای ئەو چەند جارێك سەرپەرشتی‌کەرانی گۆڕزان • (جەمیل سائیب و گۆران و نوری ئەمین بەگ و ئەحمەد زرنگ هەر یەکەیان ماوەیەك سەرپەرشتی‌یان کردووە) • بارستی «ژین» زۆر جار گۆڕزا ، بەڵام بەشیکی زۆری ژمارەکانی (٣٠×٣٤ سم)ن •

« کوردستــان »
مەهاباد
ژمارە یەکی : پێنج‌شەمۆی ٢٠ی بەفرانباری ١٣٢٤ ، ١١ی کانونی دووەمی ١٩٤٦

ئۆرگانی پارتی دیموکراتی کوردستان بو • بە چوار لاپەڕە حەفتەی سێ ژمارەی لێ بڵاودەبۆوە : شەممەوان و دۆشەممەوان و چوارشەممەوان • (٣٩ × ٢٨ سم)ە •

« کوردستان »
باکۆ (؟)
ژمارە یەکی : ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٤٧

لەسەر رۆژنامەکە نوسراوە : «ماوەی رۆژنـامەی کوردستــان»ە ، مەبەستی ئەو رۆژنامەی «کوردستان»ەیە کە سالی ١٩٤٦ لە مەهاباد دەرچوە لە ژمارە دەیەوە (١٦ی بەفرانباری ١٣٢٨ ـ ٦ی کانونی دووەمی ١٩٤٨) لــە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «ئــۆرگانی حیزبی دیموکراتی کوردســتان»ە ٠ بەشێکە لە رۆژنـامەی « ئازەربایجان » کە ئۆرگانی «فیرقەی دیموکراتی ئازەربایجان»ە ٠ دوکتۆر عەلی گەلاوێژ و دوکتۆر رەحیمی قازی و دوکتۆر ع٠ شەمزینی بە ناوی خۆیانەوە بەرهەمیان تێدا بلاوکردۆتەوە ٠ دەوروبەری ١٥ سال ژیا ٠ (٥ر٣٩ × ٢٩ سم)ە ٠

« رێگا » (*)
مەهاباد
ژمارە یەکی : ١٩٤٨ (؟) (٦)

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٦ی کانونی یەکەمی ١٩٥٠

کۆمەلی مامۆستایانی هەولێر دەریدەکرد ، نزیکەی سێ سال ژیا و بە عەرەبی و کوردی بلاودەبۆوە ٠

« راوێژ »(*)
تێران
ژمارە یەکی : ١٩٥٢ (؟) (٧)

---

(٦) دەربارەی بڕوانە : جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی، ل ٥٤ .

(٧) دەربارەی بڕوانە هەمان سەرچاوە ، ل ٦١ .

« پێشکەوتن »
ـ « التقدم »
بەغـدا
ژمارە یەکی : سەرەتـای ١٩٥٨

سەرەتا لە شێوەی گۆڤاردا دەردەچو (بڕوانە : «پێشکەوتن» لـە پاشکۆی ناوی گۆڤارەکاندا) ٠ دوای شۆڕشی گەلاوێژی ١٩٥٨ بە ماوەیەك بووە ڕۆژنامە ٠ لەسەر دوا لاپەڕەی ژمارە ٦٥ی نوسراوە : «ڕۆژنامەیەکی کوردیی حەفتانەیە ڕۆژانی دوشەممە دەرئەچێت٠خاوەن و بەڕێوەبەری محەمەد بریفکانی‌یە» ٠ بە کوردی و عـەرەبی دەردەچو ٠ شـوباتی ١٩٦٣ داخرا ٠ (٤٢ × ٢٩ سم)٥ ٠

« خەبات »
ـ « النضال »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ٤ی نیسانی ١٩٥٩

ئۆرگانی ئاشکرای «پارتی دیموکراتی کوردستان» بو ٠ سەرەتا چەند ژمارەیەکی کەمی بە کوردی و عەرەبی دەرچو ، دوایی هەموی بووە عەرەبی بێ ئەوەی ناوی بگۆڕێ ٠ تا داخستنی (٢٨ی مارتی ١٩٦١) ٤٦٢ ژمارەی لێ دەرچو ٠ سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەی زۆر ڕوی مێژوی کورد ٠

« ڕاستی »
مۆسڵ
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٥٩

پارێزەر جەرجیس فەتحوڵلا و نوسەر ئەنوەر مائی بڵاویان‌دەکردەوە ٠ ماوەیەکی کەم ژیا و تەنها ٢٣ (؟) ژمارەی لێ‌دەرچو ٠

« کوردستان »
تـاران
ژمارە یەکی : ٢٩ی نیسانی ١٩٥٩ (؟)

ڕۆژنامەیەکی حەفتانە بو ٠ خاوەن و بەرپرسیـاری : عەبدولحەمیـد

بەدیعوززەمان ، سەرنوسەری : دوکتۆر محەمـەد صـدیق مفتی زادە بو • دەوروبەری ٥ سال (؟) ژیا •

« ئازادی »
کەرکوك و بەغدا
ژمارە یەکی : ١ی مایسی ١٩٥٩

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «رۆژنامەیەکی رۆژانـەی سـیاسی‌یە» • خاوەن ئیمتیازو لێپرسراوی نافیع یۆنسی مەحامی بۆ • ئۆرگانی ئاشکرای «پارتی کۆمۆنیستی عیراق» بو • تا داخستنی (کۆتـایی تەشرینی دووەمی ١٩٦٠) ١٥٦ژمارەی لێ دەرچو • رۆژنامەیەکی دەولەمەنـدە • (٤٤×٢٩ سم)ە •

« رای گەل »
کەرکوك
ژمارە یەکی : ٦ی ئەیلولی ١٩٥٩

ئۆرگانی «پارتی نیشتمانی ـ دیموکراتی» بو • خـاوەنی : صدیـق بلوکینی ، لێپرسراوی : پارێزە صدیق عەبدوللا • دەوروبەری سێ سال ژیا، بەلام کەمی لێدەرچو •

« بژوا »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ٢ی تەموزی ١٩٦٠

پارێزەر کەمالی میرزا کەریم خاوەن و سەرنوسەری بو • تا وەستـانی (٢٥ی کانونی دووەمی ١٩٦٣) ٩٥ ژمارەی لێ دەرچو •

« دەنگی کورد »
ـ « صوت الاكراد »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٧ی ئابی ١٩٦٠ (؟)

خاوەن و سەرنوسەری : عومەر جەلال حەوێزی • سەرەتا بە کوردی و دوایی بە کوردی و عەرەبی دەرچو • دەوروبەری سالێك ژیا •

« كوردستان »
بەغـدا
ژمارە یەکی : شەممەی ٤ی مارتی ١٩٦١

ئۆر گانی ئاشکرای « پارتی دیموکراتی کوردستان » بۆ • لەسەر دوا لاپەڕەی نوسراوە : «رۆژنامەیەکی سیاسی رۆژانەیە» • چەند ژمارەیەکی کەمی لێدەرچو • (٢٨×٤٣ سم)ە •

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٠ی شوباتی ١٩٦٢ (؟)

شارەوانی هەولێر بە کوردی و عەرەبی دەریدەکرد • دەوروبەری دو ســاڵ ژیا •

« دیجلە و فورات »(*)
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : تەشرینی یەکەمی ١٩٦٢(٨)

« راپەڕین »
ـ « النهضة »
سلێمانی
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٦٤ (؟)

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « رۆژنامەیەکی کوردی و عەرەبیە لــە چاپخانەی «ژین» لە سلێمانی دەرئەچێت• خاوەنی : عبدالعزیز صالح الطالبی• سەرۆکی نوسین : محامی صدیق عبدالله مختار» • ساڵی ١٩٦٨ لە دەرچون وەستا • (٤٣×٥٥ سم)ە •

« دەنگوباس »
ـ « الاخبار »
بەغدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٦٦

رۆژنامەیەکی رۆژانەی کوردی و عــەرەبی بۆ محــەمەد بریفــکانی

---

(٨) دەربارەی بڕوانە : جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی، ل ٩٠.

دەریدەکرد • حەوت لاپەڕەی بە عەرەبی و یەك لاپەڕەی بە کوردی چاپ دەبو • تا ٢٧ی تەشرینی یەکەمی ١٩٦٧ ژیا •

« برایەتی »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٦ی مایسی ١٩٦٧

سەرنوسەری : صالح یوسفی • ئۆرگانی ئاشکرای « پارتی دیموکراتی کوردستان» و پاشکۆی خولی یەکەمی رۆژنامەی «التآخي» بو • تەشرینی دووەمی ١٩٦٨ وەستا •

« روناکی »
ـ « النور »
بەغدا
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٦٩

پاشکۆی کوردیی «النور» بو و تەنها دوو ژمارەی لێ دەرچو (ژمارە دوی : تەشرینی یەکەمی هەمان ساڵ) • خاوەنی : حیلمی عەلی شەریف ، سەرنوسەری : پارێزەر عومەر مستەفا • بە شێوەی گۆڤار و بە زنجیرەی ژمارەی رۆژنامەکە دەرچو •

« هاوکاری »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٩ی کانونی دووەمی ١٩٧٠

لای راستی ناوەکەیەوە نوسراوە : «رۆژنامەیەکی هەفتانەی گشتیەیە لە دەزگای هاوکاری چاپ و بڵاوکردنەوەی کوردی دەردەچێ» • (٥٦ × ٤٢ سم)ە • سەرەتا «دار الجماهير» دەریدەکرد • تا ئیستەش بڵاودەبێتەوە •

« ژین »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ١٠ی کانونی یەکەمی ١٩٧٠

لەسەری نوسراوە : «خاوەنی ئیمتیاز : حەمە ئەمین قادر (کاکەی فەلاح)،

سەرەك نوسین : عەبدولقادر بەرزنجی» • لـەگەڵ «ژین»ەکەی پیرەمێـردا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی نی‌یە • (٤٢ × ٢٨ سم)ە •

« کوردستان »

؟

ژمارە یەکی : رێبەندانی ١٣٤٩ ، ژانویەی ١٩٧١

لە ژێرەوەی ناوی رۆژنامەکەدا نوسراوە : «ئۆرگانی ناوەندیی حیزبی دیموکراتی کوردستان»ە (٤٢ × ٣٠ سم)ە •

« رێگای یەکێتی »

؟

ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٧١

لەسەر دوا لاپەڕەی ژمارە دەی سالی یەکەمی (ژانیوەری ١٩٧٢) ئەم ئاگاداری‌یە بلاوکراوەتەوە : « ئاگاداری : رۆژنامەی رێگای یەکێتی بە ٣ زوبان بلاو ئەبێتەوە : فارسی و تورکی ـ ئازەربایجـانی و کوردی » • لـە ژمارە یازدەیەوە (شوباتی ١٩٧٢) لە ژێرەوەی ناوی رۆژنامەکەدا نوسراوە : «یەکیەتی ـ تێکۆشـان ـــ سەرکەوتن • رۆژنامەیەکی مانگانەیە» • لە ژمارە ٢٠یەوە (کانونی یەکەمی ١٩٧٢) لای راستی ناوی رۆژنامەکەوە نوسراوە : « رێگای یەکێتی بە زوبانی میللەتە مەزنەکانی ئێران دەردەچێت کە کورد و فارس و تورکی ئێرانی و عەرەب و بلوجن» • دوا ژمارەی کە من دیومـە ژمارە سێ‌یەکە کە «سالی سێیەم ، ئابـانی ١٩٧٣»ی لەسـەر نوسراوە • (٤١ × ٢٩ سم)ە •

« دەنگی فەلاح »

ـ « صوت الفلاح »

بەغدا

ژمارە یەکی : ١٠ی مایسی ١٩٧١

بەشێکە لە رۆژنامەی «صوت الفلاح» کە «یەکیەتی گشتی جوتیارانی

عیراق» دەریدەکات • ئەم بەشە کوردی‌یەی لە ژمارە ١٢١یەوە دەستی‌پێ‌کرد •

« برایەتی »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ١١ ئەیلولی ١٩٧١

پاشکۆی «التآخی» بو • سەرنوسەری : دارا توفیق • رەمزی قەزاز سەرپەرشتی دەکرد • تا وەستانی (١٨ی مارتی ١٩٧٢) ١٧ ژمارەی لێ‌دەرچو•

« برایەتی »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٢٦ی مایسی ١٩٧٢

پاشکۆیەکی‌تری رۆژنامەی «التآخی»یە •

« بیری نوێ »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٧ی حوزەیرانی ١٩٧٢

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «خاوەنی ئیمتیاز فەخری کەریم زەنگەنە ، سەرنوسەر و لێ‌پرسراو : دە حسەین قاسم عەزیز» • ئۆرگانی ئاشکرای پارتی کۆمۆنیستی عیراقە • سەرەتا بارستی (٥٧ × ٣٣ سم) بو ، لە ژمارە ٨٠یەوە بووە (٤٦ × ٣٢ سم) و لە ژمارە ١٢٧یەوە بووە (٤٢ × ٣٠ سم) و ئینجا (٤٥×٥٨ سم) و ئیستەش (٢٩×٤١ سم)ە • پاشکۆی عەرەبی رۆژنامەی هەفتەیی (الفکر الجدید)ە •

« برایەتی »
بەغدا
ژمارە سفری : سێ‌شەممەی ١ی کانونی دووەمی ١٩٧٤

خاوەن ئیمتیاز : حەبیب محەمەد کەریم • سەرنوسەر : دارا تۆفیق • ژمارە یەکی ١٠ لاپەڕەیە • (٢٩×٤١ سم)ە •

« برایەتی » -

بەغدا

ژمارە یەکی : پێنج شەممەوی ١٥ی مایسی ١٩٧٥ (٢٦٧٥ی کوردی)

خاوەنی ئیمتیاز عەزیز عەقراوی • لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە «پاشکۆی ڕۆژنامەی التاخی‌یە بە زمانی کوردی » ، ٨ لاپەڕەیە • چەند ژمـارەیەکی لێدەرچو و وەستا • (٤٠×٢٨ سم)ە •

پاشکۆی دووەم

ناو و شوێن و کاتی دەرچوونی گۆڤارە کوردییەکان

« ڕۆژی کورد »
ـ « هەتاوی کورد »
ئەستەمۆل
هاوینی ١٩١٣

ئۆرگانی کۆمەڵەی «هیڤی کورد» بو ، ژمارە ٣ی یەکی ئـاب و ژمارە ٤ی ٣٠ی ئابی ١٣٢٩ ، واتە ١٩١٣ دەرچون ، بە کوردی و تورکی بـڵاو دەبۆوە ، دوایی ناوی گۆڕرا بە «هەتاوی کورد» و ئەویش چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچوو و بەهۆی دەستپێکردنی شەڕەوە داخرا ،

« یەك بوون »
ئەستەمۆل
نیوەی دووەمی سـالی ١٩١٣

ژمارە ٢ی ڕۆژی ١٩ی ئەیلول و ژمارە ٣ی ڕۆژی ٣٠ ئەیلولی ١٣٢٩ (١٩١٣) دەرچون ، بە کوردی و تورکی بڵاو دەبۆوە ، چەند ژمـارەیەکی کەمی لێ دەرچو ، دوور نییە بەهۆی دەستپێکردنی شـەڕی یەکەمـەوە داخرابێ ،

« بانگی کورد »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٢ی «ربیع الاول»ی ١٣٣٢ ، ٨ی شوباتی ١٩١٤

جەمالەددین بابـان بە کوردی و تورکی بـڵاوی دەکردەوە ، چەنـد

ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچو • لەگەڵ دەستپێکردنی شەڕی یەکەم لە دەرچون وەستا •

« کوردستان » (*)
سابلاغ (مەهاباد) یان ورمێ (رەزائیە)
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩١٤

میسیاتێرە پرۆتستانتی‌یەکان دەریاندەکرد • مینۆرسکی کە ژمارە یەکی ئەم گۆڤارەی هەبو دەڵێت لە سابلاغ چاپدەکرا ، بەڵام گومان دەکرێ ئەوسا مەهاباد چاپخانەی خۆی هەبوبێ • جگە لەوە مەڵبەندی چالاکێ زوربەی میسیاتێرەکانی ئەو ناوچەیە ورمێ بو کە هەر لە زوەوە چاپخانەی خۆی هەبو • وا دیارە چەند ژمارەیەکی کەمی لێ دەرچووە •

« کوردستان » (*)
حەلەب
ژمارە یەکی : ساڵی ١٩١٥ (؟)(٩)

« ژین »
ئەستەمۆڵ
ژمارە یەکی : یەکسەر دوای شەڕی یەکەم (١٠)

ژمارە ٦ی رۆژی ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٣٣٤ی لەسەر نوسراوە کە دەکاتە ٢٥ی کانونی یەکەمی ١٩١٨ • بەو ژمارانەدا کە من دیومن وا دەردەکەوێ مانگی ٣ تا ٤ ژمارەی لێ دەردەچو و هەر ژمارەیەی ١٥ تا ٢٠ لاپەڕە دەبو • بە کوردی و تورکی چاپ دەکرا • خاوەن ئیمتیاز و لێپرسراوی ئەشرەف حەمزە و دوای ئەو مەمدوح سەلیم بو • گۆڤارێکی دەولەمەندە •

---

(٩) دەربارەی بڕوانە : محەمەدی مەلا کەریم ، سەرچاوەی ناوبراو .
(١٠) دوور نی‌یە ژمارە یەکی تەشرینی یەکەم یا دووەمی ١٩١٨ دەرچوبێ .

« کوردستان »
ئەستەموڵ
ژمارە یەکی : ٣٠ی کانونی دووەمی ١٣٣٥ (١٩١٩)

ژمارە یەکی ٢٨ی «ربیع الاخر»ی ١٣٣٧یشی لەسەر نوسراوە • سەید حسەین ناو بەرپرسیاری بو • لە چاپخانەی «نجم استقبال» چاپ دەکرا • بە بارست گەورەیە (١٩×٢٧ سم) • لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا بە تورکی نوسراوە کە «تەنها سیاسەت نەبێ ئیتر گشت باسێك بەهەر زمانێــك بێ حــەفتەی جارێك بڵاوی دەکاتەوە» • بەڵام بەو ژمارانەیدا کە من دیومن وا دیارە هەر دوٚ حەفتە جارێك ژمارەیەکی لێ دەردەچو • بە پێنــج زمــان : کوردی و تورکی و عەرەبی و فارسی و فەرەنسی وتاری بڵاودەکردەوە • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە ١٩ی ساڵی دووەمی لەســەر نوسراوە کە رۆژی ٢٩ی مارتی ١٣٣٦ (١٩٢٠) ، ٧ی رەجــەبی ١٣٣٨ی لەســەر نوسراوە • ئەو ١٩ ژمارەیە بەسەر یەکەوە ٢٥٦ لاپەڕەن • گۆڤارێکی رێکوپێــکە و گەلێك ژمارەی بە وێنەی ناودارانی کورد رازێنراوەتەوە • زۆر جــار گۆڤــاری «ژین» لە دوا لاپەڕەیدا هــەواڵی دەرچون و نــاوەرۆکی ئەم گۆڤــارەی رادەگەیــاند •

« دیاری کوردستان »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١١ی مارتی ١٩٢٥

صالح زەکی صاحێبقڕان بە کوردی و عەرەبی و تورکی دەری‌دەکرد • تا وەستانی (مایسی ١٩٢٦)تەنها ١٦ ژمارەی لێ دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە سیازدەو چواردەیــە کە بەســەر یەکەوە ٤٠ لاپــەڕەیە • زوربــەی ژمارەکانی‌تری ٢٤ لاپەڕەن • گۆڤارێکی دەوڵەمەندە • لە بەغدا بە ٣ و لــە دەرەوەی بە ٤ عانە بو • (١٦×٢٢ سم)ە •

« زاری کرمانجی »
رەواندز
ژمارە یەکی : ١٢ی «ذو القعدە»ی ١٣٤٤ ، ٢٥ی مایسی ١٩٢٦

لە رەواندز لە «چاپخانەی زاری کرمانجی» چاپ دەکرا . لەم لاو ئەو لای ناوەکەیەوە نوسراوە : « خاوەن و مدیر سید حسین موکریانی» ، «مدیری ادارە عبدالرحمن» . لە ژێری‌یەوە نوسراوە : «گۆڤارێکی اجتماعی تاریخی فنی ادبی مانگی‌یە» . زوربەی ژمارە زووەکانی ٢٠ تا ٢٤ لاپەڕەن و ئەوانی تر ١٢ تا ١٦ لاپەڕەن (٢٨×٢٠ سم)ە . تا ژمارە ٢٢ی ئەم گۆڤارەم دیوە کە ٣٠ی نیسانی ١٩٣٠ دەرچووە و ١٦ لاپەڕەیە . بەپێی وتارێکی «هەتاو» ئەم گۆڤارە تا سالی ١٩٣٢ ژیاوە و ٢٤ ژمارەی لێ دەرچووە [١١] .

وتارەکانی ئەو ٢٢ ژمارەیەی من دیومن هەمەجۆرن (مێژو ، ئەدەب ، پەخشان ، دەنگوباس ... هتد) و ناوی کەسیان بەسەرەوە نی‌یە یەك دوو جار نەبێ کە ناوی (خدۆك) و (داماو) هاتووە . (داماو) نازناوی موکریانی خۆیەتی .

« پەیژە »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٩٢٧

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «ئەدەبی ، ئیجتیماعی‌یە بەکوردی بۆ کوردایەتی ئەدوێ . دانەری مستەفا شەوقی» . ناوەرۆکی بریتی‌یە لە ژمارەیەك وتار و شیعر کە لەوە دەچێ هەموی مستەفا شەوقی خۆی نوسیبێ. کوردی‌یەکەی ریکوپێك و رەوانە . هەر ئەو ژمارەیەی لێ دەرچو . زیاتر لەو نامانە دەکات کە دەستەی «الاهالی» دەریان دەکرد [١٢] . ئەو ژمارەیەی

---

(١١) بڕوانە : «هەتاو» ، ژمارە ١٨٦ ، ئەیلولی ١٩٦٠ ، ل ٧ .

(١٢) لەم لیستەیەدا ناوی چەند بەرهەمێکی تری لەم بابەتە هاتووە کە لە راستیدا کۆمەڵە بەرهەمن و لە شێوەی گۆڤاردا بلاوکراونەتەوە .

«پەیژە» ٤٤ لاپەڕەیە ، بەلاّم بە بارست پـچوکترین گۆڤـاری کوردی‌یـە (١٨ × ١٢ سم) •

« هـاوار »
شـام
ژمارە یەکی : ١٥ی مایسی ١٩٣٢

جەلادەت بەدرخان بلاّوی‌دەکردەوە • سـالی یەکەم ٢٠ ژمـارەی لێ دەرچو ، ئەو ژمارانە لەگەل ٣ ژمارەی سالی دووەمی بە پیتی هیجا و لاتینی چاپکراون ، لە ژمارە ٢٤یەوە (١ی نیسانی ١٩٣٤) هەموی تەنها لاتینی‌یە • تا ئیستە بەتەمەنترین گۆڤاری کوردی‌یە : یازدە سال ژیا و تا ١٥ی ئـابی ١٩٤٣ (٥٧) ژمارەی لێ‌دەرچو کە بەسەر یەکەوە ٨٠٨ لاپەڕەن • یەکێکە لە گۆڤارە کوردی‌یە دەولەمەندەکان • نوسـەرانی کوردی عـیراق گەلێـك بەرهەمی نایابیان تێدا بلاّوکردۆتەوە ، تایبەت لە ٢٣ ژمارەی یەکەمیـدا • (٢٨ × ٢٠ سم)ە •

« رونـاکی »
(ROONAKI)
هەولێر
ژمارە یەکی : ٢٤ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٥

خاوەن و بەرپرسیاری : پارێزەر شیت مستـەفا • لەژێر نـاوەکەیدا نوسراوە : «گۆوارێکی هەفتەیی ، علمی ، اجتمـاعی ، ادبی کوردی‌یە» • لەسەر بەرگی پشتەوەی نوسراوە : «روناکی بە دلێکی بـاش بۆ یەکیـەتی عیراقی دەکۆشێ ، روناکی ئەدەبیات و زانستی کورد کۆدەکاتەوە ، روناکی بیرەوەری بۆ کورد دەکات ، روناکی رەوشت و خوی کورد تازە دەکاتەوە ، روناکی ناوی ناودارانی کورد بەخێو دەکا ، روناکی گۆوارێکە لە ژمارەکانیدا دیوانی ئیستا و رابوردو و فەرهەنگ و شێوەی کورد و زانستی اجتماعیات نەشر دەکا» • ١٦ لاپەڕەیە (٢٨×٢٠ سم)ە • بەشێکی زۆر لە وتارەکانی

حسەین حوزنی موکریانی نوسیونی • دڵدار ، راست ، مەحمود فەهمی ، س• ناکام ، رەشۆ ، وریا ، محەمەد عەلی کوردی ، هیجری دەدە ، یونس مستەفا ، هەوری و بێخود لە نوسەرانینی • ژمارەیەك قوتابی تازەپێگەیشتو بەرهەمیان تێدا بڵاوکردۆتەوە • ژمارە یەك و دوی لە مۆسڵ لە چاپخانەی «الموصل الحدیثة» چاپکراوە ، لە ژمارە سێیەوە لە رەواندز لە «چاپخانەی زاری کرمانجی» چاپکراوە • هەمۆی بەسەر یەکەوە ١١ ژمارەی لێ دەرچو • دوا ژمارەی : ١٦ی مایسی ١٩٣٦ •

« زانستێ »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ٢٥ی شوباتی ١٩٣٨

مامۆستا صالح قەفتان سەرپەرشتی دەرکردنی دەکرد • هەر ئەو سەردەمە کۆمەڵ و قوتابخانەی «زانستێ» لە سلێمانی هەبو • زۆر نەژیا •

« گەلاوێژ »
بەغدا
ژمارە یەکی : کانونی یەکەمی ١٩٣٩

خاوەن و بەرپرسیاری مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد و سەرنوسەری مامۆستا عەلائەددین سەجادی بۆ • دوای «هاوار» بەتەمەنترین گۆڤاری کوردی‌یە : دەوروبەری ١٠ساڵ ژیا • دوا ژمارەی ئابی ١٩٤٩ دەرچۆ ، دوای ئەوە داخرا • یەکێکە لە گۆڤارە بەرزەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی سەردەمی خۆی • (٢١ × ١٤ سم)ە •

« روناهی »
(RONAHI)
شام
ژمارە یەکی : ١ی نیسانی ١٩٤٢

جەلادەت بەدرخان بە ئەلفبای لاتینی دەری‌دەکرد • گۆڤارێکی مانگانە

بو • بەشی زۆری ناوەرۆکی بۆ هەواڵەکانی شەڕ تەرخان کراوە • لە هەمــو ڕۆژنامە و گۆڤارێکی کوردیی زیاتر وێنەی تێدا بڵاوکراوەتەوە کە ئەوانیش دیــان ڕوداوەکانی شەڕ نیشان دەدەن • لە زۆر ڕووەوە «ڕونــاهی» لــە «دەنگی گێتی تازە» دەکات • لەگەڵ تەواوبونی شەڕ ئەمیش وەستا • تــا مارتی ١٩٤٥ (٢٨) ژمارەی لێدەرچو کە بەســەر یەکەوە ٥٨٤ لاپــەڕەن • (٢٠×٢٨ سم)ە •

« نیشتمــان »
تەورێز
نــاوەندی ساڵی ١٩٤٣

ئۆرگانی کۆمەڵەی «ژ•ك•» بو • لە تەورێز بە دزییەوە لە چاپخانەی کابرایەکی ئەرمەنی چاپدەکرا • ژمارە ٧ و ٨ و ٩ی بەسەر یەکەوە دەرچون و خاکەلێوە و بانەمەڕ و جۆزەردانی ١٣٢٣یان لەســەر نوسراوە کە دەکەنــە مارت و نیسان و مایسی ساڵی ١٩٤٤ • ئەو سێ ژمارەیە بەسەر یەکەوە ٣٢ لاپەڕەن و ٢٠ باسی هەمەجۆریان تێدایە • بارستی (١٧×٢٢ سم)ە • دوای ڕوخانی کۆماری مەهاباد مامۆستا زەبیحی بە نهێنی ساڵی١٩٤٨ ژمارەیەکی تری «نیشتمان»ی لە عیراق دەرکرد کە وەك خۆی دەڵێت ٢٤ لاپەڕە بو •

« دەنگی گێتی تازە »
بەغــدا
١٩٤٣

سەرەتا (لە نیسانی ١٩٤٣وە) وەك پەخشە دەردەچو ، لە تەشرینی یەکەمی هەمان ساڵەوە بووە گۆڤار • تا ساڵی ١٩٤٧ ژیا • لەگەڵ ئەوەش کە ئینگلیز بۆ کاری پڕۆپاگەندەی خۆیان لە ســاڵەکانی شــەڕی دووەمی جیهــاندا دەریاندەکرد بەڵام پڕە لە وتار و بەرهەمی ئەدەبی و زانستی بایەخدار • لــە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نــوسراوە : «ئەدەبی ، خوێنــدەواری ، زمــانی ، اجتماعی ، پەیامی ، هەفتەیی ـ کوردییە» • (٢٨×٢٣ سم)ە •

« رۆژا نو »
(ROJA Nû)
بیروت
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٤٣

بە پیتی لاتینی و شێوەی کرمانجی ژورو دە کامەران عالی بەدرخــان بڵاوی‌دەکردەوە و جەلادەت بەدرخانی برای یاریدەی دەدا • بەشی زۆری ناوەرۆکی بۆ باسی روداوەکانی شەڕی دووەم تەرخان کراوە • وێنەی زۆری تێدایە • چەند ساڵێکی کەم ژیا (تا دەوروبەری کۆتایی شەڕی دووەم) •

« ستێر »
(STER)
شــام
ژمارە یەکی ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٤٣

بە پیتی لاتینی و شێوەی کرمانجی ژورو دە کامەران عالی بەدرخــان بڵاوی دەکردەوە ، جەلادەت بەدرخانی برای یاریدەی دەدا • بەشی زۆری ناوەرۆکی بۆ باسی روداوەکانی شەڕی دووەم تەرخان کراوە • جاروبــار بە فەرەنســیش نوسینی بڵاودەکردەوە • تا دەوروبەری کۆتایی شەڕی دووەم ژیا •

« هاوار »
ـ « هاواری کورد »
مەهاباد
ژمارە یەکی : رەزبەری ساڵی ١٣٢٤ ، ئەیلول ـ تەشرینی یەکەمی ١٩٤٥

لەسەر بەرگی یەکەمی تەنها «هاوار» و لەسەر بەرگی دووەمی «هاواری کورد» نوسراوە • ژمارە یەکی ٣٠ لاپەڕەیە • (٢٠ × ١٤ سم)ە •

« کوردستان »
مەهاباد
ژمارە یەکی : ١٥ی سەرماوەزی ١٣٢٤ ، ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٤٥

بڵاوکەرەوەی بیری پارتی دیموکراتی کوردستان بو • تا کۆتایی ساڵی

١٩٤٦ چەند ژمارەیەکی لێ دەرچو • ژمارە یەك و دوّی هەر یەکەیان ٢٠ لاپەڕەیە • ژمارە سێ و چواری هەر یەکەیان ٣٨ لاپەڕەیە • ژمارە ٦ و ٧ی پێکەوە دەرچون و بەسەر یەکەوە ٦٠ لاپەڕەن • (٥ر٢١×١٤ سم)ە •

« ئاوات »(*)
مەهاباد
سالی ١٩٤٥

گۆڤارێکی وێژەیی ــ زانستی ــ کۆمەڵایەتی بو • تەنها ٣ (؟) ژمارەی لێ‌دەرچو •

« هەڵاڵە »
بوّکان
ژمارە یەکی : رەشەمێی ١٣٢٤ ، سەرەتای مارتی ١٩٤٦

ژمارە یەکی ٣٠ لاپەڕەیە • لەسەر دوا لاپەڕەی و لە چوارچێوەیەکی تایبەتیدا دیسان ناوی گۆڤارەکە چاپکراوە و لە لای سەرەوەی نوسراوە :

با بەرێ بۆنی «هەڵاڵە» و بەیبون
ئابڕوی عەتری گولی کاشانی

چەند ژمارەیەکی کەمی لێ‌دەرچو • (١٥×٢٣ سم)ە •

« هاواری نیشتمان »
مەهاباد
ژمارە یەکی : ١ی خاکەلێوەی ١٣٢٥ ، ٢١ی مارتی ١٩٤٦

لەسەرەوەی لاپەڕە یەکی‌یەوە نوسراوە : «بڵاوکەرەوەی بیری یەکیەتی جەوانانی دیموکرات » • ژمارە یەکی ٤٠ لاپەڕەیە • (٢٢×٥ر١٤ سم)ە •

« گزوگالی منداڵانی کورد »
مەهاباد
بەهاری ١٩٤٦

ژمارە ٢ی یەکی جۆزەردان و ژمارە ٣ی یەکی پوشپەڕی ١٣٢٥ ، ٢١ی

مایس و ۲۱ی حوزەیرانی ۱۹٤٦ دەرچون • قادری مودەریسی سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی دەکرد • وا دیارە تەنها ئەو سێ ژمـــارەیەی لێ دەرچووە • (٥ر۲۲×۱٥ سم)ە •

« ئاگا و روداوی هەفتەیێ »
بەغـــدا
ژمـــارە یەکی : ۱۹٤٦ (؟)

لە ژێر ناوەکەیـــدا نوسراوە : « لە لایـــەن کاروبـــاری ئـــالوگۆڕی خوێندەوارێ ئەمەریکا لە بەغدا دەرئەهێنرێ» • پتر لە ۲۰۰ ژمـــارەی لێ دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە ۱۹۳یە و ۸ی حوزەیرانی ۱۹٥۳ دەرچووە • ۲۰ لاپەڕەیە • (۲۱×۱٦ سم)ە •

« نزار »
بەغـــدا
ژمارە یەکی : ۳۰ی مارتی ۱۹٤۸ •

مامۆستا عەلائەددین سەجادی بە کوردی و عەرەبی بڵاوی‌دەکردەوە • تا داخستنی (۱٥ی شوباتی ۱۹٤۹) ۲۲ ژمارەی لێ‌دەرچو •

« ئێرە بەغدایە »
بەغـــدا
ژمارە یەکی : سالی ۱۹٥۰ (؟)

مانگی جارێك کارگێڕێ گشتیێ ئاراستە و ئیزگە (مدیریة التوجیـــه والاذاعه العامه) بە عەرەبی و کوردی بڵاوی‌دەکردەوە ، تا شۆڕشی گەلاوێژی سالی ۱۹٥۸ ژیا •

« خۆرنشین »(*)
مەهاباد
۱۹٥۱

بە کوردی و فارسی دەردەچو • دەوروبەری سالێك ژیاوە •

« پەیـام »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٥٢

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی خوێندەواریێ هەفتەیی‌یە لە لایەن کاروباری ئالوگۆڕی خوێندەواریێ ئەمەریکاوە دەرئەهێنرێ»• پتر لە ٢٠٠ ژمارەی لێ‌دەرچو • دوا ژمارەی کە من دیومە ١٢ی نیسـانی ١٩٥٤ دەرچووە • (١٥×٢١ سم)ە •

« راوێژ »(*)
ئێران
١٩٥٢ (١٣)

« هەتاو »
هەولێر
ژمارە یەکی : شەممەی ١٥ی گوڵان (مایس)ی ١٩٥٤

لە ژێر ناوی ژمارە یەکیدا نوسراوە :«گۆڤـارێکی کوردی وێـژەییێ (ادبی)یە ، جارێ هەر لە پازدە ڕۆژاندا جارێکی پەخش دەکرێت» • خاوەن و سەرپەرشتی‌کەری مامۆستا گیو موکریانی بو • پارێزەران ئیبراهیم عەزیـز دزەییێ و محەمەد شەهاب دەباغ ناویان لە دمرکردنی «هەتاو»دا هـاتووە • ژمارەیەك نوسەری کوردی ناوداری دەرەوەی عـیراق بەرهەمیـان تێـدا بڵاوکردۆتەوە • تا وەستانی (تەشرینی دووەمی ١٩٦٠) ١٨٨ ژمارەی لـێ دەرچو • (٢٠×١٣٫٥ سم)ە •

« هیـوا »
بەغـدا
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٥٧

لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نوسراوە : «گۆڤارێکی ئەدەبی و زانستی‌یـە

---

(١٣) لەوە دەچێت ئەم جۆرە گۆڤارانەی ئێران بەنهێنی دەرچوبن .

مانگی جارێك دەرئەچێ» • خاوەنی ئیمتیازی یانەی سەرکەوتن و • موديری مەسئولی تا ژمارە (٨)ی سالّی (٢)ی حافز مستەفا قازی و پاشان دوکتۆر هاشم دۆغرەمەچی بۆ • زوربەی ژمارەکانی لە ٨٠ لاپەڕە زیاترن • شوباتی ١٩٦٣ داخرا • (٢١ × ١٤ سم)ە •

« شەفەق »
ـ « بەیان »
کەرکوك
ژمارە یەکی : ١٥ی کانونی دووەمی ١٩٥٨

خاوەن و سەرنوسەری : عەبدولقادر بەرزنجی • بە کوردی و عەرەبی دەردەچو • لە سەرەتای سالّی ١٩٥٩دا گوێزرایەوە بۆ سلێمانی و ناوی بووە «بەیان» و مامۆستا گۆران سەرپەرشتی دەکرد • بووە ئۆرگانی ئاشتیخوازان • پاش ماوەیەك دیسان گواسترایەوە کەرکوك و ناوەکەی جارانی وەرگرتەوە • سەرەتای سالّی ١٩٦٣ داخرا •

« پێشکەوتن »
ـ « التقدم »
بەغدا
ژمارە یەکی : ٢٨ی شوباتی ١٩٥٨

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە «گۆوارێکی هەفتەیی گشتییە ــ مجلة اسبوعية عامة باللغتين الكردية والعربية » • دوای شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژ و لە ژمارە ٦٥یەوە بووە رۆژنامە • شوباتی ١٩٦٣ داخرا • (٤٢×٢٩ سم)ە •
بڕوانە : «پێشکەوتن» لە پاشکۆی ناوی رۆژنامەکاندا •

« کوردستان »
((KURDISTAN)) —
سانفرلاند
(ئینگیلتەرە)
ژمارە یەکی : مارتی ١٩٥٨

ناو بە ناو بە چەند زمانێك «کۆمەلّەی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپا»

بلاوی دەکردەوە • ژمارە ٢ و ٣ی لە پۆرتسمۆث و ژمارە ٤ی لە لەندەن چاپکراون • ژمارەیەکی تایبەتی بە زمانی عەرەبی بە بۆنەی بەستنی «کۆنگرەی خوێندکارانی عەرەب»ـەوە لە ئەوروپا بلاوکردۆتەوە • هەر لەو ژمارەیەدا نامەیەکی سەرۆك عەبدولناصر بلاوکراوەتەوە کە بۆ دارا تۆفیقی ناردووە • عومەر رەمزی مەلا مارف و صەلاح سەعدوللا و فوئادی صالحی رەشە و زاهیر حسەین و کەمال فوئاد دەوری چالاکیان لە دەرکردنیدا بینیوە • گۆڤارێکی پڕ لە بەلگە و دەولەمەندە • بارستی زوربەی ژمارەکانی (٢٦ × ٢٠ سم)ە •

« نیشتمان »

سلێمانی

ژمارە یەکی : مارتی ١٩٥٩

دەستەیەك مامۆستا و قوتابی «دار المعلمین»ی سلێمانی دەریاندەکرد و تەنها ئەو ژمارەیەی لێ بلاوبۆوە •

« رزگاری »

بەغدا

ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٥٩

ئۆرگانی ئاشکرای «پارتی دیموکراتی کوردستان» بو • تەنها دوو ژمارەی لێدەرچو • سەرنوسەری : صالح حەیدەری بو •

« نەورۆز »

سلێمانی

ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٥٩

پارێزەر کەمالی میرزا کەریم دەریدەکرد ، سێ مانگ لەسەر یەك دەرچو و ئیتر وەستا •

« ئافرەت »
بەغـدا
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٥٩

ئۆرگانی یەکیەتی ئافرەتانی عیراق بو، بە کوردی و عەرەبی بڵاودەبۆوە، تا ئابی ١٩٦٣ پازدە ژمارەی لێ‌دەرچو •

« بلێسە »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ئابی ١٩٥٩

لە ساڵ کەمتر ژیا • نەقابەی مامۆستایان ــ لقی سلێمانی دەری‌دەکرد • وتارەکانی بۆ باسی ئەدەب و مێژو و ژیانی کۆمەڵایەتی و ئەو جۆرە باسانـە تەرخان کرابون • (٥ر٢٣× ٥ر١٦ سم)ە •

« هیوای کوردستان »
سلێمانی
ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٥٩

لەسەر دوا لاپـەڕەی لە ژێرەوە نوسراوە : « هیـوای کوردســتان گۆڤارێکی وێژەیی و کۆمەڵایەتی قوتابیانە مانگی دوو جـار دەرئەچێـت • یەکیەتی قوتابیانی سلێمانی دەری ئەکات • لە چاپخانەی ژین چاپ ئەکرێت» • شەش لاپەڕەیە • دەوروبەری ساڵێك ژیا و ١٢ (؟) ژمارەی لێ‌دەرچو • لـە شێوەی رۆژنامەدا چاپ دەکرا (٤١×٢٩ سم)ە •

« دەنگی قوتابیان »
بەغـدا
١٩٥٩

ئۆرگانی یەکیەتی قوتابیانی گشتی عیراق بو • هەر ئەو ســاڵە ژیا و چوار (؟) ژمارەی لێ دەرچو • یەکێك لە ژمارەکانی دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسوڵ بە تەنها دەری‌کرد •

« دەنگی قوتابیان »
کەرکوك
١٩٥٩

بە کوردی و عەرەبی و تورکمانی لقی یەکیەتی قوتابیانی عیراق لــە کەرکوك بلاّوی‌دەکردەوە • هەر ئەو ســـالە ژیا و چەند ژمـــارەیەکی کەمی (٣ ؟) لیَ بلاّوبۆوە •

« هونەر » (*)
سلێمانی
١٩٥٩

قوتابخانەی ناوەندیَ هونەری ناو مالّ بلاوی کردۆتەوە • وا دیارە تەنها ژمارەیەکی لیَ‌دەرچووە•

« رۆژی نویَ »
سلێمانی
ژمارە یەکی : مارتی ١٩٦٠

خاوەنی : پارێزەر جەمال شالی ، سەرنوسەری : کامەرانی شاعیر • تا وەستانی (ئەیلولی ١٩٦١) رێکوپێك مانگی ژمارەیەکی لیَ‌دەردەچو • هەموی بەسەر یەکەوە ١٨ ژمارەی لیَ بلاّوبـــۆوە • یەکێـــکە لە گۆڤـــارە هـــەرە دەولەمەندەکانی کورد • (٥ر٢٤×١٧ سم)٥ •

« چارەسەرکردنی کشتوکالّ »
ــ « ئیسلاحی زەراعی »
ــ « الاصلاح الزراعي »
بەغـــدا
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٦٠

گۆڤارێکی مانگانە بو ، وەزارەتی چارەسەرکردنی کشتوکالّ لە سالّی ١٩٥٩ وە دەری‌دەکردە بەشێکی بە کوردی بۆ• لە ژمارە دووموە ناوی بەشی کوردی‌یەکەی بووە «ئیسلاحی زەراعی» • تا وەستانی (تەشرینی دووەمی

١٩٦٢) تەنها ١٢ ژمارەی لێدەرچو • محەمەدی مەلاکەریم سەرپەرشتی بەشی کوردی‌یەکەی دەکرد •

« عیراقی نوێ »

بەغدا

ژمارە یەکی : تەشرینی یەکەمی ١٩٦٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی نیگارینی مانگانەیە وەزارەتی ئیرشاد دەری دەکا » • دوو ساڵ ژیا و ٢٤ ژمارەی لێدەرچو • فارووق مستەفا ڕەسوڵ و محەمەدی مەلا کەریم دەیانکرد بە کوردی و سەرپەرشتی دەرهێنانیان دەکرد • (٢٨×٢١ سم)ە •

« ژیان »

هەولێر

ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٦٠

ئۆرگانی یەکیەتی قوتابیانی گشتی عیراق ــ لقی هەولێر بو • تەنها دوو ژمارەی لێدەرچو •

« ئەدیبی عیراقی »

بەغدا

ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٦١

ئۆرگانی «یەکیەتی ئەدیبانی عیراقی» بو • یەك ژمارەی لێدەرچو • دەستەی نوسەرانی : د• پاکیزە ڕەفیق حیلمی و عەبدولڕەزاق محەمەد و تۆفیق‌وردی • پاشکۆی گۆڤاری «الادیب العراقی» بو •

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : ١٠ی شوباتی ١٩٦٢ (؟)

شارەوانی هەولێر وەك پەخشە بلاوی‌دەکردەوە •

« دەنـگ » (*)
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٦٣ (؟)
« تۆتن »
ـ « التبوغ »
بەغـدا
ژمارە یەکی : تەشرینی دووەمی ١٩٦٣

هەر سێ مانگ جارێك بە عەرەبی و کوردی و ئینگلیزی دەردەچو • سەرەتا عادل موختار و پاشان محەمەدی مەلا کەریم و دوا ژمارەشی فـازیلی مەلا مەحمود سەرپەرشتی بەشی کوردی‌یەکەیان ئەکرد • لەسەر دوا بەرگی چەند ژمارەیەکی نوسراوە : «گۆڤاری بەڕێوەبەرایەتی ئینحصاری تۆتن»ە • دوا ژمارەی لە مارتی ١٩٧٢دا دەرچوە • (٢٨×٢١ سم)ە •

((The Kurdish Journal))
ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا
ژمارە یەکی : ١٩٦٣ (؟)

ژمارە یەك و دوّی بەرگی پێنجەمی پێـکەوە دەرچـون و مـارت و حوزەیرانی سالی ١٩٦٨یان لێ نوسراوە و ٤٠ لاپەڕەن • (٢٨×٥ر٢١ سم)ە •

« دەنگی تازە » (*)
ئەستەمۆل
ژمارە یەکی : ١٩٦٦ (؟) (١٤)

---

(١٤) دەربارەی بڕوانە : جمال خزنەدار، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، ل٩٤ .

« پرشنگ »
ئەوروپــا
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٦٦

لەژێر ناوەکەیدا نوسـراوە : «گۆڤارێکی وێژەیی زانستی کۆمەڵایەتی‌یە، لەلایەن کۆمەڵەی خوێندکارانی کوردەوە لە ئەوروپا دەرئەچێت» • دوکتۆر کەمال فوئاد سەرپەرشتی دەکرد • تەنها دوّ ژمارەی لێ دەرچو (ژمارە دوّی : ئابی ١٩٦٧) • دەستەیەك خوێندکاری کورد وتــار و چــیرۆك و شــیعری نیشتمانی‌یان تێدا بڵاوکردۆتەوە • ژمارە یەکی ٢٤ و ژمارە دوّی ٢٨ لاپەڕەیە• لە ژمارە یەکیدا ٧ و لە ژمارە دوّیــدا ١٢ وتــار و چــیرۆك و هەڵبــەست بڵاوکراوەتەوە • دوا لاپەڕەی ژمارە دوّی وتــارێکی کورتــە دەربــارەی ئــەحمەدی خانی کە بە پیتی لاتینی چاپکراوە • (١٨×٢٤ سم)ە [١٥] •

« رابەر »
سلێمانی
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٦٦

قوتابخانەی مەلکەندی دەری‌دەکرد • دەستەی نوسـەرانی : مستەفــا صالح کەریم (سەرنوسەر) ، فوئاد محەمەد ئەمین و رەوف ئەحمەد حەسەن • تا ساڵی ١٩٦٨ سێ ژمارەی لێ‌دەرچو •

((Yeni Akish))
ئەنقەرە
ژمارە یەکی : ١٩٦٦ (؟)

« یەنی ئەکیش » واتە «شەپۆلی نوێ» • گۆڤــارێکی چــەپڕەوە • لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە گۆڤارێکی روناکبیری مــانگانەیە • ژمــارە ٣ و چواری کە من دیومن هەمان ساڵ دەرچون و وتارەکانی هەردوکیان بە تورکی

---

(١٥) سوپاسی دوکتۆر کاوس قەفتان دەکەم کە هەردوّ ژمارەکەی «پرشنگ»ی دامێ •

چاپکراون تەنھــا دوا لاپەڕەیان نەبێت کە بریتییــە لە شــیعری کوردی •
(٢٠×٢٨ سم)ە •

« گزنگ »
ـ « بزوغ »
سلێمانی
ژمارە یەکی : ١٩٦٧

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی قوتابخانەیی و پەروەردەیی ساڵانەیە ، قوتابخانەی مەنــاری کوڕان دەریئەهێنێت» • «گۆڤــارێکی زانیاری و کۆمەڵایەتییە» • دەستەی نوسەرانی : عەبدولکەریم محــەمەد باراوی و عەبدولکەریم صالح زەندی و محەمەد صالح سەعید و عەبدولقادر مەلا عومەر و عەبدولمەجید محەمەد کەریم و عەبدولسەمیــع ئەحمــەد بون •
وا دیارە هەر ئەو ژمارەیەی لیدەرچووە کە ٤٨ لاپەڕەی بە کوردی و ١٨ی بە عەرەبییە • (١٦×٢٢ سم)ە •

« سلێمانی »
سلێمانی
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٦٨

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «بڵاوکراوەی شارەوانی سلێمانی • مانگی جارێك دەرئەچی» ، «دەستەی نوسەرانی: بەڕێوەبەری شارەوانی ، محەمەد مستەفا کوردی ، موحەڕڕەم محەمەد ئەمین ، جەمال شالی ، نوری وەشتی ، مەحمود زێوەر » • چەند ساڵێك ژیا • (٢٠ر٥×١٤ر٥ سم)ە •

« کاری میللی »
بەغــدا
ژمارە یەکی : ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٦٨

وەزارەتی ئیرشاد بڵاویدەکردەوە ، تا وەستانی (تەموزی ١٩٦٩) ١٦ ژمارەی لیدەرچو • پاشکۆی کوردی گۆڤاری (العمل الشعبی) بو •

« رزگاری »

سلێمانی

ژماره یەکی : یەك شەممەوی ۲۰ی نیسانی ۱۹٦۹

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوه : «گۆڤارێکی هەفتانەی گشتیه» • خاوەنی ئیمتیاز : نەوشیروان مستەفا ، سەرنوسەر : پارێزەر شازاد صائب • تا وەستانی (مارتی ۱۹۷۰) پازده ژمارەی لێدەرچو • (۲۰×۲۷ سم)ه •

« بەیان »

بەغـدا

ژماره یەکی : تەشرینی دووەمی ۱۹٦۹

سەرەتا له ژێر ناوەکەیدا نوسرابو : «گۆڤارێکی وێژەیی و هونەری گشتیه وەزارەتی راگەیاندن مانگی جارێ دەری ئەکات» • « بەرپرسیار : دوکتۆر ئەکرەم فازڵ ، سکرتێری نوسین جەلالی میرزا کەریم » ، پاش ماوەیەك مستەفا نەریمان بووه سکرتێری • دوایی وای لێهات : « گۆڤارێکی رۆشنبیری گشتیه دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی مانگی جارێ بلاوی ئەکاتەوه » • (۲۲×۲۹ سم)ه •

« تیشك »

هەولێر

ژماره یەکی : ۱۹٦۹

له ژێر ناوەکەیدا نوسراوه : « گۆڤارێکی پەروەردەی سالانەیه ، قوتابخانەی مامۆستایانی سەرەتایی کوڕان له هەولێر دەری ئەکات» • «دەستەی نوسەران : مامۆستا مەجید ئاسنگەر ، حەمە کەریم رەمەزان هەورامی ، فاتح موحەممەد » • دوا ژمارەی که من دیومه ژماره دۆیەتی که ۲۵۸۲ی کوردی ، ۲ی نیسانی ۱۹۷۰ی لەسەر نوسراوه ، ٦٤ لاپەڕەیه و ۱۵۰۰ دانەی له «چاپخانەی کوردستان» لێ چاپ کراوه • (۱٤×۲۰ سم)ه •

« دەفتەری کوردەواری »
بەغـدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٧٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «کۆمەڵە نوسینێکی ئەدەبی و زانستی و بیری کوردی‌یە ، ڕێگەی ئامانجی کوردایەتی ئەمڕۆ و سبەینێمان بە پرشنگی بیری نوێ روناك ئەکاتەوە ، بە روخسارێکی نەتەوەیی و ناوەڕۆکێکی مرۆڤایەتی خۆی ئەنوێنێ» • « لە ژێر چاودێری و ئامادەکردنی : جەمال خەزنەدار لە چاپ دراوە » • ٣ ژمارەی لێ‌دەرچو • (٢١×١٤٫٥ سم)ە •

« هەولێر »
هەولێر
ژمارە یەکی : مایسی ١٩٧٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی مانگانەیە شارەوانی هەولێر مانگی جارێ دەری‌ئەکا» • «بەڕێوەبەری گۆڤار : سەعدی محەمەد ئەمین دزەیی ، سەرەکی نوسین : محەمەد مەولود ــ مەم ــ » • بە عەرەبی و کوردی دەردەچو • سەرەتا لە چاپخانەی شارەوانی کەرکوك و دوایی لە چاپخانەی کوردستان لە هەولێر لە هەر ژمارەیەی هەزار دانە چاپ دەکرا • هیچ ژمارەیەکی لە ٨٠ لاپەڕە کەمتر نی‌یە • سێ ساڵ ژیا و دوا ژمارەی حوزەیرانی ١٩٧٢ دەرچو کە ٨٠ لاپەڕەیە • (٢٠×١٤ سم)ە • ئەم گۆڤارە پاشکۆی تایبەتی خۆی هەبو، وەك نامیلکەی :«قەلاّتی هەولێر و پڕۆژەی رێکخستنی» نوسینی مەجید عومەر ، هەولێر ، ١٩٧١ •

« برایەتی »
بەغـدا
ژمارە یەکی : خولی دووەمی : حوزەیرانی ١٩٧٠

پاشکۆی رۆژنامەی «التآخی» بو بەڵام ئەمجاریان لە شێوەی گۆڤاردا دەرچو • لە ژێرەوەی ناوەکەیدا نوسراوە «گۆڤارێکی سیاسی گشتی‌یە» •

ژمارەکانی بە بارست گەورە و بە ناوەڕۆك دەوڵەمەند و کەم هەڵەن (ژمارە یەکی ٦٦ لاپەڕەیە) • سەعید ناکام و پاش ئەو رەفیق چالاك سەرپەرشتی دەرکردنیان دەکرد • محەمەدی مەلا کەریم نوسەری بەشە سۆرانی‌یەکەی و محەمەد دەوران نوسەری بەشە بادینانی‌یەکەی بون • تا نیسانی ١٩٧١ چواردە ژمارەی لێدەرچو • دو ژمارەکەی دوایی لە سلێمانی دەرچون بە سەرپەرشتی رەمزی قەزاز • (٥ر٢٨×٢٢ سم)ە •

« شۆڕشی کشتوکاڵ »
ـ « الثورة الزراعية »
بەغدا
ژمارە یەکی : تەموزی ١٩٧٠

وەزارەتی چارەسەرکردنی کشتوکاڵ دەری‌دەکرد • چەند ژمارەیەکی کەمی لێدەرچو •

« زانیاری »
بەغدا
ژمارە یەکی : ئۆکتۆبەری ١٩٧٠

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : « گۆڤارێکی زانستی گشتی‌یە» • خاوەن ئیمتیاز دە عەزیز ئەمین و طلعت نادر • سەرۆکی لێپرسراوی نوسین : نوری ئەمین • سکرتێری نوسین : دە ساماڵ مەجید فەرەج • دەستەی نوسەران : دە جوامێر مەجید ، دە دارا رشید جودت ، دە صەلاح حەفید ، دە طارق عیمادی • محەمەدی مەلا کەریم و پاشان ئەنوەر جاف وتارەکانیان دائەڕشتەوە و سەرپەرشتی لەچاپدانی‌یان ئەکرد • ژمارە یەکی ١٤٠ لاپەڕەیە (١٧×٢٤ سم)ە • چەند ژمارەیەکی لێدەرچو •

« چيـا »
(CHIYA)
دهۆك
ژماره یەکی : تەشرینی دووەمی ۱۹۷۰

گۆڤارێکی ئەدەبی‌یە • لە ژێر ناوەکەیدا نـوسراوە : «سـەرنڤێسانو رێـەر : بەدرخان سندی» • «چاپخانا دهوکێ» • ژمارە ۲ی کە سالّی ۱۹۷۱ی بەسەرەوەیە ۷۸ لاپەڕەیە • (۲۰×۱٤ سم)ە •

« گیتی پۆل »
بەغـدا
ژماره یەکی : کانونی یەکەمی ۱۹۷۰

لە ژمارە ۲٤ی سالّی هەشتەمی‌یەوە گۆڤاری «عالم الطوابع» دەستی‌کردە بلاّوکردنەوەی بەشێکی کوردێ • لە ژێرەوەی ئەم بەشـەیدا نـوسراوە : «گۆوارێکی زانستی و هونەری و ئەدەبی‌یە • مانگی جارێك دەرئەچێ لـە لایەن کۆمەلّەی پۆلّخوازانەوە • نوسـەری بەشـی کوردی : جـەودەت خەزنەدار» • (۲۳×۱٦٫٥ سم)ە •

« خەباتی قوتابیان »
ـ « نضال الطلبـة »
بەغـدا
ژماره یەکی : ۱۹۷۰

ئۆرگانی «یەکیەتی قوتابیانی کوردستان» بو ، بە کوردی و عەرەبـی دەردەچو • چەند ژمارەیەکی کەمی لێ بلاّوبۆوە •

« دەنگی مامۆستا »
سلێمانی
ژماره یەکی : شوباتی ۱۹۷۱

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «ئۆرگانی یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان ــ لقی سلێمانی» ، «ئاشتی و زانست و برایەتی» • دەسـتەی نوسـەرانی

کۆمەڵێك مامۆستایانی کورد بون ، سکرتێری نوسین : محەمەد نوری تۆفیق • ژمارە یەکی ٤٤ لاپەڕەیە و ١٥٠٠ دانەی لێ چاپ کراوە • دوا ژمارەی کە من دیومە ژمارە ١٠ی سالی دووەمە (١٩٧٣) کە ٦٤ لاپەڕەیە • (٢٠×٢٥ سم)ە •

« نوسەری کورد »
بەغدا
ژمارە یەکی : مارتی ١٩٧١

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری یەکیەتی نوسەرانی کورد» • سەرنوسەر : دە مارف خەزنەدار ، سکرتێر : دە نەسرین فەخری • دەستەی نوسەران : ئەحمەد غەفور ، حوسێن عارف ، سەعید ناکام ، عەبدولڕەزاق بیمار ، محەمەد ئەمین عوسمان • ژمارە یەکی ٨٠ لاپەڕەیە • (١٧×٢٣ سم)ە• چەند ژمارەیەکی کەمی لێدەرچووە •

« رۆژی کوردستان »
ـ « شمس کردستان »
بەغدا
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ١٩٧١

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی رۆشنبیریی گشتیە ، مانگی جارێك بە کوردی و عەرەبی لە لایەن کۆمەڵەی زانستیی کوردیەوە لە بەغدا دەردەچێ • سەرەك نوسەر : صالح یوسفی ، سکرتێری نوسین : سەعید ناکام ، بگێڕی کاروبار : جەمال خەزنەدار» • ژمارە یەکی ٦٤ لاپەڕەیە (٢٣×٣٢ سم)ە • تا ئێستەش دەردەچێ ، دوکتۆر موکەڕڕەم جەمال (تاڵەبانیی) و جەمال خەزنەدار بونەتە سەرنوسەر و سکرتێری و بارستی بۆتە (٢٠،٥×٢٨ سم) •

« پەروەردە و زانست »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ۱۹۷۱

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی پەروەردەیی و زانستی‌یە بـە سێ مانگ جارێ دەردەچێ» • « بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی کوردی » بە کوردی و عەرەبی دەری‌دەکات • ژمارە یەکی ۱۰٤ لاپەڕەیە ، ژمارە شەشی (پایزی ۱۹۷۳) ۲۳۸ لاپەڕەیە (٥ر۲۳×٥ر۱٦ سم)ە •

« هیڤی »
دهۆك
ژمارە یەکی : ۱۹۷۱

لەسەری نوسراوە : «بەلاڤۆکەکا هەیڤـانەیە ئێکەتیـا مامۆستـایێت کوردستانا عیراقێ لقێ دهۆکی بەلاڤ دکەت»• ژمارە یەکی ۱۷ لاپەڕەیە و بە رۆنیۆ چاپکراوە (۳۳×۲۱سم)ە • وا دیـارە چـەند ژمارەیـەکی کەمی لێ‌دەرچووە [١٦] •

« رهێلە »
هەولێر
ژمارە یەکی : ۱۹۷۱

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی رەوشن بیری و پەروەردەیی ساڵانەیە خوێندنـگای دوانـاوەندی کوڕانی هـەولێر دەری‌دەکات بـە سەرپەرشتی مامۆستای زمانی کوردی» • دەستەی نوسەرانی : عبدالرحمن السعدی (مامۆستای زمانی کوردی) ، لیژنەی زمانی کوردی ــ عوسمـان حمد دەشتی (سکرتێر) ؛ ئەندامانی ــ دلشاد عبدالله سنجاری ، طارق حسین، رەهبەر جەلال مامش • ژمارە یەکی ٥٦ لاپەڕەیە و لە «چاپخانەی کوردستان» چاپکراوە • لەوە دەکات هەر ئەو ژمارەیەی لێ‌دەرچوبێت • (۲۰×۱٥ سم)ە•

---

(١٦) سوپاسی مامۆستا سادق بەهـائەدین دەکەم کە ئەم گۆڤـارە و چەنـد گۆڤارێکی‌تری دەگمەنی دامێ .

« چیـا »
سلێمانی
ژمارە یەکی : سالی ۱۹۷۱

دەستەیە قوتابی دەریان‌کردووە • ژمارە یەکی ٤٨ لاپەڕەیە و لەوە دەچێ تەنها ئەو ژمارەیەی لێ‌دەرچوبێ • (۱٦×۲۲ سم)ە •

« روانگە »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ۱۹۷۱

دەســـتەیەك شـــاعیری نوێ‌خـــواز ۳ ژمارەیـــان لێ‌بـــلاوکردەوە •

« گزنگ »
کەرکوك
ژمارە یەکی : نیســـانی ۱۹۷۲

یەکیەتی نوسـەرانی کورد لقی کەرکوك دەری‌دەکرد •

« نوسەری نوێ »
هەولێر
ژمارە یەکی : حوزەیرانی ۱۹۷۲

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «کۆمەلە بەرهەمێـــکی ئەدەبی‌یە یەکیەتی نوسەرانی کورد لقی هەولێر دەری‌دەکات» • عیززەدین فەیزی و حەمە کەریم هەورامی و کەریم شارەزا و محەمەد حەسەن مەنگوڕی و عەزیز گەردی و جەمیل رەنجبەر و مەدحەت بێ‌خەو دەستەی نوسەرانی بون • دوا ژمـــارەی لە بەغدا سالی ۱۹۷۸ چاپ‌کراوە ، ۸۰ لاپەڕەیە • (۱٦×۲۲ سم)ە •

« بەرەو روناکی »
گەلالە
ژمارە یەکی : تەموزی ۱۹۷۲

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤارێکی وێژەیی و رۆشنبیریی گشتی‌یە، لیژنەی زمان و وێژەی کوردیی لە خوێندنگای ناوەندی گەلالـەی کوڕان دەری‌دەکات» ، «دەستەی بەڕێوەبەری گۆڤار : ئیبراهیم سەعید بەرزنجی ،

نەژاد عەزیز سورمێ ، سەردار کەمال مەولود ، ئازاد عەبدولوەهاب جوندیانی ، غەفور حسەین گەلالی ، فەوزی جەودەت جەمیل » • لە چاپخانەی کوردستان لە هەولێر چاپ‌کراوە • ۳۰ ژمارەی لێ دەرچووە : ژمارە یەکی ٤٤ و ژمارە دوّی کە هەمان ساڵ دەرچووە ٥٢ و ژمارە سێی کە ساڵی ۱۹۷۳ دەرچووە ٦٤ لاپەڕەیە • (۲۱×۱۳ سم)ە •

« ئەستێرە »
سلێمانی
ژمارە یەکی : هاوینی ۱۹۷۲

لە ژێر ناوی ژمارە دوّیەوە (ئەیلولی ۱۹۷۲) نوسراوە : «پاشکوّی ڕوّژی کوردستان» •• «گوّڤارێکی منالانە مانگی جارێ لە سلێمانی دەردەچێ • سەرەکی نوسین : صالح یوسفێ » • ئەم گوّڤارە پاشان بوّ بە هێ بەڕێوەبەرێتی ڕوّشنبیرێ کوردێ لە بەغدا و دوّ ژمارەی لێ دەرچوّ بەلام دوّهەمەکەیان بلاو نەکرایەوە •

« هوشیاری کرێکاران »
بەغدا
ژمارە یەکی : ۷ی کانونی یەکەمی ۱۹۷۲

گوّڤاری «وعي العمال» لەژمارە ۱۸۹یەوە کە کانونی یەکەمی ساڵی ۱۹۷۲ دەرچو بەشێکی بوّ زمانی کوردی تەرخان‌کرد • ئوّرگانی یەکیەتی گشتێ کرێکارانی عیراقە •

« بیری نوێ »
هەولێر
ژمارە یەکی : ۱۹۷۲

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گوّڤارێکی ئەدەبی و زانستێ گشتێ سالانەیە ، لیژنەی زمان و ئەدەبی کوردێ خوێندنگای دواناوەندی کوڕانی هەولێر دەری‌ئەکات بە سەرپەرشتی ماموّستای زمان و ئەدەبی کوردێ» • «سەروّکی لیژنە : عەبدوڕەحمان ئەلسەعدی ، سکرتێری لیژنە : کاردوّ

عەبدولقەهار گەلالی» • (١٤×٢٠ سم)ە • وا دیارە تەنها ئەو ژمارەیەی لێ دەرچووە •

« گۆڤـاری کۆلیجی ئەدەبیات »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٧٢

« مجلة كلية الاداب » کە زانکۆی بەغـدا بـە عەرەبی و ئینـگلیزی دەری‌دەکرد لە ژمارە پازدەیەوە کە سالی ١٩٧٢ دەرچو بەشێکی بۆ زمـانی کوردی تەرخان کرد • سالی ژمـارەیەك یـا دوو ژمـارەی لێ‌دەردەچێ • سەرنوسەری : د• صبحی خلیل • (١٧×٢٤ سم)ە •

« بۆپێشەوە »
هەولێر
ژمارە یەکی شوباتی ١٩٧٣

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان لقی هەولێرە» ، «سەرۆکی نوسین عوسمان حەسـەن دزەیی ، سـکرتێری نوسین : محەمەد مەنگوڕی» • لە سـلێمانی لە چاپخـانەی کاکەی فـەلاح چاپکراوە • وا دیارە تەنها ئەو ژمارەیەی لێ‌دەرچووە • (٢١×٢٨ سم)ە •

« ڕۆشنبیر »
ـ « المثقف »
هەولێر
ژمارە یەکی : نیسانی ١٩٧٣

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری کۆمەڵەی ڕۆشنبیری کوردی لقی هەولێرە» • لەسەر بەرگی پشتەوەی بە عـەرەبی لێی نوسراوە پاشـکۆی گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان»ە • سەرنوسەری : عەبدولڕەزاق بێتـوشی ، سکرتێری نوسین : ئەحمەد شەریف ، دەستەی نوسەران : مومتاز حەیدەری، حازم باجەلان ، سامیة شاکر ، عەبدولقادر حەمەد ئەمین • ژمـارە یەکی ٧٣

لاپەڕەیە ، بە کوردی و عەرەبی لە «چاپخانەی راپەڕین»ی سلێمانی ٢ هەزار دانەی لێ چاپکراوە • (٢١×٢٧ سم)ە •

« رۆشنبیری نوێ »
ـ « المثقف الجدید »
بەغـدا
ژمارە سفری : ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٧٣

لای ناوەکەیەوە نوسراوە : «بلاوکراوەیەکی رۆشنبیریە ناو بە نـاو دەردەچـێت • بەڕێوەبـەرایەتی رۆشـــنبیریێ دەریدەکات» • کوردی و عەرەبیە • لە ژمارە ٨یەوە لەســـەری نوسراوە : سەرنوســـەر ـــ دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، سکرتێری نوسین ـ حسەین عـارف • (٢٩×٣٤ سم)ە • تا ئیستە دەردەچێت و لێی نوسراوە :«بلاوکراوەیەکی ئەدەبی و رۆشنبیریە• دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردێ دەریدەکات» • بە بارستیش وای لێهاتووە (٢١،٥×٢٨ سم) •

« گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد »
بەغـدا
ژمارە یەکی : ١٩٧٣

بە کوردی و عەرەبی سالی ژمارەیەك یا دوو ژمـارەی لێدەردەچێ • ژمارە یەکی ٨٠٠ و ژمـارە دووی (ســـالی ١٩٧٤) ٩٤٩ + ٢٧ لاپەڕەیـــە • مامۆستا ئیحسان شێرزاد سەرنوسەری بو • (٢٤،٥×١٧ سم)ە •

« بلبلاگوڕگوڕ » (*)
کەرکوك
ژمارە یەکی : ١٩٧٣

«یەکیەتی قوتابیانی کوردستان» لقی کەرکوك دەریدەکرد •

« راستی »
بیروت
ژمارە یەکی : ۱۹۷۳ (؟)

بە عەرەبی لەسەری نوسراوە : «نشرة ثقافيه رياضيه اجتماعيه يشرف على تحريرها المركز الثقافي لجمعية الارز الرياضيه الثقافيه الكرديه في بيروت»• ژمارە سێی سالی دوی شوباتی ۱۹۷٤ دەرچووە ؛ ۳٤ لاپەرەیە • (۱۷×۲٤ سم)ە •

« ئامانج »
بەغـدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ۱۹۷٤

لە ژێر ناوەکەیدا نوسراوە : «گۆڤاری یەکیەتی مامۆستایانی کوردستان ـ مەکتەبی سکرتاریەت »ە • ژمارە یەکی ۳٤ لاپەرەیە • چەند ژمـارەیەکی کەمی لێ دەرچو • (۲۱×۲۹ سم)ە •

« روناهی »
(RONAHI)
ئەلمانیای رۆژئاوا
ژمارە یەکی : ۱۹۷٤ (؟)

لەژێر ناوەکەیدا نوسراوە : ((Komela Shorshvanên Kurdên Tirkiye))
لەســەر بــەرگی نــاوەوەی نــوسراوە : ((Ronahi, Kovara Kurdî))
ژمارە ١٤ و ١٥ی کە پێکەوە دەرچون مارتی ١٩٧٥ی لەسەر نوسراوە و بە هەردوکیان ٣٦ لاپەرەن • کوردی و تورکی‌یە • (١٨×١٢٫٥سم)ە •

« رزگاری »
(RIZGARI)
ئەنقەرە
ژمارە یەکی : ٢١ی مارتی ١٩٧٦

لەســەری نوسراوە : ((Kovara Rezani û Candiya Mehani))

خاوەنی: رۆستەم ئەرسەلان ، لێپرسراوی : محەمەد ئۆزون ، سکرتێری : رۆستەم ئۆزگور • گۆڤارێکی مانگانەی چەپڕەوە ، بەشێکی کوردی و بەشێکی تورکی‌یە • ژمارە یەکی وتارێکی دەربارەی شێخ سەعیدی پیران بڵاوکردۆتەوە • ژمارە دوی ٢١ی نیسانی ١٩٧٦ بڵاوبۆتەوە • هەر ئەو دوو ژمارەیەیم دیوە کە هەر یەکەیان ١١٢ لاپەڕەیە • گۆڤارێکی دەوڵەمەندە • (٢٤×١٥,٥سم)ە •

« عیراق »
بەغدا
ژمارە یەکی : ١٩٧٧/٣/٢١

لای ناوەکەیەوە نوسراوە : «پاشکۆی رۆژنامەی عیراقە بە زمانی کوردی دەردەچێت» • «سەرنوسەر صالح حیدری» • (٢٨×٤١سم)ە •

« شۆڕشی کشتوکاڵی »
بەغدا
ژمارە یەکی : کانونی دووەمی ١٩٧٨

ئەنجومەنی باڵای کشتوکاڵ دەری‌دەکات • لەسەر بەرگەکەی نوسراوە پاشکۆی گۆڤاری «الثورە الزراعیە»یە کە دوکتۆر عەبدولوەهاب ئەلداهری سەرنوسەری‌یە • بڕیارە هەر سێ مانگ جارێك دەرچێت • ژمارە یەکی ٥٤ لاپەڕەیە و بە وێنە و نیگاری رەنگاوڕەنگ رازێنراوەتەوە • (٢٨×٢١سم)ە •

« تيگەيشتنى راستى » (فهم الحقيقة)
وموقعها في الصحافة الكردية

أولى الانكليز الدعاية جانبا كبيرا من اهتمامهم في سنوات الحرب العالمية الاولى محققين من خلالها مكاسب لعبت دورها الواضح في تسهيل مهام قواتهم العاملة في ميادين القتال ، وقد اعترف بذلك كبار مسؤوليهم [١] . وما ان احتل الانكليز البصرة في بداية الحرب حتى حولوها الى قاعدة لانطلاقاتهم العسكرية اللاحقة ومركزا لنشاطهم الاعلامي في آن واحد . ولم يستهدف الانكليز من نشاطهم الاعلامي منذ أن دخلوا البصرة العراق وحده ، بل انهم خصصوا جانبا كبيرا منه لنشر دعاياتهم في المناطق الايرانية المجاورة [٢] .

بعد احتلال الانكليز لمدينة بغداد في آذار ١٩١٧ توسع نشاطهم الاعلامي بشكل ملموس . فاصدروا في ٤ تموز من العام نفسه جريدة «العرب» اليومية التي ادعوا بانها « عربية المبدأ والغرض ينشئها في بغداد عرب للعرب »[٣] .

---

(١) راجع :
Lloyd George, The truth about Peace Treaties, Vol. II, London, 1938, P. 1118.

(٢) كان مجال العمل الدعائي للانكليز داخل ايران نفسها محدوداً ذلك لان الشاه اعلن في ٢ تشرين الثاني عام ١٩١٤ حياد بلاده . ومع ان قرار الشاه هذا ظل مجرد حبر على ورق لان بلاده قد تحولت الى ميدان للنشاط العسكري لاربع دول متحاربة هي الامبراطورية العثمانية وانكلترا وروسيا والمانيا ، مع ذلك فان مجال اصدار الصحف والمنشورات ظل محدوداً بالنسبة للانكليز وغيرهم مما دفعهم الى اصدار عدد من الصحف والنشرات باللغة الفارسية في العراق .

(٣) وردت هذه العبارة تحت اسم كل عدد من جريدة « العرب » كشعار ثابت لها .

وقد أدت هذه الجريدة ما وضع لها من واجبات بذكاء ونجاح غير قليل [٤] .

خطا الانكليز خطوتهم الدعائية الواسعة التالية مع بزوغ العام ١٩١٨ . ففي الاول من كانون الثاني من ذلك العام أصدروا في بغداد ثلاث جرائد هي ((Baghdad Times)) الانكليزية و «ايران» الفارسية و «تيگه‌يشتنى راستى» (فهم الحقيقة) الكردية . وهي جميعها كانت مكرسة لتحقيق غايات متشابهة وان اختلفت الواحدة منها عن الاخرى بعض الشيء فيما اتبعت من أساليب اقتضتها الظروف المتباينة للمناطق التي كانت تنشر فيها . فقد شددت «ايران» ، مثلا ، من هجماتها على الالمان والعثمانيين وعلى عملائهما من أمثال قاسموس وحاولت تحريض العشائر الايرانية المختلفة ضد العشائر الموالية لاعداء الحلفاء مع التأكيد على المصالح النفطية الانكليزية في جنوب ايران .

في تعليق لها على صدور هذه الجرائد كتبت «العرب» تقول : « وفي مناسبة تبلج السنة الجديدة ظهرت في بغداد ثلاث جرائد اخرى الواحدة تعرف بالاوقات البغدادية وهي انكليزية اللغة يومية الظهور ، والثانية « تيگه‌يشتنى راستى » بالكردية ومعناها فهم الصدق [٥] والثالثة «ايران» فارسية . والانكليزية في أربع صفحات وكل من الكردية والفارسية صحيفتين. وهذه الجرائد تمثل الامم المنتشرة في هذه المدينة من عرب وانكليز وكرد و فرس وقد شجعت الدولة البريطانية كل امة لتنشيء لها ما ينوب عنها في الفكرة والاماني » [٦] .

---

(٤) ظلت « العرب » تصدر حتى أواخر ايار عام ١٩٢٠ حيث توقفت لتحل محلها جريدة « العراق » .

(٥) الاصح « فهم الحقيقة » .

(٦) « العرب » ، العدد السادس ، ٧ كانون الثاني ١٩١٨ .

احتلت هذه الجرائد ، مع ماكان يصدرها الانگليز من نشرات دوريـة بلغات مختلفة ، مكانة بارزة لا في النشاط الاعلامي للانگليز في سنوات الحرب العالمية الاولى فحسب بل كذلك في تاريخ الصحافة العراقية لانها ـ بغـض النظر عن أهدافها ـ كانت تشكل تحولاً نوعيا في جوانب عديدة ومهمة لمهنة الصحـافة .

ينتظر مجمل النشاط الاعلامي الانگليزي خلال سنوات الحرب العالمية الاولى في العراق البحث الجدي والتقصي العميق لان من شأن ذلك القـاء أضواء على جوانب عديدة مهمة من تاريخ العراق وما رافق الحرب العالميـة الاولى من أحداث وتطورات وسياسة الانگليز ازاء المنطقـة في تلك الفترة الحساسة . واذا كانت الجرائد الاخرى ، ولا سيما «العرب» ، قد وجدت لها بعض الانعكاسات في العديد من الدراسات التاريخية والبحـوث المكرسـة للصحافة العراقية فان «تيگەيشتنى راستى» لم تجد لها حتى الان سـوى اشارات غامضة ومقتضبة للغاية في عدد قليل جدا من الدراسات البيبليوغرافية التي لم تحدد أي منها تاريخ صدور الجريدة بشكل صحيح [٧] ، دعك عـن أهميتها .

يكمن فيما سبق السبب الاساس لتأليف هذا الكتـاب : « تيگەيشتنى

(٧) اشار الاستاذ علاءالدين سجادي الى صدور هذه الجريدة لاول مرة في العام ١٩٥٢ بهذا الشكل : « تيگەيشتنى راستى كانت جريدة اسبوعية سياسية اجتماعية اصدرها الاحتلال الانكليزي ببغداد في العام ١٩١٨ . يصادف العدد ٢ من هذه الجريدة ١١ آذار ١٩١٨ ، ولا اعرف كم عدداً صدر منها » . وقد اعاد نفـس القول في الطبعة الثانية من كتابه ، التي صدرت في العـام ١٩٧١ (راجع : علاءالدين سـجادي ، مێژوى ئەدەبى كوردى (تاريخ الادب الكردي) ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٥٢ ، ص ٥٥٢ ـ ٥٥٣ ؛ الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧١ ، ص ٦١١) . ولم يضف احد من الذين كتبوا من بعده عن الصحافة الكردية شيئا جديا او جديدا على ما ذكره هو .

راستى ــ فهم الحقيقة ــ وموقعها في الصحافة الكردية » .

يتألف الكتاب من مقدمة وخمسة فصول مع ملحقين . تعرض المقدمة فكرة عامة عن الدراسات القليلة التي كرست لبحث جوانب مختلفة من تاريخ الصحافة الكردية باللغات الكردية والعربية والانكليزية والروسية وغيرها مع تأكيد خاص على الذين تطرقوا في بحوثهم الى جريدة « تيگەيشتنى راستى » وتصحيح ما ورد فيها من أخطاء بصددها .

أما الفصل الاول «صفحات من تاريخ الصحافة وأهميتها» فهو عبارة عن مدخل عام يبين ، كما يبدو من عنوانه ، تاريخ الصحافة وأهميتها في حياة الشعوب . وقد وردت فيه معلومات جديدة عن هذه المهنة الخطيرة وذلك بالاستناد الى عدد غير قليل من المصادر الحديثة .

ويستهدف الفصل الثاني «نبذة من تاريخ الصحافة الكردية» تقديم صورة مركزة عن واقع الصحافة الكردية منذ نشأتها ، مما يعتبر ضروريا لتحديد العامل الاساس الذي دفع بالانكليز لاصدار جريدة « تيگەيشتنى راستى » من حيث ان الكرد قد بلغوا قبل الحرب بفترة غير قصيرة مستوى غدا من الممكن والضروري مخاطبتهم بلغتهم عن طريق الصحافة . كما ان عرض ذلك التاريخ الذي سبق وأتبع صدور «تيگەيشتنى راستى» لهو أمر ضروري لتحديد موقع هذه الاخيرة في الصحافة الكردية بشكل عام .

يحتوي الفصل الثاني على معلومات ومقارنات واستنتاجات جديدة بصدد ظهور «كردستان» أول صحيفة كردية والعوامل التي جعلت من مدينة القاهرة ، دون غيرها ، المكان الانسب لميلادها . فلم يكن بوسع محاولات المثقفين الكرد لاصدار جريدة ناطقة باسمهم داخل الامبراطورية العثمانية ان تؤدي الى نتيجة ايجابية في ظل حكم السلطان عبدالحميد الثاني . فاستغل هؤلاء التناقضات الانكليزية ــ العثمانية التي خلقت ظروفا مواتية في مصر

لاصدار جريدة تنطق بلغات شعوب الامبراطورية العثمانية وتعادي حكم السلطان عبدالحميد المتخلف . وعلى هذا الاساس فقد تحولت مصر الى أحد المراكز الرئيسة للنشاط الاعلامي للقوى المعارضة داخل الامبراطورية العثمانية، بما في ذلك الاوساط الثورية التركية التي كانت تمثلها يومذاك جمعية الاتحاد والترقي . ويكمن في ذلك السبب الرئيس الذي تفاعلت معه عوامل اخرى مساعدة جعلت بمجموعها من صدور أول صحيفة كردية في القاهرة يوم ٢٢ نيسان ١٨٩٨ أمرا ممكنا .

تحتل جريدة «كردستان» مكانة جد بارزة في تاريخ الصحافة الكردية لالكونها أول صحيفة كردية فقط ، بل كذلك لما تميزت به من طابع ديمقراطي متقدم واضح ولما عالجت من مواضيع حيوية مختلفة باسلوب سلس رصين ، منها الموقف الصائب الذي اتخذته من المؤسسة المتخلفة التي أسسها السلطان عبدالحميد من رجال العشائر الكردية باسم «فرسان الحميدية» وتطرقها للارمن وترحيبها بافكار الاتحاديين ومعالجتها لمسائل الادب والتعليم وماشاكل.

مع انتصار ثورة الاتحاديين في العام ١٩٠٨ بدأت مرحلة جديدة في تاريخ الصحافة الكردية كما كان عليه الامر بالنسبة لجميع شعوب الامبراطورية الاخرى . وبالرغم من ان هذه المرحلة لم تدم طويلا الا انها تمخضت عن نتائج مهمة على طريق تطور تلك الصحافة شكلا ومضمونا . وقد عالج الفصل الثاني هذا الموضوع من جوانبه المختلفة وبالاستناد الى مضامين عدد من أندر الجرائد والمجلات الكردية التي تعود الى تلك الفترة والتي لم يسبق لاحد التطرق اليها ، وقد اعطى ذلك ايضا امكانية تصحيح العديد من الهفوات الواردة في بعض البحوث البيبليوغرافية المكرسة للصحافة الكردية [٨] .

---

(٨) لاينتقص ذلك ، دون شك ، من أهمية الجهود الجليلة التي بذلها عدد من الكتاب لعرض صفحات من تاريخ الصحافة الكردية . فان الموضوع بحد ذاته يدخل ضمن المسائل العلمية المعقدة نظرا لتبعثر وضياع اعداد معظم الجرائد والمجلات الكردية المبكرة ؛ واحيانا حتى المتاخرة منها .

بالرغم من جميع الصعوبات قطعت الصحافة الكردية بعد الحرب العالمية الاولى شوطا لابأس به على طريق التطور ، ولاسيما في العراق. وفي الفصل الثاني نماذج عديدة ومقارنات مختلفة تبين أهم جوانب ذلك التطور . وهنا أيضا حاول الكتاب تصحيح بعض الاخطاء التي وقع فيها مؤلفون آخرون . وينتهي الفصل الثاني بتحديد أهم خصائص الصحافة الكردية بشكل عام .

يحمل الفصل الثالث من الكتاب عنوان «متى وكيف ولم صدرت تێگەیشتنی راستی» ، وهو يركز في مدخله على الاهتمام البالغ الذي أولاه الكولونياليون ومن بعدهم الاستعماريون لجعل الصحافة أداة فعالة من أدوات عملهم المتشعب بين شعوب العالم الثالث . وكان من الطبيعي ان يكتسب هذا الامر طابعا أكثر جدية خلال سنوات الحرب العالمية الحاسمة مما وجد له انعكاسات واضحة على نشاط الانكليز الاعلامي في العراق والذي كانت « تێگەیشتنی راستی» واحدة من ثماره .

لاتحمل « تێگەیشتنی راستی » اسم أي شخص من الذين اسهموا في الاشراف عليها أو في تحرير مواضيعها . ولا توجد اشارة الى مثل هذا الامر في المراجع التي تطرقت الى هذه الجريدة بشكل أو باخر أو في المصادر التي عالجت موضوع الصحافة العراقية أو النشاط الاعلامي للانكليز في العراق خلال سنوات الحرب . وتوضيح هذا الامر شكل عقدة استوجبت البحث في مختلف المظان والاتصال بمختلف الشخصيات الثقافية والمسؤولة التي عاصرت الحرب العالمية الاولى [٩] . مع ذلك اعتمد استجلاؤه بالاساس على بعض القرائن والمقارنات المنطقية . فمن الطبيعي ان امر الاشراف على هذه الجريدة

---

(٩) من بين الذين اتصل بهم المؤلف الاستاذ توفيق وهبي والضابط السياسي السابق المهتم بالدراسات الكردية س. ج. ادموندس صاحب كتاب ((Kurds, Turks and Arabs. Politics, travel and research in North—Eastern Iraq)), London, 1957.

قد عهد الى أحد المسؤولين الانكليز • واننا لم نجد من بين هؤلاء في فترة صدور « تيگەیشتنی راستی » شخصا اولى للاضطلاع بهذه المهمة اكثر من الميجر سون من بين جميع المسؤولين الانكليز العاملين في الساحة العراقية • فقبل كل شيء كان سون اكثر الانكليز اطلاعا على المناطق الكردية ، عمل وعاش فيها موظفا ثم متنكرا قبل اندلاع نيران الحرب العالمية الاولى بفترة طويلة • وقد كرس العديد من المؤلفات لدراسة حياة الشعب الكردي ولغته وعاداته وتقاليده الاجتماعية • فقبل الحرب بسنوات نشر في لندن دراسات عديدة عن قواعد اللغة الكردية ولهجاتها [١٠] وأصدر الطبعة الاولى لكتابه المعروف «رحلة متنكر الى ميسوبوتاميا وكردستان» [١١] • ثم انه كان يجيد اللغة الكردية بطلاقة جعلت من المؤرخ الكردي المعروف محمد أمين زكي يقول عنه : «يعرف هذا الفاضل اللغة الكردية كأحد ابنائها ، بل انه اعلم بها من كثير من علماء الكرد انفسهم » [١٢] • وكمثال جدير على مدى تمكن الميجر سون من اللغة الكردية نذكر انه ترجم اليها عددا من آيات القرآن الكريم ترجمة واضحة ومفهومة نشرها في احدى الجرائد الكردية القديمة [١٣] ، وهو أمر يعجز عنه الكثيرون •

الى جانب كل ما تقدم فان الميجر سون كان ذا باع طويل في الصحافة • فقد اشترك في تحرير جريدة ((Basra Times))التي أصدرها الانكليز منذ

---

(١٠) بما في ذلك كتابه :
((Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language)), London, 1913 (13 + 289 PP.).

(١١)
B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1912 (Second edition, 1926, 421 PP.).

(١٢) محمد امين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٦ ، ص ٣٢٥ .

(١٣) «پێشکەوتن» (التقدم) ، السليمانية، العدد ٢٥، ١٤ تشرين الاول ١٩٢٠ .

احتلالهم العراق الجنوبي [١٤] . ووجد ذلك انعكاسا واضحا له في مستوى « تيگەیشتنی راستی » كما نوضحه فيما بعد . وأخيرا فان محتويات الجريدة نفسها تشير بوضوح الى ان جانبا كبيرا منها قد حرر من قبل شخص له مستوى مثقف وتفكير مسؤول انكليزي .

هذه الادلة مع غيرها التي وردت تفاصيلها ضمن الفصل الثالث تبين بشكل لا لبس فيه ان الميجر سون هو المسؤول الانكليزي الذي أشرف على اصدار « تيگەیشتنی راستی » . ومن الجدير بالذكر هنا انه ما ان وضعت الحرب العالمية الاولى أوزارها حتى أصدر سون في السليمانية جريدة اخرى كردية باسم «پێشکەوتن» (التقدم) التي لاتختلف عن « تيگەیشتنی راستی » اسلوبا ونهجا ومستوى بل وحتى حجما .

ولكن لم يقتصر تحرير «تيگەیشتنی راستی» على شخص واحد . فقد انعكس اسلوب وتفكير مثقف شرقي في جانب كبير من محتويات الجريدة . وتشير مجموعة من الدلائل الى ان المحرر الثاني في «تيگەیشتنی راستی» كان الاديب شكري الفضلي . فقبل الحرب كان جمال‌الدين بابان المثقف الكردي الوحيد في العراق الذي طرق باب الصحافة القومية عندما أصدر في شباط ١٩١٤ أول مجلة كردية ـ تركية عراقية باسم « بانگکرد » (نداء الكرد)[١٥]، الا انه اضطر لوقف نشاطه الصحفي مع اندلاع نيران الحرب وسوقه الى ميادين القتال . أما شكري الفضلي الذي كان يسيطر على ناصية اللغة الكردية وله فيها قصائد ومساجلات شعرية والذي عرف بنشاطه الصحفي [١٦]

---

(١٤) راجع :
A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia 1914—1917. A personal and historical record, London, 1930, P. 73.

(١٥) صدرت منها خمسة اعداد فقط ، وكان كل عدد منها يتكون من ٢٤ صفحة .

(١٦) كتب شكري الفضلي في صحيفتي «التعاون» و «الزهور» اللتين كانتا تصدران في بغداد قبل الحرب .

وبكتاباته عن الكرد وتقاليدهم قبل الحرب(١٧) ، فقد ظل في بغداد واسهم في تحرير جميع الجرائد التي أصدرها الانكليز باللغتين العربية والفارسية . وقد أشار رفائيل بطي الذي يعتبر من رواد الصحافة العراقية المعروفين وكان صديقا ومعاصرا لشكري الفضلي ، أشار بشكل عابر الى اشتراك الاخير في تحرير «تيگەيشتنى راستى» (١٨) . وفي رده على استفسارنا اعرب س. ج. أدموندس عن رأيه في احتمال اشتراك شكري الفضلي في تحرير هذه الجريدة (١٩) .

استهدف الانكليز من اصدارهم لجريدة « تيگەيشتنى راستى» تحويلها الى اداة اضافية لكسب الشعب الكردي الى جانبهم ولابعاده عن كل تأثير لاعدائهم ولاسيما العثمانيين.وقد ظهر ذلك جليا في الجانب الاكبر من محتويات الجريدة بدء بعددها الاول والى آخر عدد صدر منها . ففي العدد الاول منها نشرت «تيگەيشتنى راستى» مقالة بعنوان «حسنات حكومة بريطانيا العظمى للعراق» اكدت فيها على ما جلبه العثمانيون من مساوىء للبلاد جعلتها في «حزن مستمر» الى أن «بعث الله عز وجل بريطانيا العظمى للعراقيين فانقذتهم من الحكومة (الاتحادية ـ ك. م.) الظالمة ومن قيودها وسلاسلها» ، فان من دأب الانكليز انهم « ينظرون الى الحق والحقيقة بمنظار القانون والعدالة » لذا نرى كيف «تحولت الاراضي التي تركت بورا تحت وطأة الظلم الى مزارع خضراء يانعة » ، وقد تم توزيع «كميات كبيرة من الحبوب على الفلاحين مما

---

(١٧) راجع : شكري الفضلي ، الكرد الحاليون ، ـ «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٢٣٤ ـ ٢٤٢ ؛ الجزء السادس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، ص ٣٠٧ـ٣١٣.

(١٨) راجع : رفائيل بطي ، شكري الفضلي (١٨٨٢ـ١٩٢٦) ، ـ «لغة العرب»، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ ، ص ٢٣ـ٢٤ .

(١٩) ورد ذلك في رسالة الاستاذ توفيق وهبي للمؤلف والتي تحمل تاريخ ٢٠ كانون الثاني ١٩٧٧ .

يسر لهم العمل » فغدا « الجميع يقضون حياة ذهبية » بفضل الانكليز وجهدهم [٢٠] .

هكذا فان اسم الجريدة جاء مطابقا تماما لاهدافها المرسومة التي تركزت على جعل الكرد «يفهمون حقيقتين» نابعتين من وجهة نظر انكليزية بحتة ـ حقيقة بريطانيا الناصعة والحقيقة القاتمة لاعدائها . وكانوا يتمنون من ذلك تحويل « تێگەیشتنی راستی » ، مع جريدة «العرب» [٢١] ، الى وسيلة مؤثرة لاظهار « عظمة بريطانيا » ولقطع خط الرجعة على العثمانين والحط من سمعتهم باسلوب يؤدي الى «التخلص من شرهم» بحيث لايعود العراقيون يسمعون «اسمهم القبيح» مرة اخرى وذلك في سبيل ان «تحيا حكومة بريطانيا العادلة» و «يهلك الاتراك الظالمون» لانهم «قلبوا النعيم بؤسا ، والسعادة شقاءا ، والخصب جدبا ، والعمران خرابا » [٢٢] . بينما « ان بريطانيا العظمى ... ستقوم ، بعد ان تخرج من الحرب ظافرة ، بانقاذ شعوب الشرق قاطبة ، ولاسيما عرب العراق وماحوله وكردهما ، من المآسي وتسعدهم بالانعتاق والحرية والاتحاد اذ ان تحقيق مثل هذه المطالب المقدسة محال دون مساعدة حكومة عادلة منصفة مثل بريطانيا العظمى » [٢٣] .

حاول الانكليز استغلال «تێگەیشتنی راستی» للضرب على أوتار العاطفة الدينية والشعور القومي للجماهير الكردية باسلوب من شأنه اثارة الضغائن ضد العثمانين الذين لايمكن ان يكون الوقوف بوجههم متعارضا مع القيم الاسلامية ، كما أكدت الجريدة مرارا . لذا فان العديد من مقالاتها

(٢٠) « تێگەیشتنی راستی » ، العدد الاول ، كانون الثاني ١٩١٨ .
(٢١) غالبا ماتلتقي مضامين الجريدتين بل وحتى عناوينهما (راجع : الهامش رقم ٣٠) .
(٢٢) راجع « تێگەیشتنی راستی » ، ٥ و ١٢ و ٢٦ كانون الثاني و ٥ و ١٩ شباط ١٩١٨ ؛ «العرب» ، ١٢ و ١٧ كانون الثاني ١٩١٨ .
(٢٣) « تێگەیشتنی راستی » ، ١٢ كانون الثاني ١٩١٨ .

تحمل مثل هذه العناوين : «انكلترا والاسلام» [٢٤] و « الترك الاتحـاديون مضرون بالاسلام» [٢٥] و «الحكومة العثمانية مغايرة للشرع» [٢٦] و « هـل بقي شيء لم يفعله الاتحاديون بالاسلام » [٢٧] .

في جميع هذه المقالات ، كما في غيرها ، حاولت « تيگەيشتنى راستى » اظهار الاتحاديين في ثوب الخارجين على الدين مما يجعل مناهضتهم فرضا على كل المخلصين « باعتبار حكومتهم غير شرعية » ولان الكفر بلغ بهم حد انهم «ينفرون من سماع اسم محمد صلوات الله عليه ، بينما اذا سمعوا أسماء أنور وطلعت وجمال فانهم يصلون ويسلمون »[٢٨] . وبالمقابل فقد أجهدت « تيگەيشتنى راستى » نفسها لاظهار الانكليز كمدافعين امناء عن الاسلام بحيث لا مناص من الوقوف في صفهم . فان « من يرجع الى التأريخ » يرى جلياً كيف ان « حكومة بريطانيا العظمى هبت مراراً لمساعدة الاسلام » وانها «قامت من أجل المسلمين بانقاذ الحكومة التركية مرات عديدة من موت أكيد» وحتى في هذه الحرب فان « حكومات بريطانيا وفرنسا و روسيا » فكرت بالمسلمين و « من اجلهم نصحت الحكومة التركية بان تقف على الحياد ... لكن الاتحاديين الذين يرومون امحاء العرب والكرد ... لم يصغوا الى مثل هذا الكلام » . والدليل الآخر على حب بريطانيا الجامح للاسلام والمسلمين لدى « تيگەيشتنى راستى » هو « ذلكم النعيم » و « تلكم السعادة » التي تتمتع بها «شعوب اسلامية كثيرة» في ظل الانكليز الوارف ، بينما ، « والكل يعرفون ذلك » ، تعمل « المانيا بدأب من أجل محو المسلمين » لانها « عدوة

---

(٢٤) « تيگەيشتنى راستى » ، ١٢ شباط ١٩١٨ .
(٢٥) « تيگەيشتنى راستى » ، ٢٥ آذار ١٩١٨ .
(٢٦) « تيگەيشتنى راستى » ، ٢٠ آيار ١٩١٨ .
(٢٧) « تيگەيشتنى راستى » ، ٣ حزيران ١٩١٨ .
(٢٨) « تيگەيشتنى راستى » ، ٢٠ آيار ١٩١٨ .

للاسلام» [٢٩] . ومما يجدر بالذكر في هذا المجال وجـود تشابه كبـير بين محتوى جريدتي « العرب » و « تيگەيشتنى راستى » من حيث معالجتهما لهذا الموضوع ، ولا يستبعد ان الأخيرة كانت تنشر احياناً مقالات مترجمة عن الاولى[٣٠] .

ومن الطريف ان نشير الى ان « تيگەيشتنى راسـتى » نشرت أسماء العديد من الضباط والمسـؤولين الانگليز الذين تركوا المسـيحية واعتنقوا الاسلام ديناً ونبذوا أسـماءهم السابقة ليتخذوا لهم أسماء عربية ـ اسلامية شائعة [٣١] .

بالامكان ايراد امثلة كثيرة تبين اسلوب « تيگەيشتنى راستى » في اثارة الشعور القومي الكردي باتجاه يخـدم مصالح بريطانيا في الحرب العالميـة الاولى ، فان مقالات الجريدة كانت تؤكد باستمرار وباسلـوب مثـير ومناور ذكي على ان تحقيق طموحات الكرد انما يعتمد على بريطانيا وحدها مما يحتم « تقدير صداقة الانگليز » وعدم « الاتيـان بعمل يفضي الى ندم أبدي » ولاسيما ان « الانگليز أصدقاء للكرد اكثر من أي شعب آخر » فهم «عشاق بسالتهم » ويحبونهم « اكثر حتى من أهالي بغداد » الذين « أصبحوا بفضلهم ينعمون برفاه الحياة » لان ما انجزه الانگليز في هذه المدينة خلال عام واحد « ما كان بمسـتطاع الترك انجازه خلال ٥٠٠ سـنة » بل ان العثمانيين « لم يستطيعوا خلال كل عهدهم ضمان ساعة واحدة من تلك السعادة التي يتمتع

---

(٢٩) « تيكەيشتنى راستى » ، ١٢ شباط و ٢٢ نيسـان ١٩١٨ .

(٣٠) هذه عناوين بعض الافتتاحيات الواردة في جريدة «العرب» والتي تشبه الى حد كبير المواضيـع التي كانت تعرض في «تيكەيشتنى راسـتى » : «محاربة الاتراك لدين الاسلام» («العرب» ، ٢١ آذار ١٩١٨) ؛ « انتهاك الاتراك لدين الاسلام » («العرب» ، ١ آذار ١٩١٨) ؛ « انتهاك الاتحاديين لقدسيات الاسلام» (٢٥ اذار ١٩١٨) ؛ «الترك في نظر الالمان» (٨ نيسـان ١٩١٨) ؛ « حول رزء الترك» (٢٦ تشرين الاول ١٩١٨) .

(٣١) « تيكەيشتنى راستى » ، ١٢ كانون الثاني ١٩١٨ .

بها الاهلون في العراق وفلسطين منذ أول يوم وطأت فيه أقدام الجيش الانكليزي أراضيهما » لذا عبرت الجريدة عن ثقتها التامة بان « أبناء الشعب الكردي لن ينخدعوا باكاذيب » العثمانيين و « يضعون أيديهم بايدي الانكليز وينقذون انفسهم من مظالم الترك لينهمكوا في اعمار أصقاعهم »(٣٢) ، خاصة وان « حكومة بريطانيا المعظمة تسعى لسعادة الكرد » (٣٣) .

ان « تيگەیشتنی راستی » طافحة بامثلة معبرة اخرى كثيرة تبين جميعها كيف وباي اتجاه كان يعمل الانكليز لكسب الكرد وتحريكهم ضد اعدائهم(٣٤) وقد غدا هذا الاخير أمراً ملحاً بالنسبة للانكليز أكثر فأكثر مع مرور الأيام وكنتيجة منطقية للتغيرات التي طرأت على تناسب القوى في العلاقات الدولية خلال السنتين الأخيرتين للحرب . فقبل صدور « تيگەیشتنی راستی » تمكنت القوات الانكليزية من تثبيت أقدامها في أجزاء حساسة من الشرق الاوسط بما فيها مناطق مخصصة للفرنسيين بموجب اتفاقية « سايكس ـ پيكو » السرية . ومنذ شباط ١٩١٧ بدأت تغييرات حاسمة تهدد النظام القيصري الروسي الذي زال من الوجود نهائياً في تشرين الثاني من العام نفسه . دفع كل ذلك بحكام لندن الى اجراء تغييرات لا في حساباتهم التكتيكية فحسب بل وفي أهدافهم الستراتيجية كذلك . فاصبح التوجه باسرع مايمكن والى أقصى ما يمكن شمالا سمة بارزة من نشاطات الانكليز في العراق ، ولا سيما في السنة الأخيرة من الحرب . وهذا كان يستوجب الاستفادة من كل قوة متيسرة اخرى لتسهيل مهمة تقدم القوات الانكليزية التي لم يكن في الامكان رفع طاقتها بعد ان أخذت تربو على حوالي المليون في ميادين الشرق

---

(٣٢) « تيگەیشتنی راستی » ، ٢٣ شباط و ١٣ أيار و ٢ حزيران ١٩١٨ .

(٣٣) هذا هو عنوان افتتاحية العدد ٣٢ من الجريدة (راجع : « تيگەیشتنی راستی» ، ١٠ حزيران ١٩١٨) .

(٣٤) وردت تفاصيلها ضمن الفصل الثالث من الكتاب .

الأوســط [٣٥] .

جراء ذلك ازداد اهتمام الانكليز لكسب رؤساء العشائر الكردية ولحثهم على حمل السلاح ضد العثمانيين مما وجد له انعكاساً واضحاً على صفحات « تيگەيشتنى راستى » باسلوب لم يخل من ذكاء واثارة وخبث . وبالنسبة للنقطة الاخيرة يكفي القول ان الأدبيات السياحية التي دونها البريطانيون الذين زاروا المناطق الكردية في العراق قبل الحرب مليئة بصورة روماتيكية ، الا انها مخيفة للغاية ، عن عشيرة الهموند ، جاء تجسيدها في كتاب « رحلة متنكر في ميسوبوتاميا وكردستان » للمشرف على الجريدة الميجر سون باسلوب لم يبلغه غيره [٣٦] ، ومع ذلك نرى « تيگەيشتنى راستى » تتغنى بمآثر الهموند كخير دليل على شجاعة الكرد واقدامهم فكتبت ما نصه :

« لا داعي لكي نبتعد كثيراً . فقبل سنوات مضت أذلت عشيرة الهموند الكردية عساكر الترك والعجم مراراً . واليوم لا نريد منكم انتم يا أحفاد هؤلاء الميامين سوى ان تكونوا حريصين على صداقة الانكليز ... »[٣٧] .

وبالاسلوب نفسه خاطبت « تيگەيشتنى راستى » العشائر الكردية الاخرى ورؤساءها . ففي افتتاحية عددها التاسع عشر « ماذا على رؤساء الكرد ان يفعلوا ؟ » اطناب كثير لماضي الكرد الذين « لم يخضعوا في أي عهد » للعثمانيين ، مما يدعو الى العجب لـ « انهم لم يتحركوا بعدُ » مع كونهم « أشجع من أقوام اخرى كثيرة » . ثم تذكر الجريدة أسماء عدد من المتنفذين الكرد المعروفين « الذين لم يهابوا » العثمانيين « يوماً ما » ورؤساء

---

(٣٥)
Lloyd George, Op. Cit., Vol. II, PP. 1031, 1061.

(٣٦) راجع :
E.B. Soane, Op. Cit., Second ed., PP. 164, 179 — 182, 287 — 288.

(٣٧) « تيگەيشتنى راستى » ، ٢٣ شباط ١٩١٨ .

« عشيرة الجاف الكبيرة التي لا تعترف بوجود الحكومة العثمانية وأفرادها مسلحون باسلحة جيدة » ورؤساء البشدر ومنگور « الذين لم يقدر عليهم العثمانيون بمدافعهم وجندهم » ورؤساء آخرون تطلب منهم الجريدة اثارة « حركة واسعة » ضد الاتحاديين والالمان [٣٨] ، ينالون خلالها ، دون شك كل المساندة من الانكليز ، كما أكدت مراراً [٣٩] ، خاصة وان « حكومة بريطانيا العظمى تسعى من أجل الكرد » (عنوان افتتاحية العدد ٣٢)[٤٠] .

في « تيگەيشتنى راستى » نماذج اخرى كثيرة تحرض العشائر الكردية باساليب شتى على حمل السلاح ضد العثمانيين وللانضمام الى جانب القوات الانكليزية وردت تفاصيلها ضمن الفصل الثالث الذي عرض ، في الوقت نفسه ، ما أبدته الجريدة من اهتمام لابراز انتصارات القوات العربية في الحجاز وسوريا ومحاولاتها جعل ذلك نموذجاً يُقتدى به . وقد حاولت « تيگەيشتنى راستى » في هذا المجال كذلك استغلال العواطف الدينية والشعور القومي للجماهير الكردية . فان العرب « بدأوا يتداركون وضعهم منذ سنوات تحت ضغط الاتحاديين» وأوشكوا ان يبلغوا مآربهم « بالتضحية.. فاقاموا حكومة عربية في أرض الحجاز الطاهرة باعثين بها اسم قحطان وقريش ... » وهي تستظل « براية رسول الله » وبفضلها « أصبحت الكعبة بيد حفيد النبي حسين الثاني » الذي « أصبح اليوم ملكا معظما للعرب وپادشاهاً شرعياً للمسلمين » فاعلن الجهاد المقدس « الذي قوبل من المسلمين بحماس » وبدافع منه « انفصل نجله الطاهر فيصل عن العثمانيين » لان جميع توسلاته بهم « للرفق بالنساء والاطفال » لم تجد نفعاً ، وبين الكرد « يوجد

(٣٨) « تيگەيشتنى راستى » ، ١٥ آذار ١٩١٨ .
(٣٩) راجع مثلا العدد السابع عشر ، ٢٣ شباط والعدد الثامن عشر ، ٢ آذار ١٩١٨ .
(٤٠) « تيگەيشتنى راستى » ، ١٠ حزيران ١٩١٨ .
(٤١) « تيگەيشتنى راستى » ، ٨ كانون الثاني و ٢٣ شباط و ٥ آذار ١٩١٨ .

كثير من الرؤساء » الذين يستطيعون الوقوف « مثل السلطان حسين » ضد الاتحاديين الذين « فقدوا قواهم ولم يبق من يخشاهم »(٤١) .

احتلت انتصارات الحلفاء ، والقوات الانكليزية بشكل خاص ، مكانة بارزة على صفحات « تيگەیشتنی راستی » التي كانت تعرض أخبار الحرب دائماً بشكل يوحي للقارىء بان المستقبل انما هو للانكليز وحدهم . واولت الجريدة نشاطات قوات الأمير فيصل اهتماماً خاصاً حتى انها كانت تكرس أحياناً جانباً كبيراً من صفحاتها لنشر الانباء الخاصة بتقدم تلك القوات منتهزة كل فرصة لربط انتصاراتها بمساوىء العثمانيين والالمان (٤٢) . كما وجدت تصريحات المسؤولين الانكليز وأقوالهم انعكاسات واضحة وذكية لها في الجريدة . فان الاعداد ٥ و ٦ و ٧ من « تيگەیشتنی راستی » مكرسة ، مثلا ، للخطاب الشهير الذي القاه لويد جورج في الخامس من كانون الثاني ١٩١٨ وللتعليق عليه كـ « خير ما نطق به مسؤول في هذه الحرب العوان » .

هكذا أدت « تيگەیشتنی راستی » ما رسم لها من دور بنجاح . وهي لم تكن أقل نجاحاً من ناحية الفن الصحفي ، خاصة اذا قيمناها في اطار التاريخ القصير للصحافة الكردية . وقد كرس لهذا الموضوع « فن الصحافة في تيگەیشتنی راستی » الفصل الرابع من الكتاب الذي وردت فيه المعلومات المتعلقة بكيفية اخراج الجريدة وحجمها والاعداد التي صدرت منها (٤٣) وما أتت به من جديد في عالم الصحافة الكردية . فان « تيگەیشتنی راستی » ، مثلا، هي أول جريدة كردية نشرت التحقيقات الصحفية والصور الزنكوغرافية والاعلانات التجارية وما شابه . ولا ينكر ان اشراف الميجر سون جعل من «تيگەیشتنی راستی» في مستوى صحفي أعلى بالقياس الى العديد من

---

(٤٢) راجع على سبيل المثال : « تيگەیشتنی راستی » ، ٣٠ أيلول ١٩١٨ .

(٤٣) صدرت من «تيگەیشتنی راستی» ٦٧ عددا مع ان العدد الاخير من الجريدة تحمل رقم ٦٥ بسبب صدور عددين خطأ تحت رقم واحد مكرر .

الجرائد الكردية التي صدرت بعدها بفترة غير قصيرة من الزمن . لذا فان الجريدة تحتل مكانة جيدة من حيث الفن الصحفي في مجمل الصحافة الكردية.

يحمل الفصل الخامس والأخير من الكتاب عنوان : « اللغة والادب والتأريخ الكردي في تيگەيشتنی راستی » . فقد اولت الجريدة هذه المسائل جانباً غير قليل من اهتمامها . وهي حاولت في معالجتها لقضايا التأريخ والادب الكرديين ربط أحداث الماضي القريب والبعيد بواقع العثمانيين واسلوب تعاملهم مع الشعوب الداخلة في الامبراطورية ، ولاسيما مع الكرد . وقد أعطت الجريدة في هذه المجالات اشياء جديدة ووقعت في أخطاء ناقشناها بشيء من التفصيل .

تتضمن خاتمة الكتاب أهم الاستنتاجات التي أصبح بالامكان التوصل اليها في ضوء ما ورد في الفصول الخمسة من الكتاب ومقدمته . فمما لاشك فيه ان الانكليز أصدروا « تيگەيشتنی راستی » لتخدم أهدافهم المحددة في المنطقة ، الا ان ذلك لاينفي حقيقة ان الجريدة تحتل مكانة خاصة في تاريخ الصحافة الكردية فناً ومضموناً . ولا يخلو الاخير من خدمات مفيدة قدمتها الجريدة لحياة الكرد الثقافية . وتتجسد أهمية الجريدة اكثر اذا علمنا أنها كانت المطبوع الوحيد الذي صدر باللغة الكردية طيلة سنوات الحرب العالمية الاولى . والى جانب كل ذلك تشكل « تيگەيشتنی راستی » مصدراً أصيلا تساعد على فهم جوانب عديدة من سياسة الانكليز تجاه المسألة الكردية في مرحلة حساسة من تاريخ الشرق الاوسط . وانها تدخل ايضاً ضمن المصادر المهمة لدراسة الاحداث التي وقعت في العراق اولا وفي المنطقة ثانياً خلال السنة الاخيرة من الحرب .

يضم الكتاب في نهايته ملحقين يتضمن الاول منهما كشفاً عاماً باسماء الجرائد والثاني باسماء المجلات الكردية حسب تأريخ صدورها مع أهم

المعلومات الخاصة بكل واحدة ، ولاسيما النادرة منها او تلك التي نشرت عنها معلومات غير صحيحة . وقد حاولنا في وضعهما الرجوع الى الاعداد الاصلية لتلك الجرائد والمجلات ، وفي حالة تعذر ذلك استعننا باهم المصادر الموثوقة. لذا يمكن اعتبار الملحقين خطوة جديدة على طريق وضع كشف بيبليوغرافي متكامل للصحافة الكردية .

سەرچـاوە

سەرچاوە بە زمانی کوردی

«بانگی کوردستان» ، کۆکردنەوە و لەسەر نوسینی : جەمال خەزنەدار ، بەغدا، ۱۹۷٤ .

تۆفیق وەهبی ، ئەسلی پیتە ڤالبی «ئە»ی شێوەی سلێمـانی ، ـ «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ۱۹۷۳ .

جمال خزنەدار ، رابەری رۆژنامەگەری کوردی ، بەغدا ، ۱۹۷۳ .

حسین عارف ، چیرۆکی هونەری کوردی ۱۹۲٥ ـ ۱۹٦۰ ، بەغدا ، ۱۹۷۷ .

« دیوانی حاجی قادری کۆیی » ، گرد و کۆ و پەخشکار گیوی موکریانی ، چاپی سێیەمین ، هەولێر ، ۱۹٦۹ .

«دیوانی حەریق» ، لە بلاوکراوەکانی مەحمود خاکی ، کەرکوك ، ۱۹٦۹ .

«دیوانی شێخ رضای طالەبانی» ، کۆکەر و چاپکەری علی الطالبانی ، بەغـدا ، ۱۹٤٦ .

«دیوانی کوردی . مستەفا بەگی صاحێب قران» ، چاپی دووەمین ، هەولێـر ، ۲٥۷۳ .

«دیوانی نالی . مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی مکایەلی» ، لێکۆلینـەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم ، پیاچوونەوەی محمدی مەلا کەریم ، بەغدا ، ۱۹۷٦ .

رەفیق حیلمی ، شیعر و ادبیاتی کوردی ، بەغدا ، ۱۹٤۱ .

«رۆژی کوردستان» ، کۆکردنەوە و پێشەکی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ۱۹۷۳ .

صالح حیدری ، لە دەفتەری یادداشتەکانی . رزگاری چۆن چـاپدەکرا ، ـ «العراق» ، ژمارە ۱٤ ، نیسانی ۱۹۷۸ .

عبدالجبار محمد جەباری، مێژووی رۆژنامەگەری کوردی، کەرکوك ـ سلێمانی، ۱۹۷۰ .

علاءالدین سجادی ، مێژوی ئەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغدا ، ۱۹٥۲ ، چاپی دووەم ، بەغدا ، ۱۹۷۱ .

د. كمال مەزهەر ئەحمەد، كوردستان لە سالەكانی شەڕی یەكەمی جیهاندا ، بەغدا ، ١٩٦٥ .
«كوردستان ـ یەكەمین رۆژنـامەی كوردی ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢» ، كۆكردنەوە و پێشەكی دوكتۆر كەمال فوئاد ، بەغدا ، ١٩٧٢ .
كوردی و مەریوانی ، دیوانی سالم ، بەغدا ، ١٩٣٣ .
مەجید عومەر ، قەلای هەولێر و پرۆژەی رێكخستنی ، هەولێر ، ١٩٧١ .
محمد امین زكی ، خلاصەیەكی تاریخی كورد و كوردستان ، جلدی اول (جزمی دوەم) ، بەغدا ، ١٩٣١ .
محمدی مەلا كەریم ، حاجی قادری كۆیی شاعیری قۆناغێكی نوێیە لە ژیـانی نەتەوەی كورد ، بغداد ، بێ .
مەسعود محەمەد ، چەپكێك لە گولزاری نالی ، بەغدا ، ١٩٧٦ .

سەرچاوە بە زمانی عەرەبی

ابراهیم عبده ، تاریخ الطباعة والصحافة في مصر خلال الحملـه الفرنســیه ، القاهرة ، ١٩٤٩ .
الدكتور ابراهیم عبده ، الصحافة في الولایـات المتحـدة . نشاتها وتطورهـا ، القاهرة ، ١٩٦١ .
احمد عبدالكریم ، الصحافة الایرانیة ، بغداد ، ١٩٧٢ .
ادموند تیلور ، سقوط الاسر الحاكمة ، ترجمة علي عزت الانصاري ، القـاهرة ، ١٩٦٥ .
الدكتور استارجیان ك. ، تاریخ الثقافة والادب الارمني ، الموصل ، ١٩٥٤ .
الدكتور بلەج شیركوه ، القضیة الكردیة . ماضي الكرد وحاضرهم ، القـاهرة ، ١٩٣٠ .
جبار جباري ، تاریخ الصحافة الكردیة في العراق ، بغداد ، ١٩٧٥ .
جون ك. م. روزنشتین ، اختراع الطباعة ، ـ «تاریخ العالم» المجلد الخامس .
الدكتور حسین عبدالقادر ، الصحافة كمصدر للتاریخ ، الطبعة الثانیة ، القاهرة، ١٩٦٠ .
حمه بۆر ، شكري الفضلي الشاعر الذی كتب للعرب والاكراد ، ـ «العراق» ، بغداد ، ١٨ اب ١٩٧٧ .
حمید احمد حمدان التمیمي ، البصرة في ظل الاحتلال البریطاني ١٩١٤ ـ ١٩٢١، رسالة ماجستیر ، بغداد ، ١٩٧٥ .
الدكتور خلیل صابات ، الصحافة استعداد ، فن ، علم ، القاهرة ، ١٩٥٩ .
خیرالدین الزركلي ، الاعلام ، الجزء الثالث ، الطبعة الثالثة ، بیروت ، بلا .

«الدراسات في الصحافة العراقية» ، بغداد ، ١٩٧٢ .
«ذكرى الامير جلادت بدرخان الثانية ، ١٨٩٧ ــ ١٩٥١» ، بيروت ، ١٩٥١ .
رفائيل بطي ، شكري الفضلي (١٨٨٢ ــ ١٩٢٦) ، ــ «لغة العرب» ، بغداد ، الجزء الاول من السنة الرابعة ، تموز ١٩٢٦ .
زاهدة ابراهيم ، كشاف الجرائد والمجلات العراقية ، بغداد ، ١٩٧٦ .
الدكتور سامي عزيز ، الصحافة المصرية وموقفها من الاحتلال الانجليزي ، القاهرة ، ١٩٦٨ .
الدكتور شاكر خصباك ، الكرد والمسالة الكردية ، بغداد ، ١٩٥٩ .
شكري الفضلي ، الكرد الحاليون ، ــ «لغة العرب» ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ ، الجزء السادس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ .
صالح حيدري ، دور الصحافة الكردية السرية في العهود الرجعية والدكتاتورية ، ــ جريدة «العراق» ، ٢١ نيسان ١٩٧٧ .
«الصحافة الكردية . صحفيون وصحفيات في حديث مع الاستاذ محمد الملا عبدالكريم » ، ــ «الراصد» ، بغداد ، العدد ٤٤ ، ٢٠ حزيران ١٩٧٠ .
ص. ك. ، المسرح الكردي والفرق المسرحية ، ــ «العراق» ، ٢٨ تشرين الثاني ١٩٧٧ .
عبدالرزاق الحسني ، تاريخ الصحافة العراقية في طبعته الثالثة الموسعة ، الجزء الاول ، صيدا ، ١٩٧١ .
عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني (١٦٣٨ ــ ١٩١٧) ، بغداد ، ١٩٥٩ .
عبدالله الجبوري ، شكري الفضلي ، ــ «البلد» ، بغداد ، ٥ مايس ١٩٦٦ .
عبدالله حسين ، الصحافة والصحف ، القاهرة ، بلا .
الدكتور عزالدين مصطفى رسول ، حول الصحافة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٣ .
فائق بطي ، اعلام في صحافة العراق ، بغداد ، ١٩٧١ .
فائق بطي ، صحافة الاحزاب وتاريخ الحركة الوطنية ، بغداد ، ١٩٦٩ .
فائق بطي ، صحافة تموز وتطور العراق السياسي ، بغداد ، ١٩٧٠ .
فائق بطي ، الصحافة العراقية . ميلادها ــ تطورها ، بغداد ، ١٩٦١ .
فائق بطي ، الموسوعة الصحفية العراقية ، بغداد ، ١٩٧٦ .
فليب دي طرازي ، تاريخ الصحافة العربية ، بيروت ، ١٩١٣ .
« الكرملي الخالد » ، وضع مقدمته وعني بجمعه وتنسيقه ونشره جورج جبوري ، بغداد ، ١٩٤٧ .
كلوديوس جيمس ريج ، رحلة في العراق عام ١٨٢٠ ، ترجمة بهاءالدين نوري ، بغداد ، ١٩٥١ .

الدكتور كمال مظهر احمد ، اول مدرسة كردية في ايران ، ـ «التاخي» (صفحة «الثقافة الكردية» ـ ٨ ـ) ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣ .
الدكتور كمال مظهر احمد ، جمعية هاوار ومجلة پشكو ، ـ «التاخي» (صفحة «الثقافة الكردية» ، العدد ـ ١٧) ، ـ «التاخي» ، ١١ شباط ١٩٧٤ .
الدكتور كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، ١٩٧٧ .
كوركيس عواد ، الاب انستاس ماري الكرملي . حياته ومؤلفاته (١٨٦٦-١٩٤٧)، بغداد ، ١٩٦٦ .
كوركيس عواد ، المخطوطات التاريخية في مكتبة المتحف العراقي ، بغداد ، ١٩٥٧ .
محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها ، نقله الى اللغة العربية الملا جميل الملا احمد الروزبياني ، بغداد ، ١٩٥١ .
محمد امين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، ترجمة محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٦ .
محمد امين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان في العهد الاسلامي ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٤٧ .
محمد القزلجي ، التعريف بمساجد السليمانية ومدارسها ، بغداد ، ١٣٥٦ هـ (١٩٣٨ م) .
محمد الملا عبدالكريم ، الصحافة الكردية درب شائك ومسيرة مجيدة ، ـ «التاخي» ، بغداد ، ١٥ حزيران ١٩٧٠ .
الدكتور محمد نجيب ابو الليل ، الصحافة الفرنسية في مصر منذ نشاتها حتى نهاية الثورة العرابية ، القاهرة ، ١٩٥٣ .
محمد نصر ، صحافة الملايين ، القاهرة ، ١٩٦٥ .
الدكتور محمود نجيب ابو الليل ، الصحافة الفرنسية في مصر .
منصور شليطا ويوسف ملك ، ذكرى الامير جلادت بدرخان (١٨٩٧ ـ ١٩٥١) ، بيروت ، بلا .
«موسوعة سرية خاصة بالحزب الشيوعي العراقي السري» ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٩ .
مينورسكي ، فلاديمير ، الاكراد احفاد الميديين ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ـ «مجلة المجمع العلمي الكردي» ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ .
مينورسكي ف. ف. ، الاكراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمة الدكتور معروف خزنهدار ، بغداد ، ١٩٦٨ .
« نقابة الصحفيين في القطر العراقي في عامي ١٩٧١-١٩٧٢» ، بغداد ، ١٩٧٣.

هشام توفيق بحري ، صحافة الغد ، القاهرة ١٩٦٨ .
يعكوب يوسف كوريا ، حكايات عن الصحافة في العراق ، بغداد ، ١٩٦٩ .

سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی

Berry Th. E., Journalism to day. Its Development and Practical Applications, Second Printing, New York, 1958.

Cox I., The Struggle in Iraq, — ((World News)), Vol. I, No. 19, May 8, 1954 .

David Lloyd George, The truth about Peace Treaties, Vol. II, London, 1938.

Eagleton W., The Kurdish Republic of 1946, London, 1963.

Edmonds C. J., A Kurdish Newspaper : ((Rozhi — Kurdistan)), — ((Journal of the Central Asian Society)), Vol. XII, Part I, 1925.

Edmonds C. J., Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North — Eastern Iraq, London, 1957.

Edmonds C. J., The Kurds of Iraq, — ((The Middle East Journal)), Vol. XI, No. 1, 1957.

Elwell L. P. — Sutton, The Press in Iran to — day, — ((Journal of the Royal Asian Society)), Vol. XXXV, July — October, 1948, Parts III and IV.

Ghassemlou A. R., Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965.

Hamilton A. M., Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937.

Hay W. R., Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918 — 1920, London, 1921.

((Journalism in Modern India)), Edited by R. W. Wolseley, Second Servised edition, London, 1964.

((Journalism Tomorrow)), Edited by W. C. Clark, New York, 1958.

Main E., Iraq from Mandate to Independence, London, 1935.

Martin K., The Press the Public wants, London, 1947.

Natarjan S., A history of the Press in India, London, 1962.

Ramsaur E. E., The Young Turks. Prelude of the Revolution of 1908, Princeton — New Jersey, 1957.

Rucker F. W. and Williams A. L., Newspaper — Organization and Management, Third Reprinting, Iowa, U.S.A., 1961.

Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London, 1948.

Sellery G., The Renaissance. Its Nature and Origins, Madison, 1962.

Soane E. B., To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, London, 1926.

((The Press in Authoritarian Countries)), Published by the International Press Institute, Zurich, 1959.

Upton J. M., The history of Modern Iran. An introduction, Fourth Printing, Massachusetts, 1968.

((War memories of Lloyd George)), Vol. V, London, 1936 .

Williams F., Press, Parliament and People, London — Toronto, 1946.

Wilson A. T., Loyalities Mesopotamia 1914 — 1917. A Personal and Historical Record, London, 1930.

Wilson A. T., Mesopotamia 1917 — 1920. A Clash of loyalities, London, 1931.

سەرچاوە بە زمانی روسی (*)

Алиев Г.З., Турция в период правления младотурок (1908-1918), Москва, 1972.

ئەلییێف گ. ز. ، تورکیا لە سەردەمی فەرمانڕەوایی تورکانی لاودا (١٩٠٨ — ١٩١٨) ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ .

Богданов Н. и Вяземский Б., Справочник журналиста, Ленинград, 1965, стр.652.

بەگدانۆف ن. و ڤیازێمسکی ب. ، رابەری رۆژنامەنوس ، لێنینگراد ، ١٩٦٥ .

(*) جگە لەو سەرچاوە روسی‌یانەی ناویان لێرەدا تۆمار کراوە کەلکمان لە وتاری « رۆژنامەنوسی» ناو «ئەنسکلۆپیدیای گەورەی سۆڤێتی» (چاپی دووەم ، بەرگی ٣٤ ، مۆسکۆ ، ١٩٥٥ ؛ چاپی سێیەم ، بەرگی ٢٠ ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥) و «ئەنسکلۆپیدیای مێژوویی سۆڤێتی» (بەرگی ١١ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٨) وەرگرتووە .

Вильчевский О., Библиографический обзор зарубежных курдских печатных изданий в XX столетии,-" Иранские Языки ", т.I, Москва, Ленинград, 1945,

ڤلچێڤسکێ و. ، سەرنجێکی بیبلیۆگرافی لە چاپەمەنێ کوردێ لە دەرەوە
(ی سۆڤێت ـ ك. م.) لە سەدەی بیستدا ، ـ کتێبی : « زمانە
ئێرانی‌یەکان » ، بەشی یەکەم ، مۆسکۆ ـ لێنینگراد ، ١٩٤٥ .

Гази Р.Г., Курдистанская демократическая партия - организатор и руководитель национально-освободительного движения в Иранском Курдистане (1945-1946 гг.), Автореферат дисс. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Баку, 1954.

قازێ ر. ح. ، پارتی دیموکراتی کوردستان ـ رێکخەر و رەهبەری بزوتنەوەی
نەتەوەیی ـ رزگاریخواز لە کوردستانی ئێران (١٩٤٥ ـ ١٩٤٦) ، باکو ،
١٩٥٤ .

Желтяков А.Д., Начальный этап книгопечатания в Турции,-" Ближний и Средний Восток. История, Культура, Источниковедение", Москва, 1968.

ژێلتیاکوف ا. د. ، سەرەتای چاپکردنی کتێب لە تورکیا ، ـ کتێبی
« رۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست . مێژوو ، روناکبیری ، کاری
بیبلیۆگرافی » ، مۆسکو ، ١٩٦٨ .

Иванов М.С., Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

ئیڤانۆف م. س. ، کورتەی مێژووی ئێران ، مۆسکو ، ١٩٥٢ .

Ихсан Фуад, Творчество Халжи Койи и его место в курдской литературе, Автореферат, Москва, 1966.

دوکتۆر ئیحسان فوئاد ، هونەرمەندێ حاجێ قادری کۆیی و شوێنی لە وێژەی
کوردیدا ، کورتەی نامەی دوکتوراکەی ، مۆسکو ، ١٩٦٦ .

Камаль М.А., К истории издания первой курдской газеты,-"Народы Азии и Африки", 1968, № 4.

کمال مەزهەر ئەحمەد ، دەربارەی مێژوی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی ، ـ گۆڤاری « گەلانی ئاسیا و ئەفریقا » ، مۆسکۆ ، ژمارە ٤ ، ١٩٦٨ .

Камаль М.А., Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане 1918-1932, Баку, 1967.

کمال مەزهەر ئەحمەد ، بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ ڕزگاریخواز لە کوردستانی عێراق سالانی ١٩١٨ ـ ١٩٣٢ ، باکۆ ، ١٩٦٧ .

Котлов Л.Н., Становление национально-освободитнльного движения на Арабском Востоке (середина XIX в.-1908 г.), Москва, 1975.

کاتلۆف ل. ن ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی ـ ڕزگاریخواز لە ڕۆژهەلاتی عەرەب (ناوەندی سەدەی نۆزدە ـ سالی ١٩٠٨) ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥ .

Лазарев М.С., Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века-1917), Москва, 1964.

لازاریف م. س. ، کوردستان و کێشەی کورد (نەوەتەکانی سەدەی نۆزدە ـ ١٩١٧) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٤ .

Лазарев М.С., Курдский вопрос (1891-1917), Москва, 1972.

لازاریف م. س. ، مەسەلەی کورد ، مۆسکۆ ، ١٩٧٢ .

Минорский В.Ф., Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915.

مینۆرسکی ف. ف. ، کورد . تێبینی و سەرنج ، پێترۆگراد ، ١٩١٥ .

Новичев А.Д., Турция. Краткая история, Москва, 1965.

نۆڤیچێف ا. د. ، تورکیا ، کورتەی مێژوی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

"Печать зарубежных стран. Западная Европа, Америка, Австралия", Под редакцией Н.Г.Пальгунова и М.А.Харламова, Москва, 1962, стр. 322-323.

« چاپەمەنی وڵاتانی دەرەوە ـ ئەوروپای رۆژئاوا ، ئەمەریکا ، ئوستورالیا » ، لەژێر چاودێری ن. گ. پالگونۆڤا و م. ا. خارلامۆڤا ، مۆسکۆ ، ١٩٦٢ .

"Роже - Курд",-"Восточный Сборник", СПб., Изд. Об-ва Русских Ориенталистов, 1913. кн. I.

«رۆژی کورد» ـ «کۆمەڵە بەرهەمی رۆژهەڵاتی» ، پەترۆسبورگ، بڵاوکراوەی رۆژهەڵاتناسانی رووس ، ١٩١٢ ، کتێبی یەکەم .

"Современная Турция", (Справочник), Москва, 1965.

« تورکیای ئیمڕۆ » ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ .

Хазнадар М., Очерк истории современной курдской литературы, Москва, 1967.

مارف خەزنەدار ، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردی هاوچەرخ ، مۆسکۆ ، ١٩٦٧ .

سەرچاوە بە زمانی تر

((Eski harfli Türçe sürell yayinlar toply Katalogu)), Ankara, 1963.

((Kurdische Handschriften)), beschrieben Van Kamal Fuad.

((La Question Kurde. Ses origines et ses causes)), Par le Docteur Bletch Chirguh, le Caire, 1930.

Nikitine B., Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique, Paris, 1956.

Nikitine B., ((Ria Teze)), Journal Kurde d'Erevan, — ((Afrique et l'Asie)), Paris, No. 3, 1958.

Rondot R., Publication Kurde en caractéres latins ((Hawar, Komela Kurdi)) ((Revue Kurde . . .)), — ((Bulletin d,études Orientales)), T. II, 1932.

رۆژنــامه و گۆڤــار (*)

« افاق عربية » ، بغداد ، العدد ٣ ، تشرين الثاني ١٩٧٦ .
« بانگی حەق » ، جاسەنە ، ژمارە ٢ ، ١٢ی نیسانی ١٣٣٩ (١٩٢٣) .
« بانگی کورد » ، بەغدا ، ١٩١٤ .
« بانگی کوردستان » ، سلێمانی ، ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣ .
« پشکۆ » ، ژمارە ـ ١ ـ ، بەرگی ـ ٢ ـ ، ١٩٤٥ .
« پەیژە » ، بەغدا ، ١٩٢٧ .
« پێشکەوتن » ، سلێمانی ، ١٩٢٠ ـ ١٩٢٢ .
« تێگەیشتنی راستی » ، بەغدا ، ١٩١٨ ـ ١٩١٩ .
« خەباتی کوردستان » ، مایسی ١٩٥٧ .
« الدستور » ، بیروت ، العدد ٣٤٩ ، کانون الاول ١٩٧٦ .
« رزگاری » ، ژمارە ٢ ، سالی ٩ ، حوزەیرانی ١٩٥٥ .
« رۆژی کورد » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٣ .
« رۆژی کوردستان » ، سلێمانی ، ١٩٢٢ ـ ١٩٢٣ .
« روناهی » ، شام ، ١٩٤٢ ـ ١٩٤٤ .
« زاری کرمانجی » ، رەواندز ، ١٩٢٦ .
« ژین » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٩ .
« العرب » ، بغداد ، ١٩١٧ ـ ١٩١٩ .
« کوردستان » ، ئەستەمۆل ، ١٩١٩ .
« کوردستان » (رۆژنامە) ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« کوردستان » ، قاهیرە ، جنێف ... هتد ، ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢ .
« کوردستان » (گۆڤار) ، مەهاباد ، ١٩٤٥ ـ ١٩٤٦ .
« گروگالی منداڵانی کورد » ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« گەلاوێژ » ، بەغدا ، ژمارە ٤ ، سالی ٦ ، نیسانی ١٩٤٥ .
« گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد » ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٣ .
« گۆڤاری گەلانی ئاسیا و ئەفەریقا » ، بەزمانی روسی ، مۆسکۆ ، ژمارە ٢ ، ١٩٦٢ .
« لغة العرب » ، بغداد ، الجزء الخامس من السنة الثالثة ، تشرين الثاني ١٩١٣ .
« نیشتمان » ، مەهاباد ، ١٩٤٣ .

(*) ناوی تەنها ئەو رۆژنامە و گۆڤارانە تۆمار کراوە کە ناویان لە ناوەرۆکی ئەم کتێبەدا هاتووە . ئەوانەی ناویان تەنها لە پاشکۆی ناوی رۆژنامە و گۆڤارەکاندا هاتووە لێرە دوبارە نەکراونەتەوە .

« هاوار » ، شام ، ١٩٣٢ ــ ١٩٤٣ .
« هاواری کورد » ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« هاواری نیشتمان » ، مەهاباد ، ١٩٤٦ .
« هەتاو » ، هەولێر ، ژمارە ١٨٦ ، ئەیلولی ١٩٦٠ .
« هەلاڵە » ، بۆکان ، ١٩٤٦ .
« یەکبوون » ، ئەستەمبوڵ ، ١٩١٣ .

پێڕستی ناو و شوێنەکان

نـاو(*)

(*) ـ لێرەدا ئەو ناوانە تۆمار نەکراون کە لە ناوەرۆکی کتێبەکەدا زۆر جار دۆبارەبۆنەتەوە ، وەك کورد و کوردستان ، یا «تێگەیشتنی راستی» ؛
ـ پیتی (پ) کورتکراوەی پەراوێزە ، ئەو ناوانەی ئەم پیتەیان لاوەیە لە پەراوێزی لاپەڕەکەدان . جاری وا هەیە ناوێك لە ناوەرۆك و هەمان لاپەڕەدان ، بۆ ئەوە هیچ نیشانەیەك دانەنراوە ؛
ـ پیتی (هـ) کورتکراوەی هۆزە ؛
ـ ئەو رۆژنامە و گۆڤارانـەی ناویـان وەك یـەکە بە نیـازی لە یـەك جیاکردنەوەیان شوێن ، یا شوێن و ساڵی دەرچونیانمان لەگەڵ نوسیون.

— ص —

— ط —

— ع —

ــ ن ــ

ناوی
ڕۆژنامە و گۆڤار

ــ شوێن ــ

ـ ب ـ

★ ★ ★

ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی چاپ

لاپەڕە	دێڕ	هەڵە	ڕاست
١٧	١٠	یرایانی	برایانی
٢٣	٢٤	ڕۆژنامەنوسی	ڕۆژنامەنوس
٣٥	٦	ئوکراینا	ئۆکراینا
٣٧	٢٤	The	the
٣٧	٢٥	Institnte	Institute
٤٤	٦	واتم	واتە
٥٨	١٨	عەبدوللا	ئیسحاق
٥٩	٢٩	٢٣ر٨	٣٣ر٨
٦٠	١٩	مینورسکی	مینۆرسکی
٦١	١٥	شیرکۆ	شێرکۆ
٧٥	١٨	١٩٢٩	١٣٢٩
٨٩	٢٣	بغداد ١ ١٩٤٩	بغداد ، ١٩٤٩
١٠٧	١٩	To Kurdistan and Mesopotamia	To Mesopotamia and Kurdistan
١٥٦	١٩	وەفایی	وەفاتی

پێڕست

نرخی (٥٠٠) فلسه

(٣٠٠٠) دانه لەم کتێبە لەچاپدراوە
دەستپێکردنی لەچاپدان ١٩٧٨/٤/١٠
لێبونەوە لە چاپ ١٩٧٨/٨/١٥

لە کتێبخانەی نیشتمانیدا
ژمارە (٨٢٨)ی ساڵی ١٩٧٨ی دراوەتێ

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

« تيگەيشتنى راستى [فهم الحقيقة] »
وموقعها في الصحافة الكردية

تأليف

الدكتور كمال مظهر احمد

بغداد ــ ١٩٧٨

* * *

A PUBLICATION OF THE KURDISH ACADEMY

DR. KAMAL MADHHAR AHMAD

((TEGAYISHTNI RASTEE))
AND ITS PLACE IN KURDISH JOURNALISM

KURDISH ACADEMY PRESS
BAGHDAD — 1978

* * *

М.А.Камаль

"ТЕГАИЩТНИ РАСТИ"

И ЕЕ МЕСТО В КУРДСКОЙ ПРЕССЕ

(На Курдском Языке)

Издательство Курдской Академии Наук

Багдад, 1978